

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

LAMİYƏ QURBANOVA

EKSPERİMENTAL PSİXOLOGİYA
(Dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
17.01.2014 tarixli, 34 sayılı əmri ilə təsdiq
edilmişdir.*

Bakı – 2021

Dərs vəsaitinə psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor *R.İ.Əliyev*, dosent *N.T.Rzayeva*, dosent *M.C.İsmayılova*, dosent *R.V.Cabbarov*, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru *M.H.Mustafayev* rəy vermişlər.

Elmi redaktor: *E.İ.Şəfiyeva*
psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

© *L.M.Qurbanova* (psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent)

Eksperimental psixologiya (dərs vəsaiti), Bakı–2021, 344 s.

Təkrar nəşrdir (ilk nəşr 2014-cü ildə olub).

Dərs vəsaitində eksperimental psixologiyanın mövzusu, məqsədi, prinsipləri, vəzifələri, yaranma tarixi, eksperimental - psixoloji tədqiqatların mərhələləri, prosedur tələbləri, eksperimental - psixoloji metodların təsnifatı, xüsusiyyətləri və eksperimental psixologiyanın digər aktual məsələləri haqqında izahlı məlumatlar təqdim olunur.

Dərs vəsaiti ali məktəb müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, ondan tədqiqatçı psixoloqlar və eksperimental psixologiya ilə maraqlanan digər oxucular da istifadə edə bilərlər.

Müəlliflə əlaqə: (055) 776–03–03

$D \frac{525000 - 287}{337 - 09} M$

© “Azəri poliqrastıya” 2021

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ.....	5
-------------	---

I FƏSİL

EKSPERİMENTAL PSIXOLOGİYAYA GİRİŞ	8
---	---

1.1. Eksperimental psixologiyanın mövzusu, məqsədi, prinsip və vəzifələri	8
---	---

1.2. Eksperimental psixologiyanın yaranması və inkişaf tarixi	21
---	----

II FƏSİL

EKSPERİMENTAL TƏDQIQATLARIN PROSEDUR TƏLƏBLƏRİ	40
--	----

2.1. Tədqiqatların etik tələbləri.....	40
--	----

2.2. Tədqiqatın proseduru; tədqiqatın hazırlıq mərhələsi.....	50
---	----

2.3. Tədqiqatın əsas mərhələsi	61
--------------------------------------	----

2.4. Tədqiqatın yekun mərhələsi.....	71
--------------------------------------	----

III FƏSİL

EKSPERİMENTAL – PSIXOLOJİ TƏDQIQAT METODLARININ TƏSNİFATI	128
---	-----

3.1. Xarakterik cəhətlərinə görə metodların növü və qruplaşdırılması	128
--	-----

3.2. Qeyri-empirik metodlar.....	138
----------------------------------	-----

3.3. Empirik metodlar	147
-----------------------------	-----

IV FƏSİL

EKSPERİMENTAL – PSIXOLOJİ TƏDQIQAT METODLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	158
---	-----

4.1. Müşahidə və verbal-kommunikativ metodlar.....	158
--	-----

4.2. Psixoloji eksperimentin ümumi xarakteristikası.....	175
4.3. Eksperimentin növləri	190
4.4. Psixoloji testləşdirmələr.....	199
4.5. Modelləşdirmə	246
4.6. Psixoterapevtik metodlar	257
4.7. Fəaliyyət məhsullarının tədqiqi: arxiv və psixoqrafoloji metodlar	276
4.8. Bioqrafik metodlar	290
4.9. Praksimetrik metodlar	300
4.10. Psixofizika metodlar sistemi haqqında ümumi məlumat	314
4.11. Sosiometriya və referentometriya metodları	326

ÖN SÖZ

Eksperimental psixologiya psixoloji elmlər sistemində ayrıca bir bölməyə aid edilir. Bu bölmə psixologiyanın istənilən sahəsinə aid eksperimental tədqiqatların təşkili və tətbiqi məsələlərinə dair bilgiləri özündə əks etdirməklə psixoloji elmlər sistemində daxil olan sahələrin inkişafını təmin edəcək elmi faktların əldə edilməsinə yardım edir. Məhz bu səbəbdən də kursun öyrənilməsinə olan maraq və tələbat gün-gündən artır.

Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın inkişafı hal-hazırda çox sürətlə gedir. Eksperimental psixologiyanın inkişafı ümumilikdə psixologiya elminin inkişafına da öz töhfəsini verir, illərlə tədqiqatı gözləyən psixoloji problemlər eksperimental tədqiqatların köməyi ilə araşdırılır və elmi biliklər sistemində daxil ediləcək əsaslı elmi faktlar əldə edilir. Əgər bu sahə vaxtilə inkişaf etməmişdisə və tədqiqatlarda bunun fəsadı subyektivlik faktlarının aşkarlanmasında özünü göstərirdisə, hazırda eksperimental psixologiyadakı nailiyyətlər sayəsində tədqiqatlardakı neqativ hallar aradan qalxır. Bu kontekstdə peşəkar psixoloqların hazırlanmasında eksperimental psixologiyanın tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. İnkişafı təmin etmək üçün təbii ki, eksperimental psixologiyaya aid dərslik, dərs vəsaitləri, digər materialların nəşrinə də ehtiyac artır.

Vaxtilə psixoloji ədəbiyyatlarda eksperimental psixologiyaya yalnız empirik üsullar haqqında nəzəri məlumatları özündə əks etdirən sahə kimi yanaşırdı. Məhz elə bu baxımdan da eksperimental psixologiyanın əsas mahiyyəti haqqında yanlış fikirlər formalaşmışdı. Hətta psixoloji fənlərin təsnifatında da ona özünəməxsus yer ayrılırdı. Ona görə də psixoloji tədqiqat modellərinin qurulması, tədqiqat planının hazırlanması və həyata keçirilməsi, işlənmiş fərziyyələrin praktik cəhətdən yoxlanılması, bu-

nunla bağlı müxtəlif metodların seçilməsi, eksperimental metodların peşəkarcasına tətbiqi və bu səpkidə digər əməliyyatlar məcmusuna aid elmi biliklərin eksperimental psixologiya adı altında birləşdirilməsi bir zərurət idi və bu zərurət hələ də aktuallığını saxlamaqdadır (*eksperimental psixologiyaya aid ədəbiyyatların sayı çox azdır və bu məqam psixologiyanın inkişaf tempindən irəli gələn tələblərə cavab vermir*). Bu zərurətin təmin edilməsinə dəstək məqsədilə işlədiyim «*Eksperimental psixologiya*» adlı dərs vəsaitindən psixoloji faktların əldə edilməsi üçün eksperimental - psixoloji tədqiqatlarda istifadə olunan metodlar, onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi, tərtibi və tətbiqi xüsusiyyətləri, eksperimental psixologiyanın etik qaydaları və empirik tədqiqatların elmiliyini şərtləndirən tələblərə əməl edilməsi üçün lazım olacaq digər məlumatları əldə etmək mümkündür.

Dərs vəsaitinin işlənilməsi prosesində eksperimental psixologiyaya həm psixoloji tədqiqat metodlarını işləyən və öyrənən, həm də bu metodların tətbiqini həyata keçirən sahə kimi yanaşılma məqamı əsas götürülmüşdür. Eksperimental psixologiya kursunun tədrisinin daha mükəmməl aparılması üçün mövzuların izahında *iki istiqamətə üstünlük verilmişdir: 1) eksperimental - psixoloji tədqiqatlar və bu tədqiqatlarda istifadə edilən metodlar sistemi haqqında ümumi məlumatın öyrədilməsi; 2) psixologiyanın müxtəlif sahələrinə tətbiq edilən eksperimental - psixoloji tədqiqat metodlarının ayrı-ayrılıqda tərtibi, tətbiqi xüsusiyyətləri haqqında məlumatların öyrədilməsi.*

Eksperimental psixologiya kursunun tədrisində *əsas məqsəd* – tələbələrə eksperimental psixologiya fənninin nəzəri, elmi-praktik və tətbiqi aspektlərinə aid bilikləri mənimsətməkdir.

Eksperimental psixologiyanın tədrisi prosesinin *əsas vəzifələri*:

- eksperimental psixologiyaya aid məlumatları tələbələrə nəzəri və praktik aspektdə izah etmək;

- eksperimental - psixoloji tədqiqat modellərini müstəqil şəkildə işləmək bacarığı aşılamaq;
- eksperimental tədqiqatların proseduru haqqında elmi təsəvvür formalaşdırmaq;
- eksperimental - psixoloji tədqiqat metodlarının xüsusiyyətlərinə dair bilikləri öyrətmək;
- tələbələri psixoloji tədqiqatı müstəqil şəkildə planlaşdırmaq, psixoloji problemi nəzəri və eksperimental yolla tədqiq etmək, əldə olunmuş göstəriciləri statistik əməliyyatlarla işləmək və nəticələrin psixoloji təhlilini aparmaqla bağlı peşəkarlıq yollarını mənimsəməyə doğru istiqamətləndirmək;
- protokollaşdırma və eksperimental hesabatların hazırlanması qaydalarını öyrətmək.

Eksperimental psixologiya kursunun tədrisindən *gözlənilən nəticələr* tələbələrə aşağıdakıları mənimsətməkdən ibarətdir:

- eksperimental psixologiyaya dair ümumi məlumatları;
- eksperimental psixologiyanın inkişaf mərhələləri haqqında məlumatları;
- eksperimental - psixoloji tədqiqatların növü və mərhələləri haqqında bilikləri;
- psixoloji tədqiqatlarda istifadə edilən əsas anlayışları;
- eksperimental - psixoloji tədqiqatları həyata keçirmək üçün peşəkarlıq tələblərini, nəzəri və praktik bilikləri.

Eksperimental psixologiya kursunu mənimsəyən tələbələrdə aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşması gözlənilir:

- müstəqil şəkildə eksperimental tədqiqatları planlaşdırmaq və həyata keçirmək;
- eksperimental - psixoloji tədqiqat prosesini idarə etmək;
- əldə edilmiş göstəriciləri statistik əməliyyatların köməyi ilə işləmək və nəticələri interpretasiya etmək.

İ FƏSİL

EKSPERİMENTAL PSIXOLOGİYAYA GİRİŞ

1.1. Eksperimental psixologiyanın mövzusu, məqsədi, prinsip və vəzifələri

Kursun «eksperimental psixologiya» adlandırılmasının elmi əsasları. Kursun «eksperimental psixologiya» adlandırılmasının elmi əsaslarını müəyyən etmək məqsədilə aşağıdakı yanaşmalara müraciət edək.

Yanaşma. Məlumdur ki, eksperiment - hər hansı psixoloji problemi tədqiq etmək üçün istifadə olunan metoddur, psixologiya - psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir. Əgər eksperimental psixologiyaya söz birləşməsi kimi yanaşsaq, eksperiment və psixologiya anlayışlarının açıqlamalarını da bir-birilə əlaqələndirməliyik: eksperimental psixologiya – psixika haqqında elmin problemlərinin eksperimentlər vasitəsilə tədqiqi prosesinin qanunauyğunluğunu, mexanizmlərini, faktlarını öyrənən elmdir. Tərifdən belə məlum olur ki, eksperimental psixologiya yalnız eksperimental şəraitlərin işlənilməsi və eksperimentlərin praktikaya tətbiqilə məşğul olur.

Psixoloji ədəbiyyatlardan məlumdur ki, eksperiment də (müşahidə, psixodiyagnostika, müsahibə və s. kimi) empirik metodlardan biridir, eksperimentin digər metodlardan fərqli əsas cəhəti onun tədqiq olunan obyektə daha aktiv, məqsədyönlü, idarəedici təsiri ilə bağlıdır. Sual yaranır ki, əgər eksperiment metodu haqqında psixologiyanın ayrı-ayrı sahələrinə aid ədəbiyyatlardan yetərli say-

da məlumatlar əldə etmək mümkündürsə, nə üçün ayrıca bir sahə də yalnız bu metodun istifadə prosesinə dair elmi tələblərdən və qanunauyğunluqlardan bəhs etməlidir? Axı, psixoloji problemlərin tədqiqində aktiv rol oynayan digər metodlar da var, hətta əksər hallarda eksperiment metodu özünə bir sıra digər empirik metodları da daxil edir və onlarla qarşılıqlı əlaqədə istifadə edilir. Onda digər suallar da yaranır: psixoloji sahələrdən birinin eksperiment metodunun adı ilə adlandırılması hansı zərurətdən qaynaqlanır?, niyə digər metodların adından istifadə edilməyib? və s. Suallar yaranır-yaranır... Belə səpkili sualların çoxluğu yuxarıdakı yanaşmanın qəbul edilməməsinə eyhamdır. Deməli, yuxarıdakı tərif məqsədəuyğun deyil və bu tərifdən yaranan təhlillər də kursun «eksperimental psixologiya» adlandırılmasının elmi əsası rolunu oynaya bilməz.

II yanaşma. Hərfi tərcümədə eksperiment və empirik anlayışları yunancadan eyni mənanı (– *təcrübə* deməkdir) verir, elmdə isə mahiyyətinə görə onları bir-birindən fərqləndirirlər: *eksperiment* [lat. *experimentum* – yoxlama, sınaq, təcrübə mənasını verir] – hər hansı düşünülmüş şəraitdə təcrübə məqsədilə tətbiq olunan *tədqiqat metodu*; *empirik* – bilgiler və bacarıqlar məcmusunu əldə edən, toplayan *təcrübədir*. Belə məlum olur ki, reallığı əks etdirəcək faktların əldə olunmasını təmin edən istənilən təcrübə metod *empirik metod* ola bilər. Onda belə sual yarana bilər: niyə eksperimental psixologiyaya empirik psixologiya demirik? Bəli, vaxtilə empirik psixologiya anlayışından istifadə edilmişdir və bunu təsdiq edəcək çoxlu sayda faktlar da mövcuddur. Məsələn, XVIII əsrdə alman filosofu X.Volf öz əsərlərində bu anlayışı işlətməmiş

və hətta psixi həyatın ruhun təbiətindən və mahiyyətindən ayrılmasına əsaslanaraq elmi təhlillərində empirik psixologiya ilə rəasional psixologiyayı qarşı-qarşıya da qoymuşdu. Daha sonralar empirik psixologiya anlayışı empirizm tarixinə aid əsərlərdə də işlənmişdir (məsələn, XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış Britaniya filosofları: C.Lokka, D.Yuma, D.Berkli, D.Qartlinin əsərləri) və burada bütün bilgilərin yalnız insan təcrübəsi nəticəsində əldə edilməsini qəbul edən fəlsəfi yanaşma əsas götürülürdü (yeni doğulmuş insan şüuruna genetik amillərin təsiri nəzərə alınmırdı və ona *tabula rasa*, yəni «boş yer» kimi yanaşılırdı).

XIX əsrlərin ortalarında «təcrübə məktəbi» adı altında inkişaf edən empirik psixologiya empirik müşahidələr və yalnız özünümüşahidəyə (introspeksiya) əsaslanan psixi təzahürlərin induktiv öyrənilməsini bir-birilə birləşdirdi və beləliklə də psixikanın təcrübə yolu ilə öyrənilməsinə doğru proqramlar işləndi. XIX əsrin ikinci yarısında isə eksperimentlərin psixologiya elminə daxil olması eksperimental psixologiyanın inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Beləliklə də, empirik psixologiya termininin bir daha istifadəsinə ehtiyac qalmadı. Deməli, simvolik olaraq psixologiyanın müstəqil elmə çevrilməsində eksperimentlərin aparıcı rol oynaması faktı əsas götürülmüş və empirik psixologiya eksperimental psixologiya adı ilə əvəzlənmişdir. Bu məqam əsaslanaraq eksperimental psixologiyaya aşağıdakı tərif vermək düzgün olar (*eksperimental psixologiyanın mövzusu da tərifindən qaynaqlanır*).

Eksperimental psixologiyanın tərif. *Eksperimental psixologiya* – psixoloji problemlərin öyrənilməsinə xidmət edən metodların işlənilməsi və onların tətbiqi prosesinə

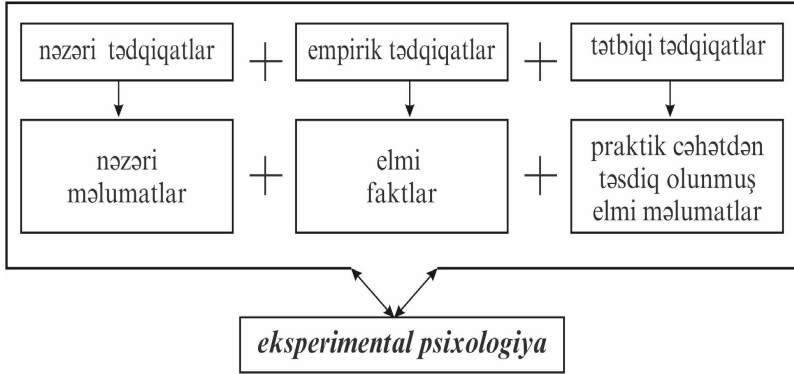
dair biliklər sistemini əks etdirən sahədir. Və ya, *eksperimental psixologiya* – eksperimental (təcrübi) tədqiqatların təşkili, tətbiqi məsələlərini və psixoloji metodlar sistemini öyrənir.

Eksperimental psixologiyanın məqsədi. Eksperimental psixologiyanın *məqsədi* psixoloji tədqiqatların nəzəriyyə və praktikasını işləmək, onların tətbiqini həyata keçirməklə psixoloji faktları əldə etməkdir. Deməli, başlıca məqsəd psixoloji problemlərin eksperimental yolla öyrənilməsidir.

Nəzəri, empirik və tətbiqi araşdırmaların bir-birilə əlaqələndirilməsində eksperimental psixologiyanın rolu.

Psixoloji elmlərin bütün bölmələri nəzəriyyə ↔ praktika prinsipinə əsaslanır. Hər hansı tədqiqat prosesində tədqiqatçı üçün lazım olan ilkin məlumatlar müəyyən ədəbiyyat araşdırmalarından əldə edilir və ya digər tədqiqatçıların əldə etdikləri hazır nəticələrə əsaslanır. Belə tədqiqatlar nəzəri araşdırmalara aid edilir. Əldə olunmuş nəzəri məlumatlarda qaranlıq qalan məqamlar, eləcə də bu məlumatların elmi faktlarla təsdiqi təcrübi, təcrübi-tətbiqi və tətbiqi tədqiqatlar sayəsində mümkün olur. Hər bir psixologiya sahəsinin özünəməxsus aparıcı tədqiqat metodları var və bu metodların köməyiylə həmin sahənin aktual problemləri tədqiq edilir. Və əldə olunmuş nəticələrin şərhindən ibarət məlumatlar həmin sahəyə aid elmi biliklər sistemində daxil olur, onun zənginləşməsini təmin edir. Lakin elmi fakt kimi sübut olunmuş məlumatların alınma prosesi haqqında elmi yeniliklər isə eksperimental psixologiyanın inkişafını təmin edən biliklər sistemində əlavə olunur. Deməli, eksperimental psixologiya nəzəri, empirik (təcrübi), tətbiqi tədqiqatların işlənilməsi, onların

tətbiqi və əldə olunan nəticələrin interpretasiya mexanizmini özündə cəmləşdirir (sxem 1). Buna görə də eksperimental psixologiya psixologiyanın ayrıca müstəqil bir sahəsi hesab edilmək statusunu qazanıb.

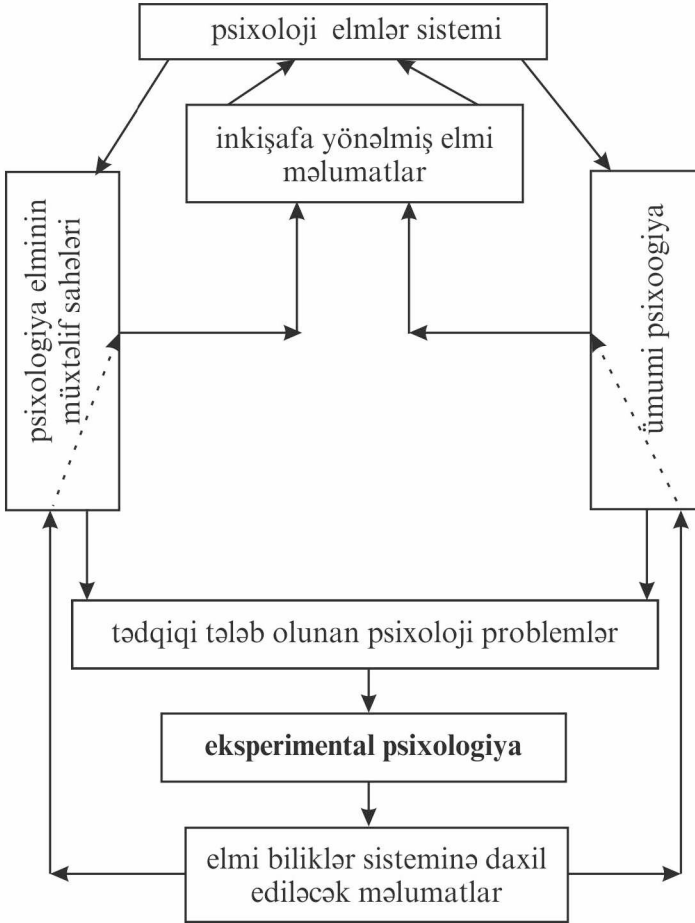

Sxem 1.

Eksperimental psixologiyanın digər psixoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi. Psixoloji araşdırmalara eksperimentlərin daxil edilməsi psixologiya tarixində yeni səhifənin açılmasına səbəb oldu və vaxtilə fəlsəfənin tərkibində inkişaf edən psixologiya müstəqil elmə çevrildi. İnkişafının ilkin illərində psixologiya elminin psixofiziologiya elmi ilə identifikliyi çox idi, lakin sonralar psixoloji eksperimentlərə aid özünəməxsus metodologiyanın formalaşması və praktikaya tətbiq edilməsi psixologiya elmi üçün əhəmiyyətli hesab ediləcək elmi dəlillərin əldə edilməsi prosesini təkmilləşdirdi. Bu proses də psixologiyanın eksperimental adlanan sahəsinin inkişafına şərait yaratdı. XIX əsrdə ümumi psixologiya elminin qarşısında duran bir sıra mühüm problemlərin həlli və bu məqsədlə də yaranan tələbatların ödənilməsi

eksperimental psixologiyanın inkişafını daha da sürətləndirdi. Eksperimental psixologiyaya qədərki məlumatları eksperimental psixologiya adı altında cəmləşdirən və beləliklə də, bu sahənin formalaşmasının təməlini qoyan insan məhz dünyada ilk elmi psixologiya məktəbini yaratmış V.Vundt (əslən alman olan, psixoloq və fizioloq) hesab edilir. Eksperimental psixologiya elminin bugünkü səviyyəyə çatmasında bir sıra görkəmli fizioloqların (Bine, Pavlov, Seçenov), fiziklərin (Buqer, Veber, Fexner, Helmhols), həkimlərin (Bexterev) də əhəmiyyətli rolu mövcuddur. Bu insanlar öz sahələrində əldə etdikləri nailiyyətləri psixologiya elminə gətirməklə bu elmin inkişafına öz dəyərli töhvələrini verə bildilər və bununla da psixologiyanın inkişaf tarixinə öz adlarını yazdılar. Eksperimental psixologiyayı ümumi psixologiyanın digər sahələrindən fərqləndirən xüsusi bir cizgisi də məhz onun riyazi əməliyyatlarla zənginliyindədir (riyazi əməliyyatların psixologiya elminə gətirilməsi F.Haltonun adı ilə bağlıdır).

Eksperimental psixologiyanın ilkin vəzifəsi psixologiya elmini tədqiqat metodları ilə təmin etmək idi. Sonralar bu sahə inkişaf etmiş və maraq dairəsi daha da genişlənmişdir: psixoloji eksperimentlərə dair prinsiplər və bu prinsiplər üzərində müəyyən təkmilləşmə əməliyyatları aparılmaqla psixologiya elmini maraqlandıran bütün istiqamətlər üzrə tədqiqat metodları işlənilmiş, bu metodların tətbiqi xüsusiyyətlərinə dair elmi tələblər müəyyənləşdirilmişdir. Eksperimental psixologiya həm də psixoloji tədqiqatların və bu tədqiqatlarda istifadə olunan tədqiqat metodlarının effektivliyi və inkişafı məsələlərini də öyrənir.

Sxem 2.

Praktikada eksperimental psixologiyaya psixologiyanın təcrübi-tətbiqi sahəsi çərçivəsində təcrübələrin qoyuluşu, işlənməsi və digər korreksiya əməliyyatlarının aparılması qanunauyğunluqlarını əks etdirən bir sahə kimi yanaşılır (məsələn, hər hansı psixoloji dəyişikliyin inkişaf dinamikası, effektivliyi, yeniliyi və digər cəhətlərinin tədqiqi prosesini

həyata keçirən sahə). Əsasən psixofiziologiya, duyğu və qavrayış psixologiyasının öyrənilməsi bu sahəyə aid metodların inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hazırda isə eksperimental psixologiya bütün psixoloji elmlərin inkişafında mühüm rol oynayır, eləcə də digər elmlərlə sıx əməkdaşlıq edir. Sxem 2-də eksperimental psixologiyanın digər psixoloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi təqdim olunmuşdur.

Eksperimental psixologiyanın prinsipləri. Eksperimental psixologiyanın metodologiyası aşağıdakı *prinsiplərə* əsaslanır:

- *determinizm prinsipi* – psixi təzahürlərin və insan davranışının elmi baxımdan izah edilə bilən təsirlər nəticəsində yaranmasına əsaslanır;
- *obyektivlik prinsipi* – dərk olunan obyekt dərk edən subyektdən asılı deyil; obyekt yalnız hər hansı fəaliyyət nəticəsində dərk edilə bilər fikri əsas götürülür;
- *fizioloji və psixi vəhdət prinsipi* – sinir sisteminin psixi proseslərin baş verməsini və gedişatını təmin etməsinə əsaslanır;
- *şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi* – «şüur fəaliyyətin və fəaliyyət də şüurun nəticəsidir» fikrinə əsaslanır;
- *inkişaf prinsipi* – subyektin psixikası filogeneza və ontogenezdəki davamlı inkişafın nəticəsidir;
- *sistem-struktur prinsipi* – istənilən psixi təzahürlərə bütöv proseslər kimi yanaşılmalıdır (yəni, təsire psixikanın hər hansı izolə edilmiş hissəsi deyil, bütövlükdə onun özü məruz qalır);
- *psixoloji tədqiqatların *ontoloji* [varlığı hər hansı obyekt və hadisələrdən asılı olmadan qəbul edən

metafizik araşdırmalar aspekti və ya idealist fəlsəfəyə görə varlıq haqqında metafizik nəzəriyyə] və **qnoseoloji* [fəlsəfədə idrak nəzəriyyəsi] *prinsipləri*;

* *əsas ontoloji prinsiplər*:

- *reprezentativlik prinsipi* – tədqiqat obyektinin tədqiqatın məzmunu, şəraiti və nəticəsi ilə əlaqəsini müəyyən edir;
- *validlik prinsipi* – istifadə ediləcək metodun tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu ifadə edir;
- *etibarlılıq prinsipi* - metodun digər elementlər sistemi ilə əlaqəsini və seçilmiş metodun nə dərəcədə etibarlı olmasını xarakterizə edir;
- *şəraitin standartlaşdırılması prinsipi* – real tədqiqat şəraitinin ideal şəraitə uyğunluğu ekoloji validlik kimi xarakterizə olunur;
- *invariantlıq prinsipi* – eksperimental nəticələrin müxtəlif tədqiqatlarla yoxlanılması, eləcə də eyni üsulun tətbiqindən bir tədqiqatçının aldığı nəticələrin onunla əlaqəsi olmayan başqa tədqiqatçının əldə etdiyi nəticəyə uyğunluğu (oxşarlığı) ilə xarakterizə olunur;

* *qnoseoloji prinsiplər*:

- *faktların qeydiyyatı prinsipi*;
- *faktların planlaşdırılması prinsipi*;
- *qüsurların (səhvlərin) yoxlanılması prinsipi*;
- *əldə olunmuş nəticələrin yoxlanılması prinsipi*.

Eksperimental psixologiyanın vəzifələri. Eksperimental psixologiyanın əsas vəzifələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) *hal-hazırkı vəziyyəti təsvir etmək* – tədqiq olunan proseslərin (keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin) keçmiş,

baş vermə səbəbi, sonrakı vəziyyəti barədə məlumatların verilməsi üçün hal-hazırda təsir edən stimullar və ya faktorlar, eləcə də onlara olan cavab reaksiyalarını müəyyən etmək;

- 2) *gələcəyi proqnozlaşdırmaq* – baş verəcək ehtimallarla bağlı proqnozları təmin edəcək faktları (dəyişənlər arasında mövcud olan daimi və gözlənilən əlaqələri) aşkarlamaq;
- 3) *tədqiq olunan proseslərin baş vermə səbəblərini və səbəb-nəticə əlaqələrini təyin etmək*;
- 4) *psixoloji tədqiqatların gedişatından əldə edilmiş qanunauyğunluğu praktikaya tətbiq etmək*.

İnsanların şəxsi həyatında və eləcə də işgüzar fəaliyyətində uğurlarına dəstək olacaq psixoloji məsələlərin öyrənilməsi psixologiya elminin əsas vəzifəsini təşkil edir. Psixologiya elminin qarşısında duran bütün vəzifələrin uğurlu həlli isə onun ayrı-ayrı bölmələrinin qarşısında duran vəzifələrin həllindən birbaşa asılıdır. Hal-hazırda eksperimental psixologiya öz qarşısında duran vəzifələrin həllini uğurla həyata keçirir, yeni-yeni psixoloji faktlar əldə edilir və bu da psixologiya elminin daha da zənginləşməsinə, təkmilləşməsinə səbəb olur.

Mövzuya aid test sualları

1. Eksperimental psixologiya nəyi öyrənir?

- A. psixoloji metodlar sistemini
- B. psixi qanunauyğunluqları
- C. şəxsi keyfiyyətləri
- D. praksimetrik metodları
- E. didaktik metodları

2. Eksperimental tədqiqatlara aiddir:

- A. ədəbiyyat araşdırmaları
- B. təcrübi araşdırmalar
- C. müqayisəli təhlillər
- D. sənədlərin təhlili
- E. nəzəri araşdırmalar

3. Eksperimental psixologiyanı digər psixoloji fənlərdən fərqləndirən əsas cəhət hansıdır?

- A. psixoloji faktları əldə etmək məqsədinin olması
- B. sosial tədqiqatları öyrənmək məqsədinin olması
- C. şəxsiyyəti öyrənmək məqsədinin olması
- D. psixoloji sağlamlığı mühafizə etmək məqsədinin olması
- E. psixoloji qanunauyğunluqları öyrənmək məqsədinin olması

4. Eksperimental psixologiyanın prinsiplərinə aid deyil:

- A. determinizm prinsipi
- B. qarşılıqlı əlaqə prinsipi
- C. obyektivlik prinsipi
- D. inkişaf prinsipi
- E. sistem-struktur prinsipi

5. Ontoloji prinsiplər qrupu hansıdır?

- A. determinizm, etibarlılıq, validlik, invariantlıq, reprezentativlik
- B. reprezentativlik, validlik, şəraitin standartlaşdırılması, inkişaf, obyektivlik

- C. şəraitin standartlaşdırılması, reprezentativlik, validlik, etibarlılıq, invariantlıq
 - D. reprezentativlik, şüür və fəaliyyətin vəhdəti, etibarlılıq, invariantlıq, inkişaf
 - E. determinizm, obyektivlik, sistem-struktur, etibarlılıq, invariantlıq, inkişaf
6. *Ekspirimental psixologiyanın əsas məqsədi nədən ibarətdir?*
- A. psixoloji faktları əldə etmək
 - B. psixoloji faktları öyrənmək
 - C. psixoloji qanunauyğunluqları təhlil etmək
 - D. eksperimentlər aparmaq
 - E. təcrübi araşdırmaları təhlil etmək
7. *Qnoseoloji prinsiplər qrupu hansıdır?*
- A. faktların qeydiyyatı, faktların planlaşdırılması, faktların yoxlanılması, əldə olunmuş nəticələrin yoxlanılması
 - B. faktların qeydiyyatı, faktların planlaşdırılması, səhvlərin yoxlanılması, əldə olunmuş nəticələrin yoxlanılması
 - C. şəraitin standartlaşdırılması, reprezentativlik, validlik, etibarlılıq, invariantlıq
 - D. faktların yoxlanılması, faktların planlaşdırılması, səhvlərin yoxlanılması, əldə olunmuş nəticələrin yoxlanılması
 - E. determinizm, obyektivlik, mötəbərlik, etibarlılıq, invariantlıq, inkişaf

8. Empirik və eksperiment anlayışları arasındakı fərq nədən ibarətdir?

- A. empirik – təcrübədir, eksperiment – metoddur
- B. empirik – metoddur, eksperiment – təcrübədir
- C. empirik və eksperiment anlayışları arasında fərq yoxdur
- D. empirik – nəzəriyyədir, eksperiment - praktikadır
- E. empirik – tədqiqatdır, eksperiment - metoddur

9. Eksperimental psixologiyanın vəzifəsinə aid deyil:

- A. hal-hazırkı vəziyyəti təsvir etmək
- B. gələcəyi proqnozlaşdırmaq
- C. tədqiq olunan proseslərin baş vermə səbəblərini təyin etmək
- D. tədqiqatları metodoloji əsaslandırmaq
- E. əldə edilmiş qanunauyğunluqları praktikaya tətbiq etmək

10. Validlik nəyi ifadə edir?

- A. metodun etibarlılığını
- B. metodun keyfiyyətliliyini
- C. real tədqiqat şəraitinin ideal şəraitə uyğunluğunu
- D. metodun tədqiqatın məqsəd və vəzifəsinə uyğunluğunu
- E. nəticələrin digər nəticələrə uyğunluğunu

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	A	B	C	A	B	A	D	D

1.2. Ekspərimental psixologiyanın yaranması və inkişaf tarixi

Ekspərimental psixologiya müstəqil elm kimi. Ekspərimental psixologiya XIX əsrin ortalarında yalnız duyğu, qavrayış kimi adi psixi proseslərdə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi ilə məşğul olmuş fizioloji laboratoriyalardan öz inkişafına təkan vermişdir. Ekspərimental psixologiya haqqında ilkin planlar V.Vundt tərəfindən işlənilmiş və müxtəlif psixoloqlar onun rəhbərliyi altında bu planlar çərçivəsində həm hazırlıqlar keçmiş, həm də təlimatlandırılaraq ayrı-ayrı ekspərimental-psixoloji tədqiqat laboratoriyalarını yaratmaqla bu sahənin inkişaf dairəsini genişləndirmişlər.

Ekspərimental psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması dövrü məhz XIX əsrin birinci rübüyləndən başlanır. Əgər ekspərimental psixologiyanın ilk tədqiqat obyektini yalnız sağlam insanların psixi prosesləri idisə, sonralar tədqiqat obyektini kimi heyvanların (tədqiqatların təməli K.Lloyd-Morqan, E.L.Torndayk tərəfindən qoyulub), ruhi xəstələrin, uşaqların da psixoloji xüsusiyyətləri də öyrənilib. Daha sonralar ekspərimental psixologiya nəinki psixi proseslərin ümumi qanunauyğunluqlarını təyin etmiş, eləcə də müxtəlif fərdi xüsusiyyətləri, diqqəti, psixi assosiasiyaları və s. tədqiq edərək araşdırma sahəsini daha da genişləndirmişdir. Bununla da ekspərimental psixologiya yeni-yeni istiqamətlərin yaranmasına və inkişafına da şərait yaratmışdır (məsələn, mövzusu müxtəlif insanlar və qruplar arasındakı fərdi fərqləri öyrənməkdən ibarət olan differensial psixologiyanın inkişafı). Getdikcə insanların fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrə ekspərimen-

tal psixologiyanın tətbiq edilməsi elmi zərurətə çevrilmişdir. Məlumdur ki, hər bir elmin özünəməxsus mövzusu, prinsipləri, metodologiyası, vəzifələrinin olmasına dair tələblər mövcuddur və zaman-zaman bu tələbləri tamamilə ödəyən eksperimental psixologiya da müstəqil elm sahəsi kimi tanınmaq statusunu qazanmışdır.

Ümumi və eksperimental psixologiyanın inkişafındakı qarşılıqlı əlaqə.

Eksperimental psixologiyanın inkişaf tarixi elə faktiki psixologiya elminin inkişaf tarixidir. Belə ki, psixoloji elmlər sisteminə daxil olan hər bir sahənin inkişafı haqqında məlumatlar ümumilikdə psixologiyanın inkişaf tarixinə yazılaraq onu daha da zənginləşdirir. Psixologiya elminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış bir neçə məşhur istiqamət məlumdur:

- *psixooanaliz* - bu prinsipə görə insan davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, irrasional (lat. ağilla idarə olunmayan deməkdir) qanunlarla idarə olunur (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri, banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Z.Freyddir);
- *bihevizm* – bu prinsipinə görə psixologiyanın vəzifəsi yalnız davranış qanunauyğunluqlarını müxtəlif şəraitlərdə qıcıqla orqanizmin cavab reaksiyaları arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarətdir (tarixi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Edvard Torndaykın heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatlarla başlayır, cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson hesab olunur);
- *geştaltpsixologiya* – «geştalt» alman terminidir, ekvivalent tərcüməsi yoxdur, ancaq təxmini olaraq bütövlük mənasını verir, yəni məsələn, ayrı – ayrı tərkib

hissələrinin təhlili olmadan tamlığı, bütöv strukturunu və s. ifadə etmək üçün istifadə edilir (psixologiyada geştaltpsixologiya istiqaməti XX əsrin 20-ci illərində Almaniyada yaranmışdır və yaradıcıları M.Veytqeymer, V.Keler, K.Koffka və K.Levindir);

- *humanist psixologiya* - insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi götürür, şəxsiyyətin təşəkkülünün ictimai-tarixi amillərlə şərtləndiyini qəbul etmir (XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində qərbdə Amerikada yaranmışdır, baniləri K.Rocers, Q.Olport, A.Maslou hesab olunur);
- *genetik psixologiya* - canlı orqanizmlərin inkişaf proseslərinin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğul olur (banisi – İsveçrə psixoloqu Jan Piajedir (1896-1984));
- *koqnitiv psixologiya* – koqnitiv (lat. – bilik, idrak deməkdir) psixologiyasının əsasını belə bir müddəə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici rol oynayır (50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində yaranmışdır, baniləri – C.Bruner, Naysser, Atkinson hesab olunur).

Psixi təzahürlərin ölçülməsi ideyasının (ilk dəfə bu ideya 1732-34-cü illərdə X.Volf tərəfindən yazılmış «Empirik psixologiya» və «Rasional psixologiya» əsərlərində işlədilmişdir) və «psixometriya» termininin (ilk dəfə «psixometriya» terminini də X.Volf işlətmişdir) yaranması, eləcə də bu prosesin praktik icrası *eksperimental psixologiyanın* inkişafına təkan vermişdir.

Xristian fon Volf
(*almanca Christian Freiherr
von Wolf*)

təvəllüdü: 24.01.1679

doğulduğu yer: Roma imperiyası, Breslau, Sileziya

ölüm tarixi: 09.04.1754

ixtisası: filosof, riyaziyyatçı, hüquqşünas

Psixometriyaya aid ideyalar həmin dövrlərdə yaşayan tədqiqatçı Bonne və riyaziyyatçılar Mopertyui və Bernulli tərəfindən də dəstəklənirdi. 1764-cü ildə isə Pluke intellektin ölçülməsi fərziyyəsini irəli sürdü və beləliklə, eksperimental psixologiyanın inkişafına xidmət edəcək yeni-yeni ideyaları irəli sürənlərin və onların praktik icrasını həyata keçirənlərin sayı çoxaldı. Lakin psixologiyanın müstəqil elm sahəsinə çevrilməsində Almaniyanın Leypsiq şəhərində V.Vundtun yaratdığı ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasının rolu xüsusi qeyd edilir. Psixologiyanın eksperimental elmə çevrilməsi tarixi təxmini bir əsrə bərabər götürülür (XVIII əsrlərin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədərki dövr). Deməli, bir müddət eksperimental psixologiya psixologiya elminin tərkibində inkişaf etmiş və əsas vəzifəsi psixologiya elmini tədqiqat metodları ilə təmin etmək olmuşdur. Sonralar isə eksperimental psixologiyanın maraqlar çərçivəsi daha da artmışdır: psixoloji tədqiqatların planlarını tərtib etmək, tədqiqat prinsiplərini müəyyənləşdirmək, metodlar seçmək, metodların təlimatlarını hazırlamaq və s. Beləliklə də, psixologiyanın tərkibində inkişaf edən və psixologiyanın müstəqil elmə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayan eksperimental psixologiya özü sonralar müstəqil elmə çevrilmişdir.

Ekspirimental psixologiyannın inkişafında əsas rolunu olan hadisələr.

Psixologiyannın ekspirimental sahəsinin formalaşmasında (ekspirimental psixologiyannın inkişafında) əhəmiyyətli rol oynayan hadisələr:

- *XVI əsr – psixoloji ekspirimentlər haqqında ilkin fərziyyələrin formalaşması*
- *XVIII əsr – elmi əhəmiyyət kəsb edən psixoloji ekspirimentlərin işlənməsi və tətbiqinə başlanılması*
- *1860 - cı il – Q.T.Fexnerin müəllifliyi ilə «Psixofizika elementləri» adlı kitabın nəşri (bu kitab ekspirimental psixologiya sahəsində ilkin və əhəmiyyətli iş hesab edilir)*

Gustav Teodor Fexner

(almanca Gustav Theodor Fechner)

təvəllüdü: 19.04.1801

doğulduğu yer: Qross-Zaarxen
(hazırda Polşa şəhəri olan Jarki-Velke)

ölüm tarixi: 28.11.1887

ixtisası: həkim, fizioloq, psixoloq

Gustav Teodor Fexner öz karyerasına müəllimi Veberin çalışdığı Leypsiq institutunda başlamışdı. Fexner həkim, filosof, fizik kimi elm aləminə çoxsaylı töhvələr vermişdir. Leypsiq universitetində fəaliyyəti zamanı o, öz tədqiqatlarında Veberin hissiyyat və qıcıqlandırıcılar arasındakı asılılığı kəşf edən və sonralar Buqer-Veber adı ilə tanınan qanununa əsaslanırdı. Nəticədə Fexner *loqarifmik qanun* (bu qanuna görə, hissetmənin həddi stimulun təsir həddilə loqarifmik mütənasiblik təşkil edir) adı ilə

məşhurlaşan qanunu yaratdı. Bu qanuna sonralar onun adı verildi. Eksperimental psixologiya tarixində Fexnerin fəaliyyəti onunla izah edilir ki, o, ilk dəfə təbiət qanunları əsasında psixoloji problemlərin həllinə cəhd göstərmiş, bu problemlərin həlli üçün eksperimental metodlar yaratmışdır. Fexner öz tədqiqatlarından əldə etdiyi nəticələrlə sübut etməyə çalışırdı ki, psixi təzahürlər realdır və bütün real olanlar isə fiziki dəqiqliklər kimi təyin edilə bilər. Fexner psixofizika aləmində yeni qanunauyğunluqlar kəşf etdi və hətta bu sahədə olan nailiyyətlərinə görə ona «psixofizikanın atası» adını da vermişdilər.

- 1874 - cü il – V.Vundtun «Fizioloji psixologiya» adlı kitabının nəşri
- 1879 - cu il – V.Vundt tərəfindən ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasının yaradılması

Vilhelm Maksimilian Vundt
(almanca *Wilhelm Maximilian Wundt*)

təvəllüdü: 16.08.1832

doğulduğu yer: Almaniya, Nekarau, Vyurtemberg krallığı

ölüm tarixi: 31.08.1920

ixtisası: həkim, fizioloq, psixoloq

Eksperimental psixologiyanın inkişafında daha bir dövr məhz Vilhelm Vundtun adı ilə bağlıdır. Ondan əvvəl də çoxlarının psixologiya elminin inkişafına xidmət edəcək işlərinin olmasına baxmayaraq, məhz Vundtu ilk peşəkar

psixoloq (onun Leypsiqdə ilk ekspərimental psixologiya laboratoriyasını yaratdığına və oradakı fəaliyyətinə görə) hesab edirlər. Vundtun yaratdığı Leypsiq laboratoriyası beynəlxalq ekspərimental psixologiya mərkəzi hesab olunurdu. Orada bir sıra məşhur tədqiqatçılar formalaşmışdır: əslən alman olan Krepelin, Kyulpe, Meymar; amerikalı Stenli Xoll, Mak Kettell, Titçener, Uorren; ingilis Spirmen; fransız Burdon; belçikalı Tyerri, Mişott və b. Sonralar bu tədqiqatçıların bir qismi də öz məktəblərini yaratdılar. Məsələn, Osvald Kyulpe Vyursburq məktəbini, Eduard Bradford Titçener strukturalizm məktəbini yaratdı.

Osvald Kyulpe

(almanca Oswald Külpe)

təvəllüdü: 03.08.1862

doğulduğu yer: Kandava

ölüm tarixi: 30.12.1915

ixtisası: psixoloq, filosof

Kyulpe ilk dəfə olaraq ekspərimental yolla (tədqiq olunanlara müxtəlif tapşırıqlar verməklə və onların həlli yollarını müşahidə etməklə) təfəkkür prosesini öyrənmişdir. Vyursburq məktəbində aparılan ekspərimental tədqiqatlardan məlum olurdu ki, tədqiq olunanlar (özü də bilmədən) tapşırığı yerinə yetirərkən əqli fəaliyyət göstərir, xarici təsirlər insanın psixoloji həyatında duyğuya

çevrilən elementlərlə yanaşı, subyektin hərəkəti, əqli fəaliyyəti ilə bağlı elementlərin də formalaşmasına səbəb olur. Vyursburq məktəbində başlanan təfəkkürün eksperimental tədqiqi digər alimlər tərəfindən davam və inkişaf etdirildi. Vyursburq məktəbinə rəhbərliyi dövründə Kyulpe introspeksiya metodlarını «eksperimental özünümüshahidələr» adı ilə əvəzlətdirdi və laborator eksperimentlərin tətbiqinə geniş yer verdi.

Edvard Bredford Titçener

(ingiliscə *Edward Bradford Titchener*)

təvəllüdü: 11.01.1867

doğulduğu yer: İngiltərə, Böyük Britaniya, Çiçester

ölüm tarixi: 03.08.1927

ixtisası: psixoloq – eksperimentator

Titçener Almaniyada Vundtla tanışlığı dövründə ondan eksperimental tədqiqatlar haqqında bir sıra elmi məlumatlar əldə etmişdi və bu məlumatlar onun sonrakı fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Belə ki, Amerikaya qayıtdıqdan sonra Titçener özünün yeni nəzəriyyəsini irəli sürdü və bu nəzəriyyə «strukturalizm» adlandırıldı. Daha sonra bu ad altında məktəb də yaratdı. Strukturalizm məktəbi uzun illər Amerika psixologiyasının inkişafında mühüm rol oynadı. Bu məktəbdə Titçenerin rəhbərliyi ilə psixikanın elementləri və müxtəlif assosiasiyalar vasitəsilə

onlarda yaranan mexaniki əlaqələr tədqiq edilirdi. Titçenerin əsas fikri şüurun tərkibini öyrənmək, onun strukturunu tərtib etmək və perseptiv proseslərin yaranması səbəblərini aşkarlamaqdan ibarət idi.

- 1885 - ci il – H.Ebbinhauzun «Yaddaş haqqında» adlı əsərinin nəşri

Herman Ebbinghaus

(*almanca Hermann Ebbinghaus*)

təvəllüdü: 24.01.1850

doğulduğu yer: Almaniya, Barmen

ölüm tarixi: 26.02.1909

ixtisası: psixoloq – eksperimentator

Eksperimental psixologiyanın inkişafında əslən alman olan tədqiqatçı Herman Ebbinhauzun rolu da yüksək qiymətləndirilir. O, Fexnerin psixofizika aləmindəki nailiyyətlərinə əsaslanaraq psixi təzahürlərin onlara təsir edən konkret faktorlardan asılılığı faktlarını isbatlamaq uğrunda tədqiqatlar aparmışdır. Ebbinghaus tədqiqat prosesindən sonra tədqiq olunanların tədqiqatla bağlı təəssüratlarını da qeydə almış və bəzi nəticələrin şərhində bu məlumatlardan da istifadə edərmiş. O, tətbiq etdiyi eksperimentlərin sayını çoxaldaraq psixi proseslərin yaranmasına səbəb olan fiziki faktlarla yanaşı, onların yaranmasına səbəb olan daxili qanunauyğunluqların da öyrənilməsilə məşğul olmuşdur. Ebbinhauzun

hafizənin tədqiqinə həsr olunmuş çoxlu eksperimental tədqiqatları məlumdur.

XIX əsrin I yarısında İ.F.Herbart adlı tədqiqatçı psixologiyanın metafizika və riyazi təcrübələrə əsaslanan elmi istiqamətinin inkişafını təklif etmişdi. Onun belə bir fikrə gəlməyinin səbəbi isə müşahidə (həmin dövrdə müşahidə əsasən fizikanın tədqiqat metodu hesab olunurdu) metodunun psixoloji tədqiqatlara tətbiqinin dəbə minməsi ilə bağlı idi. Lakin həmin dövrlərdə onun psixoloji tədqiqatlara riyazi düsturların da daxil edilməsi təklifi uğursuzluğa düşər olmuşdu.

Johann Fridrix Herbart
(*almanca Johann Friedrich Herbart*)

təvəllüdü: 04.05.1776

doğulduğu yer: Roma imperiyası, Oldenburq

ölüm tarixi: 14.08.1841

ixtisası: filosof, psixoloq, pedaqoq

İ.F.Herbartın ideyaları sonralar Veberin və Fexnerin tədqiqatlarına təkan verdi. Psixoloji tədqiqatlara riyazi düsturların daxil edilməsi cəhdi sonralar E.H.Veberdə alındı. Belə ki, o, dəri və özəl həssaslığını eksperimental yolla öyrənərkən fiziki stimullar və sensor reaksiyalar arasında riyazi hesab edilən korrelyasiya əlaqəsini aşkar etdi.

Veber Ernst Henrix

(almanca Ernst Heinrich Weber)

təvəllüdü: 24.06.1795

doğulduğu yer: Vittenberq

ölüm tarixi: 26.01.1878

ixtisası: psixofizioloq

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, V.Vundtun rəhbərliyi ilə yaradılmış eksperimental psixologiya laboratoriyası digər ölkələrdə də belə tipdə laboratoriyaların yaradılmasına təkan verdi. Onlardan biri də İngiltərədə formalaşmışdı. İngiltərədə yaradılmış eksperimental psixologiya məktəbinin ilk nümayəndələri dünyada «təkamül nəzəriyyəsi» ilə məşhur olan Çarlz Darvin (1809-1882) və ilk psixometrik müəssisələrin yaradıcısı, ingilis psixoloqu Frensis Halton (1822-1911) hesab olunur. Darvinin eksperimental psixologiya ilə bağlılığı 1872-ci ildə nəşr etdirdiyi əsəri ilə əlaqələndirilir. Darvin hesab edirdi ki, insanlar da heyvanlar kimi təbiətin canlı varlıqlarıdır və elə bu səbəbdən onların emosiyalarının təzahüründə də oxşarlıq mövcuddur. Darvin heyvan və insan psixologiyasının oxşarlığına dair tədqiqatlarla da məşğul olurdu. Onun bu tədqiqatlardan əldə etdikləri nəticələr XIX əsrdə psixoloji tədqiqatların genetik istiqamətinə maraq yaratmışdı.

Frensis Halton 1884-cü ildə insanın qabiliyyət və bacarıqları ilə bağlı statistik məlumatların əldə edilməsini təmin edən Antropometrik laboratoriyanın əsasını qoy-

muşdur. Bu laboratoriyanın ziyarətçiləri öz qabiliyyət və bacarıqlarını ölçmək imkanı qazanırdılar. İlk dəfə olaraq psixologiyada statistikanın tətbiqinin təşəbbüskarı da elə Halton olmuşdur və bir sıra əsaslı statistik metodlar da onun adı ilə bağlıdır. 1877-ci ildə Halton ilk dəfə olaraq psixologiyada korrelyasiya analizi metodundan istifadə edilməsini də təklif etdi. Halton özləri ilə əməkdaşlıq etmək baxımından bu sahəyə görkəmli ziyalı – riyaziyyatçılardan olan Pirson və Fişeri də cəlb etdi və onlar riyazi-statistika sahəsində heç də təkcə psixoloqlarla birgə işlədikləri üçün şöhrət qazanmadılar. Fişer dispersiya təhlilini, eləcə də, digər ingilis alimi Haltonla birgə dövrdə yaşayan Spirmen faktor təhlilini kəşf etdi. Hər ikisi psixologiyada da özlərini riyaziyyat sahəsində olduqları pildən aşağı olmayacaq səviyyədə nümayiş etdirdilər. Spirmen əsasən psixologiya tarixinə 1904-cü ildə nəşr edilmiş «Ümumi intellekt, obyektiv təyinetmə və ölçmə» adlı klassik işi ilə daxil olmuşdur.

Rusiyada eksperimental psixologiyann inkişafında İ.M.Seçenov, V.M.Bexterevin və Q.İ.Çelpanovun xidmətləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. İ.M.Seçenov (1829-1905) psixoloji tədqiqatlara introseptiv yanaşmanı tənqid etmiş və psixologiyaya obyektiv metodların daxil olmasını dəstəkləmişdir. Onun tədqiqatları fiziologiya və psixologiya elmlərində eksperimental metodların geniş aspektdə tətbiqinə səbəb oldu.

V.M.Bexterev (1857-1927) psixi hadisələrin eksperimental tədqiqatlarla öyrənilməsinə geniş yer vermiş və əsasən 1907-ci ildə Sankt-Peterburqda yaratdığı Psixonev-

roloji institutda apardığı şərti reflekslərin tədqiqi metodlarından əldə etdiyi nəticələrlə tanınmışdır.

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Q.İ.Çelpanovun (1862-1936) apardığı tədqiqatlar onun adının da eksperimental psixologiya tarixinə düşməsinə səbəb oldu. Onun yaratdığı «empirik paralelizm» adlı nəzəriyyəsi hətta Fexner və Vundtun eyni adlı nəzəriyyəsini üstələdi. 1909-cu illərdən etibarən o, Moskva universitetlərində eksperimental psixologiyadan mühazirələr və seminarlar apardı və 1915-ci ildə onun «Eksperimental psixologiyaya giriş» adlı dərsliyi nəşr olundu. Daha sonralar bu sahədəki inkişafı Vıqotski məktəbinin adı ilə bağlayırlar.

Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın inkişaf tarixi.

Azərbaycanda psixologiyanın eksperimental sahəsinin formalaşması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycanda psixi hadisələr eksperimental surətdə öyrənilməyə, peşəkar psixoloqların hazırlanmasına başlanmışdır. Bakıda ilk psixologiya laboratoriyaları 1923-cü ildə təşkil edilmişdir. Məhz 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində F.Ə.İbrahimbəyov tərəfindən yaradılmış eksperimental psixologiya laboratoriyası gələcək eksperimental tədqiqatların inkişafına təkan vermişdir. Hal-hazırda tanınmış alimlər: Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, R.İ.Əliyev, K.R.Əliyeva, E.İ.Şəfiyeva və b.-nin rəhbərliylə müasir dövrümüz üçün aktualıq kəsb edən mövzuların tədqiqində eksperimental metodların tətbiqinə geniş yer verilir və bu proses eksperimental psixologiyanın daha da inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olur.

Mövzuya aid test sualları

1. Psixoloji eksperimentlər haqqında ilkin fərziyyələrin formalaşması neçənci əsrə təsadüf edir?

- A. XVII əsrə
- B. XVI əsrə
- C. XVIII əsrə
- D. XIX əsrə
- E. XX əsrə

2. Psixoloji eksperimentlərin tətbiqinə başlanılması neçənci əsrə təsadüf edir?

- A. XVII əsrə
- B. XVI əsrə
- C. XVIII əsrə
- D. XIX əsrə
- E. XX əsrə

3. H.T.Fexnerinin «Psixofizika elementləri» adlı kitabı neçənci ildə nəşr edilib?

- A. 1860
- B. 1856
- C. 1874
- D. 1975
- E. 1879

4. V.Vundtun «Fizioloji psixologiya» adlı kitabı neçənci ildə nəşr edilib?

- A. 1860
- B. 1856

- C. 1874
- D. 1866
- E. 1879

5. İlk eksperimental psixologiya laboratoriyası kim tərəfindən və neçənci ildə yaradılmışdır?

- A. 1860-cı ildə H.Ebbinhauz tərəfindən
- B. 1879 –cu ildə V.Vundt tərəfindən
- C. 1874–cu ildə V.Vundt tərəfindən
- D. 1866 –cu ildə T.Fexner tərəfindən
- E. 1879–cu ildə V.Vundt tərəfindən

6. H.Ebbinhauzun «Yaddaş haqqında» adlı kitabı neçənci ildə nəşr edilib?

- A. 1885
- B. 1856
- C. 1884
- D. 1886
- E. 1879

7. İlk Antropometrik laboratoriya kim tərəfindən yaradılmışdır?

- A. Çarlz Darvin
- B. Vilhelm Vundt
- C. Stenli Xoll
- D. Frensis Halton
- E. Mak Kettell

8. *Vyursburq məktəbi kim tərəfindən yaradılmışdır?*

- A. Osvald Kyulpe
- B. Vilhelm Vundt
- C. Stenli Xoll
- D. Frensis Halton
- E. Eduard Titçener

9. *Neçənci ildən Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyalarının yaradılmasına başlanmışdır?*

- A. 1923
- B. 1926
- C. 1936
- D. 1925
- E. 1879

10. *Azərbaycanda ilk eksperimental psixologiya laboratoriyası kim tərəfindən və neçənci ildə yaradılmışdır?*

- A. 1923-cü ildə F. İbrahimbəyov tərəfindən
- B. 1926-cı ildə F. İbrahimbəyov tərəfindən
- C. 1936-cı ildə Ə. Bayramov tərəfindən
- D. 1925-ci ildə Ə. Əlizadə tərəfindən
- E. 1928-ci ildə S. Seyidov tərəfindən

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B	C	A	C	B	A	D	A	A	B

I fəslə təkrarlamaq üçün suallar:

1. Eksperimental psixologiya nəyi öyrənir?
2. Niyə eksperimental psixologiya psixoloji elmlər sisteminə aid edilir?
3. Eksperimental psixologiyayı digər psixoloji fənlərdən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
4. Niyə eksperimental psixologiyaya empirik psixologiya deyilmir?
5. Eksperimental psixologiyaya necə tərif vermək olar?
6. Eksperimental psixologiyanın məqsədi nədən ibarətdir?
7. Eksperimental psixologiyanın metodologiyası hansı prinsiplərə əsaslanır?
8. Psixoloji tədqiqatların «ontoloji və qnoseoloji prinsipləri» adı altında hansı prinsiplər qruplaşdırılır?
9. Eksperimental psixologiyanın qarşısında duran vəzifələr nədən ibarətdir?
10. Psixologiyanın qarşısında duran vəzifələrin həllində eksperimental psixologiyanın rolu nədən ibarətdir?
11. Eksperimental psixologiyanın yaranması və inkişafının təkan dövrü hansı illərə təsadüf edir?
12. Eksperimental psixologiyanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan hansı hadisələr məlumdur?
13. İlk eksperimental laboratoriya kim tərəfindən, harada və hansı məqsədlə yaradılmışdır?
14. Eksperimental psixologiyanın inkişafında X.Volfun fəaliyyəti nədən ibarət olub?

15. Eksperimental psixologiyanın inkişafında əhəmiyyətli rolunu oynayan hansı alimlərin adlarını qeyd etmək olar?
16. XX əsrdə hansı psixoloji istiqamətlər yaranmışdır?
17. Psixologiya elminin inkişafı ilə eksperimental psixologiyanın inkişafı arasındakı əlaqə nədən ibarətdir?
18. Eksperimental psixologiyanın inkişafında Vyursburq məktəbinin yaradılması hansı rolunu oynamışdır?
19. İlk Antropometrik laboratoriya hansı məqsədlə yaranmışdır və banisi kimdir?
20. Hansı hadisə Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın inkişafına şərait yaratmışdır?

I fəslə aid ədəbiyyat

1. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Psixologiya, B.: Maarif, 2003.
2. *Baxşəliyev Ə.T.* Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. B.: Zərdabi LTD MMC, 2008.
3. *Əlizadə Ə.Ə.* Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B.: Ozan, 1998.
4. *Əlizadə Ə.Ə.* Tətbiqi psixologiya və məktəb tərübəsi // TPI-nin elmi əsərləri, 2006.
5. *Əliyev R.İ.* Psixologiya. B.: Nurlan, 2008.
6. *Əliyev R.İ.* Psixologiya tarixi. B.: Nurlan, 2006.
7. *Qurbanova L.M.* Eksperimental psixologiyaya dair mühazirə mətnləri. B.-Sum.: Dərələyəz –M, 2010.

8. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология. М.: Просвещение, 1997.
9. *Дж. Гудвин.* Исследование в психологии: методы и планирование. СПб.: Питер, 2004.
10. *Зароченцев К.Д., Худяков А.И.* Экспериментальная психология. М.: Проспект, 2005.
11. *Корнилова Т.В.* Экспериментальная психология. Теория и методы. М.: Аспект-Пресс, 2005.
12. *Мартин Д.* Психологические эксперименты. СПб.: Прайм-Еврознак, 2004.
13. *Немов Р.С.* Психология. М.: Владос, 2001. Кн.3
14. *Никандров В.В.* Экспериментальная психология. СПб: Речь, 2007.
15. *Солсо Р. Л., Джонсон Х. Х., Бил М. К.* Экспериментальная психология: практический курс. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
16. *Ярошевский М.Г.* История психологии. М.: Мысль, 1985.

II FƏSİL

EKSPERİMENTAL TƏDQIQATLARIN PROSEDUR TƏLƏBLƏRİ

2.1. Tədqiqatların etik tələbləri

Etika (yun.- *əxlaq*) – mənəvi davranış qaydalarını təmin edən prinsiplər sistemidir. Hər bir sahədə olduğu kimi psixoloji tədqiqatların da etik öhdəlikləri mövcuddur. Bu öhdəliklər tədqiqatda iştirak edənlərin ləyaqətinə hörmət və mənəvi rifahının təmininə köklənmişdir.

İnsan üzərində aparılan tədqiqatların etik prinsipləri:

1. Planlaşdırma zamanı tədqiqatın gedişatında etik normalara riayət olunmasının mümkünlük səviyyəsini proqnozlaşdırmağa görə tədqiqatçı məsuliyyət daşıyır.
2. Tədqiqatçı tədqiqata cəlb olunanla rəftarında dürüst və səmimi olmalıdır.
3. Tədqiqat prosesindən öncə tədqiqatçı ilə tədqiq olunanın rəftarına dair qaydaları, vəzifələri əks etdirən sənəd hər iki tərəfin iştirakı ilə tərtib edilməli, razılaşdırılmalı və imzalanmalıdır. Tədqiqatçı öz vəzifələrini, vədlərini yerinə yetirməyə görə məsuliyyət daşıyır.
4. Tədqiqatçı tədqiqat prosesi haqqında tədqiqata cəlb olunanlara ətraflı məlumat verməli və yaranmış sualları cavablandırmağa borcludur.
5. Tədqiqata cəlb olunanın istədiyi vaxt tədqiqatı dayandırmaq və iştirakdan imtina etmək hüququ mövcuddur və tədqiqatçı tərəfindən bu proses qəbul olunmalıdır (hər hansı təzyiqin göstərilməsi yolverilməzdir).

6. Tədqiqat zamanı etik normalara riayət olunmasını nəzarətdə saxlamağa tədqiqatçı məsuliyyət daşıyır (bu prosesdə tədqiqatçı köməkçilərinin etik prinsiplərə riayət etmələrinə görə də məsuliyyət daşıyır).
7. Tədqiqatçı tədqiq olunanları hər hansı mənəvi əziyyət, zərər və təhlükədən qorumağa borcludur. Əgər bu səpkidə təhlükə riski mövcuddursa, tədqiqatçı bu risk barəsində tədqiqata cəlb olunanları öncədən məlumatlandırılmalı və riskin qarşısının alınmasına görə zəruri tədbirlər görməlidir.
8. Tədqiqatın etikası tələb edir ki, nəticələr barəsində tədqiqatçı tədqiq olunanlara məlumat versin. Əgər nəticələrdə tədqiq olunanların şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına təsir edəcək məqamlar aşkarlanarsa tədqiqatçı onu aradan qaldırılmalıdır.
9. Tədqiqata cəlb olunanlar haqqındakı hər hansı məlumat gizli saxlanılmalıdır (anonimlik, məxfilik tam təmin olunmalıdır). Əgər bu məlumatların yayılması riski olarsa, əvvəlcədən bu haqda tədqiqat iştirakçıları məlumatlandırılmalıdır.

Tədqiqat prosesində yolverilməz hallar:

- başqalarının elmi fikirlərini, kəşflərini, qənaətlərini özününküləşdirməyə yönəlmiş plagiat (*lat. plagium* - oğurlamaq) halları;
- əldə olunan nəticələrin elmi ictimaiyyətdən gizlədilməsi;
- tədqiqat prosesində qəddarlıq hallarına yol vermək;
- saxtakarlıq.

Tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı münasibətin formalaşma mərhələləri.

Psixoloji tədqiqatların həyata keçirilməsi səviyyəsi tədqiqatçının tədqiq olunanla qurduğu münasibətin keyfiyyət səviyyəsi ilə analoji əlaqədədir. Tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı əlaqənin formalaşması əsasən üç mərhələdə baş verir: 1) tədqiqat öncəki əlaqə; 2) tədqiqat zamanı baş verən əlaqə; 3) tədqiqatdan sonrakı münasibət.

Tədqiqat öncəki əlaqə.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl tədqiqatçı tədqiq olunan kontingenti müəyyən edir və onları əməkdaşlığa dəvət edir, daha sonra tədqiqata cəlb olunanlarla müvafiq təbliğat və təlimat xarakterli söhbətlər aparır, bununla da onları tədqiqata hazırlayır. Psixoloji tədqiqatların sonrakı mərhələləri bu söhbətin nəticəsindən birbaşa asılıdır. Bu mərhələdə tədqiqatçıdan ünsiyyətçilik, kommunikativlik, mədəni davranış, erudisiya, inandırmaq, səmimilik və maraqlandırmaq bacarığı və bu kimi digər keyfiyyətlərin olması tələb olunur. Bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, onda empatik qabiliyyətin olması da zəruridir. Tədqiq olunan şəxs tədqiqatçıya etibar etmirsə tədqiqat zamanı sualları səmimi cavablandırmayacaq. Bundan əlavə, əgər o, özünə qarşı xoşagəlməz münasibəti hiss edərsə eksperimentatoru cəzalandırmaq baxımından suallara tamamilə cavab verməyə də bilər. Ona görə də tədqiqatçı tədqiq olunanın etibarını qazanmalıdır, özünə insanları cəlb etməyi bacarmalı və onların cavablarında səmimiyyətə nail olmalıdır, tədqiqata cəlb olunanlarla mehriban və səmimi münasibət qurmalıdır. Tədqiqatçı barəsində yaranmış rəy, tədqiq

olunanın ona olan münasibəti tədqiqatın sonrakı gedişatına əhəmiyyətli təsir göstərir. Tədqiqatçının emosional durumunun stabilliyi olduqca mühüm şərtidir, əgər tədqiqatçı tədqiqata cəlb olunanların hər hansı razılaşıdırılmamış davranışına görə əsəbiləşirsə (bəzən belə münasibət hətta düşmənçilik mövqeyinə də çevrilə bilər), onda qeydə alınmış nəticənin obyektivliyi və dəqiqliyindən söhbət gedə bilməz.

Tədqiqata cəlb edilmənin *iki forması* mövcuddur:

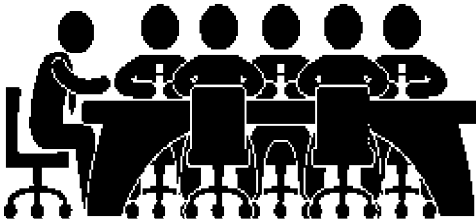
1. *Könüllü cəlbətmələr* zamanı insanların təcrübəyə qoşulmaları öz istəklərinə əsasən baş verir. Könüllülük meyarı motivasiya səviyyəsinə təsir edir: bu meyar daxili əlavə dəyişən rolunda çıxış edir və eksperimentin daha uğurlu həyata keçirilməsini şərtləndirir. Əgər tədqiqata cəlb olunacaq insanın tədqiqatla bağlı motivasiyası yoxdursa, onda onun xidmətindən istifadə etmək olmaz. Bəzən tədqiqata cəlb olunanlarda müəyyən motivlər formalaşdırmaq üçün onlara müxtəlif mükafatlar (məsələn, pul, hədiyyələr və s.) təqdim etmək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, elmə xidmət məqsədli motivlərin formalaşması çox az müşahidə olunan hallardandır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, çox hallarda tədqiqata cəlb olunanlar mükafat xatirinə tədqiqatçıya xoş olmaq məqsədilə yalandan rol da oynaya bilərlər. Ona görə də bütün incəliklər nəzarətdə saxlanılmalıdır.

2. *Məcburi cəlbətmələr* zamanı təcrübəyə cəlb olunanlar hər hansı tələbatı ödəmək xatirinə tədqiqat prosesində iştirak edirlər. Adətən belə eksperimentlər hər hansı təşkilatlar və ya müəssisələrin qruplarında (məsələn, sənaye, hərbi və təhsil müəssisələri və s.) aparılır. Əsasən daha çox psixoloji fakültələrdə təhsil alan tələbələr psixoloji tədqiqatlarda iştirak edir (onlar həm könüllü, həm

də məcburi cəlb olunanlar hesab edilə bilər). Tədqiqata cəlb olunanların anonimliyi onların istəyinə müvafiq gözlənilməlidir və ya əksinə... Bəzi tədqiqatlarda, məsələn, formalaşdırıcı eksperimentdə eksperimentator eksperimentə cəlb olunanın gözündə tədqiqatçıdan daha çox onu öyrədən, tərbiyə edən müəllim rolunda çıxış edir, tədqiq olunan insan özünü tədqiqata cəlb olunan kimi də hiss etmir (əslində bu onun prosesi tam dərk etməməsi ilə əlaqədardır), bu zaman eksperimentator onun formalaşdırılmasını məcburi yolla aparırsa, digər tərəfdən o, istəməz bir könüllüyə də çevrilir.

Tədqiqatçılar əksər hallarda öz təxəyyülündə ideal tədqiq olunan obrazı yaradır və reallıqda elə bu obrazın axtarışını həyata keçirirlər. İdeal tədqiq olunan şəxsdə əsasən növbəti keyfiyyətlərin olması arzulanır: mehribanlıq, səmimiyyət, neqativizmdən uzaq, sözbəxan, dostyana münasibət. Yaxşı olardı ki, tədqiqatçılar ona lazım olacaq tədqiq olunanların keyfiyyətlərini elə təsəvvür etsinlər ki, bu keyfiyyətləri reallıqda axtarmaq onlara çətinlik yaratmasın.

Tədqiqat zamanı baş verən əlaqə.

Tədqiqat zamanı tədqiq olunanla tədqiqatçının şəxsi münasibətləri arxa plana keçir, onlar arasında ancaq tədqiqata müvafiq əlaqə yaranır (qətiyyəən hər hansı şəxsi

münasibətlərin yaranmasına yol vermək olmaz). Tədqiqat prosesinin gedişi zamanı tədqiqatçı hər bir halı nəzarətdə saxlamalı, baş verəcək hadisələri müvafiq çərçivəyə salmalı və durumu idarə etməyi bacarmalıdır:

- tədqiqatçının tətbiq etdiyi tədqiqat metodlarını və onların tətbiq şərtlərini olduqca dərinlən bilməsi tələb olunur; tədqiqatçı bilməlidir ki, hər hansı metodu praktikaya tətbiq etməmişdən öncə onu tam mənada mənimsəməli və bunun üçün həftələrlə və hətta aylarla gərgin işlər tələb oluna bilər;
- metodların elmiliyini şərtləndirən əsas tələblər (validlik, dəqiqlik, mötəbərlik, reprezentativlik) yoxlanılmalıdır; əgər bu proses yerinə yetirilməyibsə, onda nəticələrin etibarlılığı şübhə doğuracaq;
- seçilmiş metodun praktikada icra edilməsi bacardığıca asan olmalıdır; seçilmiş metod təkcə psixoloq üçün deyil, həm də tədqiq olunacaq insan üçün də aydın və başa düşüləcək səviyyədə olmalıdır, nəzərə almaq lazımdır ki, praktikada hər hansı metodun tətbiqi ilə bağlı tədqiq olunacaq insandan da fiziki və psixoloji enerji tələb olunur;
- metodların təlimatları kifayət qədər aydın olmalıdır, hətta o dərəcədə ki, əlavə izahatlara ehtiyac qalmasın; təlimat tədqiq olunanı səmimiyyətə əl kökləməlidir ki, onda qeyri-səmimi məlumatların verilməsinə motiv formalaşmasın, məsələn, bəzi məsələlərlə bağlı qıcıqlandırıcı suallar qoyulmamalıdır;

- tədqiqatın aparılması zamanı elə şərait seçilməlidir ki, tədqiq olunanın fikri kənardan təsir edən qıcıqlandırıcılara yönəlməsin və ya ətrafda onu işdən yayındıracaq, diqqəti dağıdacaq müdaxilələr olmalıdır.

Tədqiqatdan sonrakı münasibət.

Tədqiqat başa çatdıqdan sonra tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı əlaqə tamamilə bitməməlidir. Tədqiqatçı etik qaydalara uyğun olaraq tədqiqatda iştirak edənlərə təşəkkür etməlidir, bu hal iştirakçılarda həm tədqiqatçıya, həm də elmə hörməti formalaşdırır; psixoloqun etik normalara əməl etməsi iştirakçıları gələcək tədqiqatlarda iştiraka həvəsləndirə bilər. Lazım gəldikdə tədqiqatın nəticələri barədə iştirakçıya məlumat da vermək olar, əgər tədqiqat zamanı nümayiş etdirdiyi davranışı onu məyus edərsə, dərhal bu halın aradan qaldırılmasında ona yardım etmək lazımdır. Tədqiqatçı iştirakçının istəyinə müvafiq olaraq tədqiqatda iştirakına dair anonimliyini də saxlamalıdır. Hər vəchlə tədqiqatçı çalışmalıdır ki, iştirakçı prosesdən və ondan razı qalsın, çünki gələcəkdə də həmin iştirakçının faliyyətinə dair məlumatlar lazım ola bilər. Ümumiyyətlə, tədqiqatçı elmə xidmət etdiyini unutmamalıdır və elm nəyi tələb edirsə, ona uyğun hərəkət etməyi bacarmalıdır.

Mövzuya aid test sualları

1. Tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı münasibətlərin formalaşması neçə mərhələdə baş verir?

- A. 5
- B. 3
- C. 2
- D. 4
- E. 1

2. Tədqiqat öncəki əlaqə zamanı tədqiqatçının prosesə maneə olacaq davranış tərzini hansıdır?

- A. ünsiyyətçilik
- B. mədəni davranış
- C. tələbkarlıq
- D. inandırmaq bacarığı
- E. səmimilik

3. Tədqiqata cəlb edilmənin neçə forması var?

- A. 3
- B. 4
- C. 5
- D. 2
- E. 6

4. Tədqiqata könüllü cəlb olunanların davranışında hansı motivin formalaşdırılmasına üstünlük verilməlidir?

- A. mükafat almaq motivi
- B. humanistlik motivi

- C. özünütəsdiq motivi
- D. elmə xidmət etmək motivi
- E. yeniliyə meyllilik motivi

5. *Tədqiqat zamanı tədqiqatçı tədqiq olunanla şəxsi münasibət qura bilərmi?*

- A. şəxsi münasibət istər-istəməz formalaşır
- B. qura da bilər, qurmaya da bilər
- C. şəxsi münasibətin qurulması yolverilməzdir
- D. şəxsi münasibətin qurulması zəruridir
- E. şəxsi münasibətin qurulması tədqiqata müsbət təsir edir

6. *Hansı şərtə tədqiqat zamanı əməl edilmir?*

- A. təlimatlar kifayət qədər aydın olmalıdır
- B. metodun praktikada icrası asan olmalıdır
- C. şərait tələblərə uyğun seçilməlidir
- D. tədqiqatın planı tələbata uyğun tərtib olunmalıdır
- E. metodların elmiliyi yoxlanılmalıdır

7. *Tədqiq olunan tərəfindən qeyri-səmimi cavabların əldə edilməməsi üçün hansı şərtə əməl edilməsi tələb olunur?*

- A. təlimatlar kifayət qədər aydın olmalıdır
- B. metodun praktikada icrası asan olmalıdır
- C. şərait tələblərə uyğun seçilməlidir
- D. tədqiqatçı tədqiqatın tətbiq şərtlərini dərinləndirən bilər
- E. metodların elmiliyi yoxlanılmalıdır

8. Tədqiq olunanın fikrinin kənar qıcıqlandırıcılara yönəlməsinin qarşısını almaq üçün hansı şərtə əməl olunmalıdır?

- A. tədqiqatçı tədqiqatın tətbiqi şərtlərini dərindən bilməlidir
- B. metodun praktikada icrası asan olmalıdır
- C. şərait tələblərə uyğun seçilməlidir
- D. təlimatlar kifayət qədər aydın olmalıdır
- E. metodların elmiliyi yoxlanılmalıdır

9. Tədqiqatdan sonra tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı münasibət bitməlidirmi?

- A. bitməlidir
- B. bitməməlidir
- C. tədqiqatçının istəyindən asılıdır
- D. tədqiq olunanın istəyindən asılıdır
- E. bitib-bitməməyi tədqiqat üçün elmi əhəmiyyət kəsb etmir

10. Tədqiqatdan sonrakı münasibətlərə daxil deyil:

- A. tədqiqatçı tədqiq olunana təşəkkür etməlidir
- B. tədqiqatçı tədqiq olunanı nəticələrin işlənməsinə cəlb etməlidir
- C. tədqiqatçı tədqiq olunanın anonimliyini saxlamalıdır
- D. tədqiqatçı tədqiq olunanı mükafatlandırma bilər
- E. tədqiqatçı tədqiq olunanı gələcək tədqiqatlara həvəsləndirə bilər

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B	C	D	D	C	D	A	C	B	B

2.2. Tədqiqatın proseduru; tədqiqatın hazırlıq mərhələsi

Psixoloji tədqiqat anlayışı.

Psixoloji tədqiqat – psixikaya malik canlıların psixoloji xarakteristikalarının təyininə və davranışlarındakı psixoloji qanunauyğunluqların aşkarlanmasına yönəlmiş elmi tədqiqat növüdür. Psixoloji tədqiqatın *məqsədi* elmi faktın əldə edilməsi istəyini doğuran sualdan qaynaqlanır. Psixoloji tədqiqatların məqsədi çoxdur. Nə qədər ki, psixoloji problemlərin tədqiqinə tələbat mövcuddur, o qədər də yeni-yeni məqsədlər yarana bilər. Hazırda isə psixoloji tədqiqatların əsas məqsədlərinə aid edilir:

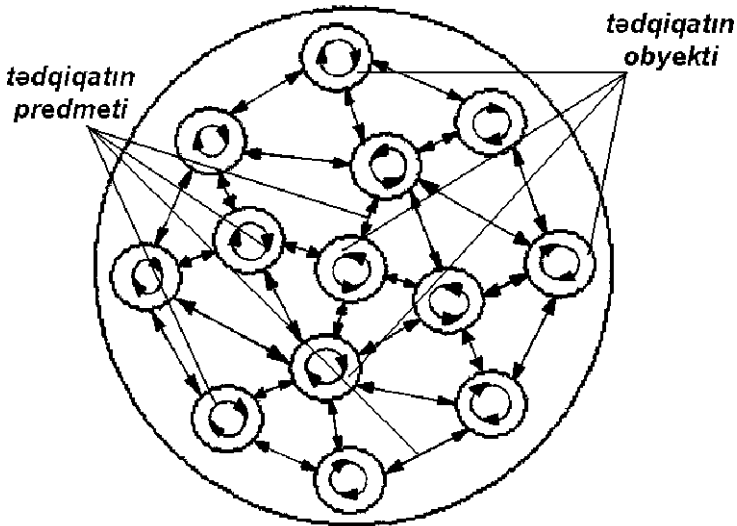
- psixi hadisələrin xarakteristikalarını təyin etmək;
- psixi hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkarlamaq;
- psixi hadisələrin inkişaf dinamikasını öyrənmək;
- psixi hadisələrə aid yeni fenomenləri aşkarlamaq və təsvir etmək;
- psixi hadisələrin yeni tərəflərini müəyyən etmək.

Psixoloji tədqiqatın *predmeti* dedikdə, hər hansı psixoloji əlaqənin aşkarlanması, psixi proseslərin dinamikasının təyini və digər tədqiqi tələb olunan cəhətlər, məsələlər nəzərdə tutulur. Predmet - tədqiq olunan əsas sahə mənasında işlənir. Psixoloji tədqiqatın *obyekti* dedikdə, subyektin praktik və dərkedici fəaliyyətinin real gerçəkliyi nəzərdə tutulur. Psixoloji tədqiqatların obyektində rolunda psixikaya malik bütün canlılar, qruplar çıxış edə bilər. Məsələn, «Məktəbəqədər yaşlıların məntiqi tərəkürünün formalaşması» mövzusunda tədqiqatın obyektini və predmetini müəyyən edək:

tədqiqatın predmeti: məktəbəqədər yaşlılarda məntiqi tərəkürünün formalaşması prosesi

tədqiqatın obyektı: məktəbəqədər yaşlılar (4-6 yaş).

Tədqiqatın obyektı və predmeti arasındakı fərqli cəhət və əlaqə şəkil 2.2.1-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 2.2.1.

Psixoloji tədqiqatın növləri.

Psixoloji tədqiqatların adətən üç növü fərqləndirilir (bu bölünmə şərti xarakter daşıyır):

I. *Nəzəri tədqiqatlar* – bu tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr elmə məlum olan faktlara, vaxtilə irəli sürülmüş nəzəriyyə və fərziyələrə əsaslanır. Nəzəri tədqiqatların əsas məqsədi – hər hansı psixoloji hadisələr barəsində ümumi məlumat əldə etməkdir. Nəzəri tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr əsasən *fərziyyə* (əsaslı elmi fakt kimi qəbul olunması üçün təcrübədə təsdiqinə ehtiyacı olan hər hansı hadisə ilə bağlı irəli sürülən elmi ehtimallar), *konsepsiya* (predmetlər haqqında müəyyən nöqtəyi-nəzər; predmetin,

hadisənin, prosesin sistemli izahında rəhbər ideya), *nəzəriyyə* (yun. «teoria» - təsvir, tədqiqat deməkdir; müəyyən bir hadisənin şərhinə və izahına yönəldilmiş baxışlar, ideyalar, təsəvvürlər kompleksi) səviyyəsində ola bilər. Dərslərlə və elmi məqalələrlə iş, elmi diskussiyalar və məsləhətləşmələr, o cümlədən digər eksperimental olmayan modelləşdirmələr, təsnifatlar, sistemləşdirmələr nəzəri tədqiqatların aparıcı metodları hesab edilir.

II. *Empirik tədqiqatlar* - nəzəri araşdırmalardan əldə edilmiş nəticələri fakta çevirmək məqsədini daşıyır. Müşahidə, eksperiment, testləşdirmə, müsahibə, sorğu, modelləşdirmə empirik tədqiqatların aparıcı metodları hesab edilir.

III. *Tətbiqi tədqiqatlar* – insanın həyatı fəaliyyətinin konkret durumlarına aid praktik faktların, nəticələrin əldə olunması məqsədini daşıyır. Tətbiqi tədqiqatlardan (məsələn, iqtisadi, siyasi, təşkilati, psixoloji, tibbi, pedaqoji, hərbi baxımdan) lazımı təminatın əldə olunması məqsədilə istifadə edilə bilər.

Psixoloji tədqiqatın proseduru.

Tədqiqatın proseduru aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- tədqiqat üçün problemin aktuallıq səviyyəsini təyin etmək;
- tədqiqatın obyektini, predmetini, məqsədini, vəzifələrini müəyyən etmək;
- problem haqqında ilkin məlumat toplamaq üçün mövcud ədəbiyyatları araşdırmaq və nəzəri məlumatlardakı boşluqları müəyyən etmək;
- tədqiqatın aparıcı konsepsiyasını işləmək və fərziyələr irəli sürmək;

- tədqiqatın gedişatını planlaşdırmaq (məsələn, mərhələləri, tədqiq olunanları, metodları və s. dəqiqləşdirmək);
- tədqiqatı həyata keçirmək;
- tədqiqatın gedişatından əldə olunmuş göstəricilərdə riyazi-statistik əməliyyatların köməyi ilə ümumiləşdirmələr və sistemləşdirmələr aparmaq;
- nəticələrin fərziyyələrə uyğunluğunu yoxlamaq və interpretasiyasını həyata keçirmək;
- yekun qənaəti formalaşdırmaq və onun tətbiq dairəsini müəyyən etmək: lazımi tövsiyələr işləmək, eləcə də tədqiqatdan əldə olunanların faydalılıqla bağlı digər perspektivlərini müəyyənləşdirmək;
- tədqiqat haqqındakı məlumatları elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim etmək.

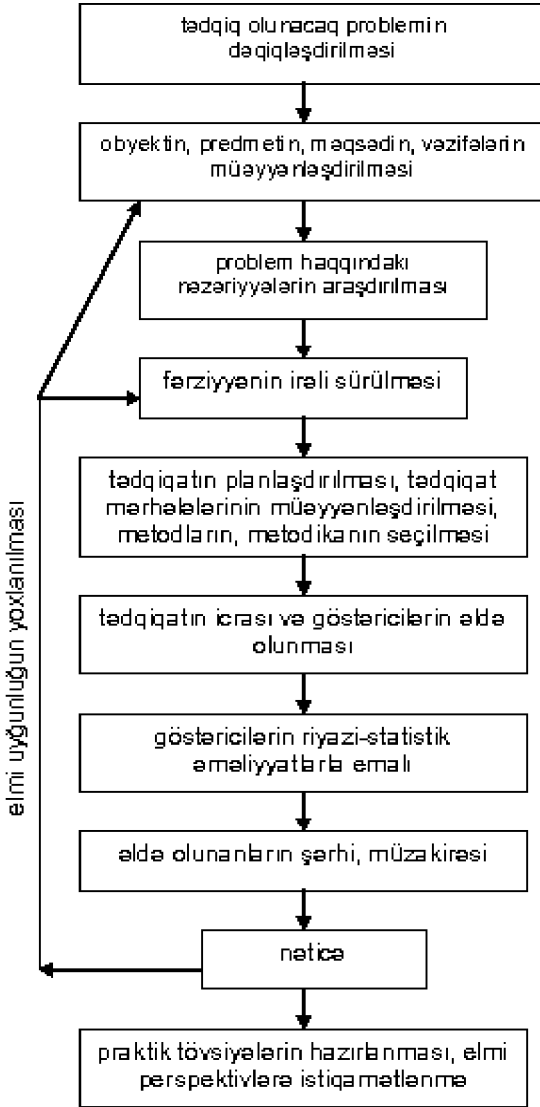
Tədqiqat prosedurunu əks etdirən sxem şəkil 2.2.2-də təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın mərhələləri; hazırlıq mərhələsi.

Tədqiqatların elmi və praktik əlaqəsinin olması zəruri şərtlərdəndir. Əgər hər hansı araşdırmalar zamanı elm praktikaya nəzarət edirsə və ya praktika elmə əsaslanırsa, o zaman aparılmış tədqiqatlar əsaslı (fundamental) hesab edilir. İstənilən elmi tədqiqatlar (o cümlədən psixoloji tədqiqatlar) əsasən üç mərhələdə aparılır: 1) hazırlıq; 2) əsas; 3) nəticə

Psixoloji tədqiqatın *hazırlıq mərhələsi* aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- problemin qoyuluşu;
- fərziyyənin irəli sürülməsi;
- tədqiqatın planlaşdırılması.

Şəkil 2.2.2.

***Problemin qoyuluşu.** *Problem* (yun. problema – məsələ deməkdir) - həlli tələb olunan nəzəriyyəyə və ya faktlara əsaslanan sualdır. Problemin qoyuluşu bir neçə ardıcılığı özündə əks etdirir:

- məlumat qıtlığının aşkarlanması;
- aşkarlanmış qıtlığın aradan qaldırılması istiqamətində tələbatın yaranması;
- problemləli durumun təsvir edilməsi;
- problemin elmi terminlərlə ifadə edilməsi.

Problemin qoyuluşu tədqiqatın obyekt və mövzusu ilə əlaqəli həyata keçirilməlidir. Obyekt dedikdə, tədqiq olunmaq üçün seçilmiş real aləmin bir hissəsi başa düşülür. Tədqiqatın mövzusu isə seçilmiş obyektin öyrənilməsi aspektini müəyyənləşdirir və bununla da tədqiqatın digər tədqiqatlardan fərqlənməsini təmin edir. Psixologiyanın tədqiqat obyektini - insan, sosial qruplar, heyvanlar ola bilər. Psixologiyanın predmeti rolunda isə, ümumilikdə psixika və ya onun ayrı-ayrı tərəfləri çıxış edir. Ümumiyyətlə, insanı fərd, şəxsiyyət, fərdiyyət kimi xarakterizə etməyə imkan verən psixi xüsusiyyətlər, proseslər, hallar ya ayrı-ayrılıqda, ya da vəhdətdə psixoloji tədqiqatların predmeti ola bilər.

***Fərziyyənin irəli sürülməsi.** *Fərziyyə* - real təzahürlərin mahiyyəti barədə elmi baxımdan əsaslanmış ehtimal xarakterli fikirlərdir. Məntiqi yanaşılmaya əsaslanan inkişafına görə fərziyyələr induktiv (xüsusidən ümumiyyə doğru yönəlmiş istiqamət) və deduktiv (ümumidən xüsusiyyə doğru yönəlmiş istiqamət) xarakterli ola bilər. Fərziyyənin irəli sürülməsində *əsas məqsəd* – tədqiqatın gedişatından əldə olunacaq nəticənin surətini öncədən canlandırmaqdır.

Prosesin gedişatından əldə olunacaq nəticənin öncədən canlandırılması (təsvir edilməsi) sonrakı mərhələlərin düşünülməsi, planlaşdırılması və tətbiqi prosesində baş verəcək səhvlərin aradan qaldırılmasını asanlaşdırır və ya onların qarşısının vaxtında alınmasına imkan verir. Psixoloji tədqiqatlar zamanı irəli sürülən fərziyyələr aşağıdakı köməkçi məqsədləri də daşıya bilər:

- əldə olunacaq faktı (fenomeni) təsvir etmək;
- psixi hadisələrin xarakteristikasını müəyyənləşdirmək;
- psixi hadisələr arasındakı əlaqəni aşkara çıxarmaq;
- inkişafın genetik dinamikasını öyrənmək (dinamika həm ontogenetik, həm də filogenetik ola bilər);
- ümumiləşdirmələr – abstrakt düşüncələrə əsaslanan psixoloji hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədini daşıyır;
- sistemləşdirmə – tədqiqatın gedişatından əldə olunan bilgilərin yerbəyer edilməsi məqsədini daşıyır; sistemləşdirmə növbəti istiqamətdə aparıla bilər: təsnifatlaşdırma, tiplərə və periodlara ayırma;
- tədqiqatın üsul və metodlarının işlənilməsi və reallaşdırılması prosesini abstrakt təsvir etmək.

Fərziyyələrin məqsədləri dəqiqləşdirildikdən sonra həll olunacaq vəzifələr müəyyənləşdirilir. Vəzifələrin işlənilməsi fərziyyənin irəli sürülməsi prosesinin II mərhələsi hesab edilir. Vəzifələrin işlənilməsi dedikdə, tədqiqatın məqsədini təmin edəcək yolların seçilməsi prosesi başa düşülür. Vəzifələr bir neçə təsvir olunmuş problemləli durumların həlli planı kimi də tərtib oluna bilər. İşçi fərziyyənin statistik baxımdan nə dərəcədə həqiqətə uyğun

gəlməsi adətən eksperimental tədqiqatlarla yoxlanılır. Bəzən isə, fərziyyələr reallığın əksi istiqamətində irəli sürülür. Reallığın əksini ehtimal edən fərziyyələr, yəni hər hansı psixi hadisələr arasındakı fərqi varlığını inkar edən və ya sübutu mümkün olmayan fərziyyələr «əhəmiyyətsiz fərziyyə» və ya «reallığı sıfır bərabər (qısaldılmış formada «sıfır-fərziyyə») fərziyyə» adı ilə tanınır. Reallığa uyğun gəlməyən sıfır-fərziyyələr qəbul edilmədiyinə görə onların yerinə alternativ fərziyyələr işlənir. Bu prosesi aşağıdakı misalda aydınlaşdıraraq.

Misal. Məlumdur ki, yeni yetmə qızlar fiziki cəhətdən öz həmyaşıdları olan oğlanlarla müqayisədə daha inkişaf etmiş görünürlər. Burada belə bir fərziyyə irəli sürülə bilər: qızların inkişafı daha qısa müddətdə baş verir, oğlanların inkişafı isə qızlarla nisbətə daha uzun müddətli olur. Bu fərziyyəni praktikada sübuta yetirmək mümkün deyil, çünki bütün oğlan və qızları bir yerə yığmaq, onların inkişafı üçün eyni şərait yaratmaq və daha sonra onların inkişafını illərlə izləmək qeyri-mümkün olan bir tədqiqat prosesidir. Lakin bu fərziyyəyə alternativ olacaq fərziyyənin düzgün olmadığını sübuta yetirmək olar. Onda sıfır-fərziyyə belə ola bilər: qızlar ilə oğlanların inkişaf müddətləri arasında heç bir fərq yoxdur və ya onların inkişaf müddətləri arasındakı fərq sıfır bərabərdir. Sıfır-fərziyyə qəbul olunmadığından onun əksini sübuta yetirmək asanlaşır. Beləliklə, tədqiqat prosesinə təsadüfi seçilmiş tədqiq olunanlar cəlb edilməklə (bu prosesdə representativlik şərti gözlənilməlidir) sübuta yetirilə bilər ki, qızların inkişaf müddəti oğlanlarla müqayisədə qısadır.

***Tədqiqatın planlaşdırılması.** Bu mərhələdə təşkilati və maliyyə məsələləri həll edilməklə tədqiqata aid bütün proses düşünülür; tədqiqatın gedişatını özündə əks etdirəcək ardıcılıq planlaşdırılır; tədqiq olunacaq kontingent və respondentlər müəyyənləşdirilir, stimullaşdırıcı variantlar işlənir. Bu mərhələni digər mərhələlərdən fərqləndirən əsas cəhət - ümumilikdə tədqiqat prosesinin planlaşdırılmasıdır. Göstəricilərin əldə olunması, işlənməsi, nəticələrin interpretasiyası da planlaşdırılmanın tərkib hissəsinə daxil olur. Bəzən elə də olur ki, empirik təcrübənin gedişatının hər hansı mərhələsində müəyyən göstəricilərin əldə olunması tələb olunur və əldə olunmuş göstəricilərin işlənməsi prosesi sonrakı gedişatı dəyişə də bilər. Göstəricilərin əldə olunması zamanı tədqiqatçıda yeni fərziyyə də formalaşa və bu fərziyyələr sonrakı gedişatın korrektə edilməsini də tələb edə bilər. Son vaxtlar *çevik planlaşdırma* əməliyyatları dəbə düşmüşdür və bu hal planlaşdırma prosesinə hesablama texnikasının tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır, məsələn, EHM-in planlaşdırma prosesinə tətbiqi tədqiqatçının işini xeyli asanlaşdırır, belə ki, hər bir atılmış addımdan sonra texnikanın köməkliliyi sonrakı gedişatı təsvir etmək mümkün olur. Nəticədə planlaşdırma prosesinin daha dəqiq və çevik həyata keçirilməsinə şərait yaranır.

Vaxtın qənaət edilməsi, əmək sərfinin azaldılması eksperimental prosesin daha inamla və həvəslə aparılmasını təmin edir, əldə olunacaq nəticələrin etibarlılıq səviyyəsini artırır və hətta yeni-yeni fərziyyələr formalaşdırmaqla daha yüksək nailiyyətlərin əldə olunması istiqamətində tədqiqat prosesinin inkişafına səbəb olur.

Mövzuya aid test sualları

1. Psixoloji tədqiqatların neçə növü məlumdur?

- A. 5
- B. 3
- C. 2
- D. 4
- E. 1

2. Ekspiriment psixoloji tədqiqatın hansı növünün metodudur?

- A. empirik
- B. nəzəri
- C. tətbiqi
- D. texniki
- E. qarışıq

3. Dərsliklərin araşdırılması tədqiqatın hansı növünün metodudur?

- A. empirik
- B. nəzəri
- C. tətbiqi
- D. texniki
- E. qarışıq

4. Nəzəri tədqiqatlardan əldə edilən nəticələrə aid edilmir:

- A. konsepsiya
- B. nəzəriyyə
- C. fərziyyə
- D. nəzəri məlumat
- E. müşahidə məlumatı

5. Psixoloji tədqiqatın mərhələlərinə aid qruplaşma hansı variantda doğrudur?

- A. hazırlıq, əsas, nəticə
- B. hazırlıq, işçi, nəticə
- C. planlaşdırma, qruplaşdırma, nəticə
- D. problemin qoyuluşu, fərziyyənin irəli sürülməsi, tədqiqatın planlaşdırılması
- E. nəzəri, empirik, tətbiqi

6. Hazırlıq mərhələsinin tərkibinə aiddir:

- A. hazırlıq, əsas, nəticə
- B. hazırlıq, işçi, nəticə
- C. problemin qoyuluşu, fərziyyənin irəli sürülməsi, tədqiqatın planlaşdırılması
- D. planlaşdırma, qruplaşdırma, proqnozlaşdırma
- E. nəzəri, empirik, tətbiqi

7. Problemin qoyuluşuna aid qruplaşmaya daxil deyil:

- A. məlumat qıtlığının aşkarlanması
- B. aşkarlanmış qıtlığın aradan qaldırılması istiqamətində tələbatın yaranması
- C. problemləli durumun təsvir edilməsi
- D. problemin elmi mahiyyətinin aydınlaşdırılması
- E. problemin elmi terminlərlə ifadə edilməsi

8. Fərziyyənin əsas məqsədi nədir?

- A. nəticənin surətini öncədən canlandırmaq
- B. baş verəcək səhvləri aradan qaldırmaq
- C. problemləli durumun təsvir edilməsi
- D. problemin elmi mahiyyətinin aydınlaşdırılması
- E. bilgilərin yerbəyer edilməsi

9. «Sıfır-fərziyyə»dən nə zaman istifadə edilir?

- A. çevik planlaşdırma əməliyyatı aparmaq üçün
- B. fərziyyənin sübutu mümkün olmadıqda
- C. problemlı durumun təsvir edilməsi üçün
- D. tədqiqatın gedişatını öncədən təsvir etmək üçün
- E. inkişafın genetik dinamikasını öyrənmək üçün

10. Tədqiqatın planlaşdırılmasında vaxta qənaət etmək üçün nə etmək olar?

- A. EHM-dən istifadə edilir
- B. tədqiqata köməkçilər cəlb olunur
- C. keyfiyyətli ləvazimatlardan istifadə edilir
- D. vaxt düzgün bölüşdürülür
- E. hazırlıq mərhələsi sürətlə aparılır

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B	A	B	E	A	C	D	A	B	A

2.3. Tədqiqatın əsas mərhələsi

Psixoloji tədqiqatın əsas mərhələsi haqqında ümumi məlumat.

Psixoloji tədqiqatın əsas mərhələsində müvafiq elmi faktlara, dəlil və sübutlara əsas verəcək məlumatların əldə olunması (toplanması) prosesi həyata keçirilir. Bu mərhələdə tədqiq olunan obyektə tədqiqatçı arasında mövcud olan əlaqə nəticəsində (tədqiqatçı tədqiq edilən obyektə nəzərdə tutulmuş plan üzrə müəyyən eksperimental metodlarla təsir edir) tədqiq olunan obyekt haqqında

lazımı məlumatlar əldə edilir, onu xarakterizə edən keyfiyyətlər təyin edilir. Əldə olunan məlumatlar işçi fərziyyənin yoxlanılması prosesinə imkan yaradır. Tədqiqatın mövzusundan və vəzifəsindən asılı olaraq tədqiq olunan obyektə aid əldə edilən məlumatlar müxtəlif səpkili ola bilər, məsələn, obyektin ayrı-ayrı hissələri arasındakı əlaqə, onun mövcud durumuna səbəb olan faktorlardan asılılığı haqqında və s. məlumatlar. Tədqiq olunan obyektə bağlı əldə olunan məlumatlar «ilkin məlumatlar» adı altında qeydiyyat alınır. Təhlillərin, düşüncələrin, qərarların, şərhlərin aparılması prosesi əldə olunan ilkin məlumatlardan birbaşa asılıdır.

Əsas mərhələdə əldə olunan məlumatların təsnifatı.

Əldə olunan ilkin məlumatları müxtəlif əsaslara görə təsnif etmək olar:

* *elmi əsaslarına görə:*

- elmi məlumatlar – elmi yollarla əldə olunan, elmi əsaslara söykənən, elmi baxımdan yoxlanılması mümkün olan, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, elmi bilgilər sisteminə daxil edilən məlumatlardır;
- qeyri-elmi (elmi olmayan) – qeyri-elmi yollarla, məsələn, güzəran təcrübəsi, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər və s. belə səpkili mənbələrdən əldə edilən məlumatlardır; belə məlumatların nəzəri cəhətdən əsaslandırılması da mümkün olmur, onlar əsasən subyektiv xarakter daşıyır;

* *problemin həll edilməsində və fərziyyənin yoxlanılmasındakı roluna görə:*

- hələldici məlumatlar – bu məlumatlar irəli sürülən fərziyyənin təsdiq və ya inkar edilməsində aparıcı rol oynayır;

- *əhəmiyyətli məlumatlar* – bu məlumatlar qarşıya qoyulmuş problemin həllində əhəmiyyətli rol oynayır, lakin digər məlumatların köməyi olmadan problemin lazımi səviyyədə həll edilməsinə kifayət etmir;
 - *əhəmiyyətsiz məlumatlar* – məsələnin həllində çox az rol oynayan məlumatlardır;
- * *məlumat mənbələrinin xarakterinə və sahəsinə görə (belə məlumatlar uyğun profilli (istiqamətli) elmlərdən (əsasən icimai elmlər) əldə olunan məlumatlardır):*
- sosioloji məlumatlar
 - psixoloji məlumatlar
 - pedaqoji məlumatlar
 - fizioloji məlumatlar və s.
- * *tədqiqatın metodlarına görə (belə məlumatlar bu və ya digər empirik metodların köməyi ilə əldə olunmuş məlumatlardır):*
- müşahidə məlumatları
 - sorğu məlumatları
 - eksperimental məlumatlar və s.
- * *metodların mənbələrlə əlaqəsinə görə (bu qruplaşdırma XX əsrin ortalarında Amerika psixoloqu R.B.Kettel tərəfindən təqdim olunmuşdur):*
- *L-məlumatları (life data)* - real həyata aid faktorların qeydiyyatı alınması üsulu ilə əldə olunmuş məlumatlardır, adətən belə məlumatlar təbii müşahidə nəticəsində əldə edilir və tədqiqatın sonrakı gedisatında əhəmiyyətli rol oynayır;
 - *Q-məlumatları (questionnaire data)* – müxtəlif anketlər, özünüqiyimləndirməni əks etdirən metodlar; psixiatrlar, psixoloqlar, müəllimlər və b.-nin fərdi üslubuna və təcrübəsinə əsaslanan metodlarla əldə olunan məlumatlardır; belə məlumatların əldə olunması me-

tdları içərisində daha populyar olanı şəxsiyyəti xarakterizə edən keyfiyyətləri tədqiq etmək üçün istifadə edilən sorğulardır (məsələn, Ayzenkin sorğuları, Kettelin «16-şəxsiyyət faktorları» adlı sorğusu və s.);

- T-məlumatları (*test data*) – obyektiv testlər və fizioloji ölçmələrin köməyiylə əldə olunan məlumatlardır;

**məlumat vericiliyinə görə:*

- *qeyri-metrik məlumatlar (ölçmələrsiz əldə olunan məlumatlar):*

a) keyfiyyət xarakterli məlumatlar – bu məlumatlara əsasən tədqiq olunan obyektə hər-hansı oxşar obyektlər sinfinə aid etmək olar; bu məlumatlarda tədqiq olunan obyektə xas əlamətlər əks olunur; müvafiq keyfiyyətlərin müqayisəsindən orta qarakterik cizgilərinə görə müxtəlif qruplaşmalar da tərtib etmək olar, məsələn, 1) mavi, yaşıl, qırmızı və s., 2) kişi, qadın, 3) xolerik, sanqvinik, fleqmatik, melankolik.

b) sıralı və ya komparativ (*lat. comparativus – müqayisəli*) məlumatlar – bu məlumatlar əsasında tədqiq olunan obyektə aşkarlanan xüsusiyyətlərin qəbul olunmuş qiymətlər sistemində yeri, yəni buraxıla bilən həddən nə qədər yüksək və ya aşağı səviyyədə olması müəyyənləşdirilir; bu proses öyrənilən əlamətinə görə tədqiq olunan obyektin inkişaf (və ya geriləmə) xətti (cərgəsi) üzrə düzülüşünə imkan verir;

- *metrik (müvafiq ölçmələr nəticəsində əldə olunan məlumatlar, bunlara kəmiyyət xarakterli məlumatlar da deyilir):*

a) intervallı məlumatlar – bu məlumatlar metrik olaraq hər hansı obyektə xas olan əlamətlərin digər obyektin əlamətlərindən hansı həddə fərqlənməsini təyin etməyə imkan verir;

b) *mütənasibli məlumatlar* – bu məlumatlar intervallı məlumatlara əlavə kimi qəbul edilir və iki obyektin əlamətlərinin bir-birindən konkret olaraq hansı qiymətdə fərqlənməsini bildirir; bu məlumatların əldə olunması üçün (intervallı məlumatların əldə olunması prosesində də müvafiq şkalalar tərtib edilir) tərtib edilmiş şkalalarda (belə şkalalara *mütənasiblik* və ya *münasibətlər şkalası* deyilir) buraxıla bilən hədd, yəni nortmativ qiymət əks olunur və sonra alınmış göstəricilər bu qiymətlə müqayisə edilir (məsələn, səsin yüksəkliyi və ya alçaqlıq həddi, temperaturun yüksək və ya alçaq olmasını təyin edən şkalalar və s., təəssüflər olsun ki, psixoloji xarakteristikalar üçün dəqiq şkalaların tərtib olunması hələ mümkün olmamışdır, belə şkalalar təxmini olaraq tərtib edilir).

Tədqiqat protokollarının tərtibatı haqqında.

Yuxarıda qeyd olunmuş məlumatları əldə etmək üçün tədqiqatın gedişatı dəqiqliklə izlənilməli, heç nə diqqətdən kənar qalmamalıdır və bütün müşahidə olunan hallar qeydiyyata alınmalıdır. Bunun üçün də *tədqiqat protokolları* tərtib olunur (məlumatların əldə olunması prosesi tədqiqatın metod və vəzifələrindən asılı olaraq konkretləşdirilir), hətta məlumatları qeydiyyata almaq üçün bəzi cihazlardan da istifadə edilir (audio, video və s.). Məlumatların əldə olunması zamanı heç kəsə və ya heç nəyə ziyan vurulmamalı və tədqiqatı həyata keçirən tədqiqatçının atdığı addımlar humanistik tələblərdən kənara çıxmamalıdır.

Protokol formaları müxtəlif ola bilər, lakin protokol da bütün lazımi məlumatlar qeyd olunmalıdır.

Lamiyə Qurbanova _____

Protokol forması

« _____ » mövzulu tədqiqat işinin
« ____ » tarixli, « ____ » sayılı

PROTOKOLU

- *Tədqiqatı aparanlar:* _____
(ad, soyad)
- *Tədqiq olunanlar:* _____
(ad, soyad, yaş, cins)
- *Tədqiqat metodu:* _____
- *Tədqiqatın məqsədi:* _____
- *Tədqiqatın yeri və vaxtı:* _____
- *Tədqiqatın təşkilatı məsələləri haqqında məlumat
(məsələn, istifadə olunan təchizat):* _____
- *Tədqiqatdan əldə olunanlar:* _____
- *Tədqiqatçının imzası:* _____
- *Köməkçilərin imzası:* _____
- *İmzaların rəsmi təsdiqi və möhür:* _____

Protokol nümunəsi (protokoldakı adlar və tarix şərtidir).

Sevinc Əkbər qızı Hüseynovanın
psixoloji müayinəsinə dair
12.09.2012-ci il tarixli, 02 sayılı

PROTOKOL

Psixoloji müayinənin məqsədi: məktəbə psixoloji hazırlıq
səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi

Müayinəni həyata keçirən: praktik psixoloq
Orucova Sevda Xudu qızı
Köməkçi: praktik psixoloq
Abbaszadə Aytən Fuad qızı

Müayinə olunan şəxs haqqında məlumat:

- *soyadı, adı, atasının adı:* Hüseynova Sevinc Əkbər qız
- *yaşı, cinsi mənsubiyyəti:* 6 yaş, qadın cinsi
- *ailə tipi:* tam ailə

Müayinədə iştirak edən şəxslər:

Hüseynova Sevincin valideynləri:

- atası – Hüseynov Əkbər Hüseyn oğlu
- anası – Hüseynova Sürəyya Arif qızı

Metod: müşahidə və müsahibə

Məkan: N saylı psixoloji mərkəz

Vaxt: 10.09.2012-ci il

Müayinədən əldə olunanlar haqqında qeyd.

Müsahibə

1. *Psixoloq:* sənin adın nədir?

Sevinc: Sevinc

2. *Psixoloq:* neçə yaşın var?

Sevinc: 6

...

...

10. *Psixoloq:* məktəbə gedəcəyinizə görə sevinirsinizmi?

Sevinc: həm hə, həm də yox.

...

...

Müşahidə cədvəli

<i>Müşahibə zamanı verilən sualların №-si</i>	<i>Cavablandırma intervalı (saniyə və dəqiqə ilə)</i>	<i>Davranış haqqında qeydlər</i>	<i>Müşahidədə istifadə olunan təchizat</i>
1	1 san.	özünü təqdim edərkən heç bir narahatlıq keçirmir, özünü sərbəst və rahat təqdim edir	səs yazan və görüntünü qeydə alan kamera
....			
....			

Nəticə: Sevinc Əkbər qızı Hüseynova ilə keçirilən müsahibə və müşahidədən əldə olunan nəticədən məlum olur ki, onun şəxsiyyətinin formalaşmasında psixoloji baxımdan problem yoxdur: natamamlıq halları müşahidə olunmadı, ünsiyyət qurmada çətinlik çəkmir ...

İmzalar:

1. Orucova Sevda Xudu qızı
2. Abbaszadə Aytən Fuad qızı
3. Hüseynov Əkbər Hüseyn oğlu
4. Hüseynova Sürəyya Arif qızı

N saylı psixoloji mərkəzin möhürü.

Mövzuya aid test sualları

1. *Psixoloji tədqiqatın əsas mərhələsi hansı prosesi özündə əks etdirir?*

- A. nəticələrin interpretasiyası
- B. dəlillərə əsas verən məlumatların toplanması
- C. tədqiqatın planlaşdırılması
- D. məlumatların işlənməsi
- E. tədqiqata hazırlıq

2. Hansı məlumatlar elmi əsaslara görə qruplaşmaya daxildir?

- A. elmi və ya qeyri-elmi yollarla əldə edilən məlumatlar
- B. psixoloji məlumatlar
- C. sosioloji məlumatlar
- D. əhəmiyyətli məlumatlar
- E. intervallı məlumatlar

3. Məlumat mənbələrinin xarakterinə və sahəsinə aid qruplaşmaya daxil olmayan məlumatlar hansıdır?

- A. psixofizioloji məlumatlar
- B. psixoloji məlumatlar
- C. sosioloji məlumatlar
- D. müşahidə məlumatları
- E. pedaqoji məlumatlar

4. Eksperimental məlumatlar hansı qruplaşmaya daxildir?

- A. tədqiqatın metodlarına görə
- B. məlumat mənbələrinin xarakterinə görə
- C. elmi əsaslarına görə
- D. fərziyyənin yoxlanılmasına görə
- E. problemin tədqiqinə görə

5. Real həyata aid faktorların qeydiyyatata alınması üsulu ilə əldə olunmuş məlumatlar necə adlanır?

- A. T-məlumatları
- B. L-məlumatları
- C. Q-məlumatları
- D. C-məlumatları
- E. R-məlumatları

6. Obyektiv testlər və fizioloji ölçmələrin köməyi ilə əldə olunan məlumatlar hansı qruplaşmaya aid edilir?

- A. T-məlumatları
- B. L-məlumatları
- C. Q-məlumatları
- D. C-məlumatları
- E. R-məlumatları

7. Metrik məlumatlara aiddir:

- A. əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz məlumatlar
- B. elmi və qeyri-elmi məlumatlar
- C. intervallı və mütənasibli məlumatlar
- D. kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları
- E. müqayisəli və müqayisəsiz məlumatlar

8. Ölçmələrsiz əldə olunan məlumatlar necə adlanır?

- A. qeyri-metrik məlumatlar
- B. qeyri-elmi məlumatlar
- C. şkalasız məlumatlar
- D. dərəcəsiz məlumatlar
- E. müqayisəsiz məlumatlar

9. Keyfiyyət xarakterli məlumatlar hansı qruplaşmaya daxildir?

- A. metrik məlumatlar
- B. qeyri-metrik məlumatlar
- C. elmi əsaslı məlumatlar
- D. dərəcəli məlumatlar
- E. həlledici məlumatlar

10. Əldə olunan məlumatlar hansı əməliyyatla rəsmiləşdirilir?

- A. müqavilənin bağlanması
- B. testləşdirmə
- C. protokollaşdırma
- D. kompyuterləşdirmə
- E. müəlliflik hüququnun əldə edilməsi

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B	A	D	A	B	A	C	A	B	C

2.4. Tədqiqatın yekun mərhələsi

Psixoloji tədqiqatın yekun mərhələsi aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- eksperimental göstəricilərin işlənilməsi;
- tədqiqatın gedişatından əldə olunan məlumatların interpretasiyası;
- tədqiqatın nəticələrinin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi.

Ekspirimental göstəricilərin işlənilməsi mexanizmi.

Psixoloji tədqiqatın əsas mərhələsindən əldə olunmuş məlumatların işlənilməsində riyazi-statistik metodların tətbiqinə geniş yer verilir. Psixologiyaya riyazi-statistika-nın tətbiqi birmənalı olaraq çətin prosesdir. Hal-hazırda riyazi metodların psixologiya elmində istifadəsinin yeri elə bir mərhələdədir ki, artıq psixoloji tədqiqatların nəticələrində yalnız nəzəri təhlillərdən əldə olunmuş fenomenlərin şərhə qəbul edilmir, elmi faktların obyektivliyini sübut edəcək göstəricilər tələb olunur. Bu məqsədlə də eksperimental tədqiqatlardan əldə olunan göstəricilərə riyazi-statistik əməliyyatların tətbiqi qaçılmaz bir prosesə çev-

rilib. Təbii ki, nəzəriyyələrin psixologiya elminin inkişafında mühüm rol oynaması bir faktır (nəzəriyyələr olmasa, nəyisə isbat etməyə də ehtiyac olmazdı). Lakin o da faktır ki, eksperimental-psixoloji tədqiqatlardan əldə olunmuş göstəricilərin obyektivliyinin təminatı baxımından riyazi-statistikanın rolu əvəzənilməzdir. Hal –hazırda riyazi-statistikanın psixoloji tədqiqatlara tətbiqi o qədər təkmilləşib ki, psixologiyanın yeni bir sahəsi - *riyazi psixologiya* da yaranıb.

Riyazi-statistikanın eksperimental psixologiyaya tətbiq olunması tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu prosesin başlanğıcı keçən əsrin əvvəllərinə təsadüf edir (*təşəbbüskarlar: Halton və Spirmen*). Riyazi-statistikanın psixologiyaya daxil edilmə mərhələləri:

I. Eksperimental tədqiqatlardan əldə edilənlərin yer-bəyer edilməsi baxımından riyazi metodlardan istifadə (XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri);

II. Riyazi aparatların köməyiylə psixi proseslərin və insan davranışlarının modellərinin tərtibi (40-50-ci illər);

III. Əsas məqsədi eksperimental tədqiqatlardan əldə edilən göstəricilərin emalı və psixi proseslərin modeləşdirilməsi prosesini həyata keçirən riyazi mexanizmin (aparatın) işlənilməsi olan riyazi psixologiyanın ayrıca elm sahəsi kimi formalaşması (60-cı illərdən bu günə qədər).

Riyazi psixologiyayı riyaziyyat elmi ilə eyniləşdirmək yanlışdır. Çünki riyaziyyatı bilən, lakin, psixologiyayı bilməyən insanlar bu sahəni düzgün tətbiq edə bilməzlər. Eləcə də psixoloji nəzəriyyələri bilib riyaziyyatdan anlayışı olmayan insanlar bu əməliyyatlardan istifadə edə bilmirlər. Bu sahəni mükəmməl bilmək üçün həm psixologiyayı, həm də riyaziyyatı bilmək tələb olunur.

Məlumatların *riyazi-statistik emalı* elə riyazi əməliyyatlara, üsullara, formullara, kəmiyyət hesablamalarına deyilir ki, onların köməkliylə tədqiqatın gedişatından alınan göstəricilərdə olan gizli qanunauyğunluqları aşkarlamaqla onları ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək mümkün olsun. Bütün riyazi-satistik təhlil metodları şərti olaraq iki yerə: sadə və mürəkkəb adlandırılan metodlara bölünür. *Sadə riyazi-statistik təhlil metodlarının* köməkliylə eksperimental göstəriciləri yerbəyer etmək üçün tələb olunan ilkin statistik əməliyyatlar aparılır. Sadə statistik göstəriciləri tədqiqatın əsas mərhələsindən əldə olunan nəticələrə birbaşa tətbiq etmək mümkün olur. Sadə riyazi-statistik təhlil metodlarına – ədədi ortanın tapılması, seçilmiş orta kəmiyyətlərin dispersiyası, seçilmiş moda və medianların təyin edilməsini aid etmək olar. *Mürəkkəb riyazi-statistik təhlil metodları* elə metodlara deyilir ki, onların köməkliylə ilkin statistik təhlildən əldə olunmuş nəticələrdə gizli qalmış statistik qanunauyğunluqları aşkarlamaq mümkün olur. Mürəkkəb riyazi-statistik metodlara korrelyasiya, reqressiya təhlili metodlarını, bir və ya bir neçə dəfə təkrarlanmış araşdırmaların nəticələrinin ilkin statistik təhlillərinin bir-birilə müqayisəsi aid edilir.

****Sadə riyazi - statistik əməliyyat metodları.***

- *Orta qiymətin hesablanması.* Statistik göstərici kimi seçilmiş *orta qiymət* öyrənilmiş psixoloji keyfiyyətlərin orta qiymətini (göstəricisini) ifadə edir. Bu qiymət vəsi-təsilə, məsələn, iki və ya bir neçə seçimdən əldə edilmiş nəticələri müqayisə etməklə qrupun tərkibində olan insanların tədqiq edilən keyfiyyətlərinin və ya tədqiqata cəlb olunmuş qrupun bir sıra xüsusiyyətlərinin inkişaf səviy-yesini təyin etmək olar.

Orta qiymətlər aşağıdakı düsturun köməkliliylə təyin edilir:

$$X_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k \quad (1)$$

Burada $X_{orta} \rightarrow$ seçilmişlərə müvafiq olaraq tapılmış orta qiymət və ya orta riyazi ifadədir; $n \rightarrow$ tədqiq olunanların sayı və ya orta qiymətlərin tapılmasında iştirak edən psixodiagnostik göstəricilərin sayı, $x_k \rightarrow$ tədqiq olunanların ayrı-ayrılıqda fərdi göstəricisidir. Ümumilikdə, bu göstəricilər n saydadır, ona görə də k indeksi 1-dən n -ə qədər göstərilir, yəni $k=1 \div n$; $\Sigma \rightarrow$ özündən sağda yazılan qiymətlərin (ifadələrin) cəmini ifadə edən riyazi işarədir.

$\sum_{k=1}^n x_k \rightarrow$ 1-dən n -ə qədər olan x -lərin cəmlənməsini göstərir.

Nümunə 1.

Fərz edək ki, iki sinfin (A və B sinfi) şagirdlərinin təlimə maraq göstəricisinin bir-birilə müqayisəsi tələb olunur. Bunun üçün hər sinifdən 10 nəfər şagird seçilərək onlarla test keçirilir. Testdən əldə olunan göstəricilər cədvəl 2.4.1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.1.

№	A sinfi şagirdlərin göstəriciləri	B sinfi şagirdlərin göstəriciləri
1	5	5
2	4	6
3	5	5
4	6	7
5	7	3
6	3	6
7	6	5
8	2	5
9	8	5
10	4	4

A sinfi şagirdlərin göstəricilərini a_n , B sinfi şagirdlərin göstəricilərini b_n ilə işarə edək:

$a_1=5; a_2=4; a_3=5; a_4=6; a_5=7; a_6=3; a_7=6; a_8=2; a_9=8; a_{10}=4;$
 $b_1=5; b_2=6; b_3=5; b_4=7; b_5=3; b_6=6; b_7=5; b_8=5; b_9=5; b_{10}=4.$

(1) düsturundan istifadə edərək A və B sinfi göstəricilərinin orta qiymətini hesablayıb bir-birilə müqayisə edək:

$$a_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n a_k = \frac{5+4+5+6+7+3+6+2+8+4}{10} = \frac{50}{10} = 5$$

$$b_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n b_k = \frac{5+6+5+7+3+6+5+5+5+3}{10} = \frac{50}{10} = 5$$

Belə məlum olur ki, $a_{orta} = b_{orta}$

Psixodiaqnostikada və eksperimental psixoloji-pedaqoji tədqiqatlardan əldə olunan göstəricilərin orta qiymətləri həm tam, həm də qalıqı olan göstəricilər (məsələn; 5 və ya 5,3) ola bilər. Psixodiaqnostik araşdırmada hesabların tam dəqiqliklə aparılması o qədər də zəruri deyil, əgər müqayisə edilmək üçün hesabların lazımi nəticələri əldə edilibsə, onların təxmini olması da yetərlidir.

• Dispersiyanın hesablanması. Statistik kəmiyyət kimi *dispersiya* mövcud seçimdə fərdi göstəricilərin hesablanmış orta qiymətdən nə dərəcədə kənara çıxmasını xarakterizə edir. Dispersiya nə qədər çoxdursa, o qədər kənara çıxma və ya verilənlərin pərakəndəliyi üstünlük təşkil edir. Dispersiyanı həm də eyni orta qiymətləri olan ifadələrin bir-birindən nə dərəcədə fərqlənməsini müəyyən etmək məqsədilə təyin edirlər. Dispersiyanın hesablanması aşağıdakı düstur ilə həyata keçirilir:

$$S^2_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2 \quad (2)$$

Burada $S^2_{orta} \rightarrow$ tapılmış dispersiya və ya sadəcə olaraq dispersiya; $\sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2 \rightarrow x_k$ -lərin $1:n$ -ə kimi hər birindən x_{orta} çıxmaqla kvadrata yüksəldilməsini və bütün alınmış qiymətlərin cəmlənməsini xarakterizə edən ifadədir; x_{orta} -lar (1) düsturunun köməkliylə tapılan seçilmiş orta qiymətdir; $n \rightarrow$ seçim zamanı tədqiq olunanların və ya dispersiyası tapılan ifadələrin sayını göstərir.

Nümunə 2. Nümunə 1-dən belə məlum oldu ki, A və B sinfi şagirdlərin göstəriciləri (cədvəl 2.4.1) arasında əhəmiyyətli fərq yoxdur, çünki hər iki sinfin göstəricilərini xarakterizə edən orta qiymətlər bir-birinə bərabər oldu, yəni 5 alındı. Bu eyniliyi daha dəqiq təyin etmək üçün hər iki sinfin göstəricilərinin dispersiyalarını tapan və bir-birilə müqayisə edək. Bunun üçün 2 düsturundan istifadə edəcəyik.

A sinfinin dispersiyası:

$$S^2_{orta(A)} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (a_k - a_{orta})^2$$

B sinfinin dispersiyası:

$$S^2_{orta(B)} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (b_k - b_{orta})^2$$

Hesablama:

$$(a_1 - a_{orta})^2 = (5 - 5)^2 = 0; \quad (a_6 - a_{orta})^2 = (3 - 5)^2 = 4;$$

$$(a_2 - a_{orta})^2 = (4 - 5)^2 = 1; \quad (a_7 - a_{orta})^2 = (6 - 5)^2 = 1;$$

$$(a_3 - a_{orta})^2 = (5 - 5)^2 = 0; \quad (a_8 - a_{orta})^2 = (2 - 5)^2 = 9;$$

$$(a_4 - a_{orta})^2 = (6-5)^2 = 1; \quad (a_9 - a_{orta})^2 = (8-5)^2 = 9;$$

$$(a_5 - a_{orta})^2 = (7-5)^2 = 4; \quad (a_{10} - a_{orta})^2 = (4-5)^2 = 1.$$

$$\sum_{k=1}^n (a_k - a_{orta})^2 = 0+1+0+1+4+4+1+9+9+1=30;$$

$$S^2_{orta(A)} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (a_k - a_{orta})^2 = \frac{30}{10} = 3.$$

$$(b_1 - b_{orta})^2 = (5-5)^2 = 0; \quad (b_6 - b_{orta})^2 = (6-5)^2 = 1;$$

$$(b_2 - b_{orta})^2 = (6-5)^2 = 1; \quad (b_7 - b_{orta})^2 = (5-5)^2 = 0;$$

$$(b_3 - b_{orta})^2 = (5-5)^2 = 0; \quad (b_8 - b_{orta})^2 = (5-5)^2 = 0;$$

$$(b_4 - b_{orta})^2 = (7-5)^2 = 4; \quad (b_9 - b_{orta})^2 = (5-5)^2 = 0;$$

$$(b_5 - b_{orta})^2 = (3-5)^2 = 4; \quad (b_{10} - b_{orta})^2 = (4-5)^2 = 1.$$

$$\sum_{k=1}^n (b_k - b_{orta})^2 = 0+1+0+4+4+1+0+0+0+1=11;$$

$$S^2_{orta(B)} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (b_k - b_{orta})^2 = \frac{11}{10} = 1,1.$$

Biz görürük ki, B sinfinin ($S^2_{orta(B)}=1,1$) dispersiyası A sinfinin dispersiyasından ($S^2_{orta(A)}=3$) nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir, $S^2_{orta(B)} < S^2_{orta(A)}$. Əgər dispersiya tapılmasaydı, hər iki nümunədə tapılmış orta qiymət eyni olduğundan arada olan fərqin nədən ibarət olduğu təyin edilə bilməzdi. Hərdən dispersiyanın yerinə göstəricilərin (verilənlərin) orta qiymətdən nə qədər kənara səpələndiyini (kənara çıxma hallarını) təyin etmək üçün *dispersiyanın törəməsindən* istifadə edilir. Dispersiyanın törəməsi (*kənara çıxma hallarını təyin edən kəmiyyət* və ya *qısaldılmış for-*

mada ifadə etsək, *kənarə çıxma kəmiyyəti*) dispersiyanın kvadratının kökaltından çıxan ifadəsinə bərabərdir və bu kəmiyyət kvadratsız dispersiya kimi işarə edilir, yəni

$$S_{orta} = \sqrt{S_{orta}^2} = \sqrt{\frac{\sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2}{n}} \quad (3)$$

• Medianın hesablanması. Öyrənilən əlamətin medianı verilmiş kəmiyyətlərin sıralanmasında tən ortada yerləşən kəmiyyətə bərabər götürülür. Tapılmış mediandan sağda və solda yerləşən kəmiyyətlərin sayı bir-birinə bərabər olmalıdır.

Nümunə 3. Nümunə 1-də təqdim olunmuş A və B sinfi şagirdlərinin göstəricilərinin medianını təyin edək:

A sinfi göstəricilərinin medianının tapılması.

5,4,5,6,7,3,6,2,8,4 göstəriciləri sağdan və soldan tən ortaya doğru saydıqda ($\xrightarrow{5,4,5,6,7} 5 \leftarrow \xrightarrow{3,6,2,8,4}$) məlum olur ki, 7 ilə 3 qiymətlərinin tən ortasında 5 qiyməti yerləşir, deməli median $M_{d(A)}=5$.

B sinfi göstəricilərinin medianının tapılması.

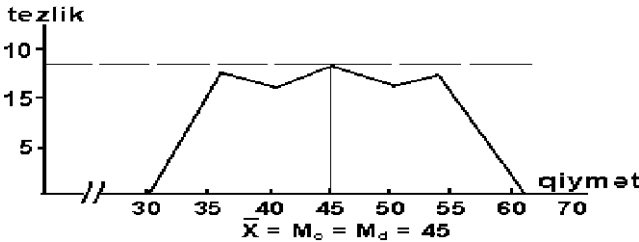
5,6,5,7,3,6,5,5,5,4 göstəriciləri sağdan və soldan tən ortaya doğru saydıqda ($\xrightarrow{5,6,5,7,3} 4,5 \leftarrow \xrightarrow{6,5,5,5,4}$) məlum olur ki, 3 ilə 6 qiymətlərinin tən ortasında 4,5 qiyməti yerləşir, deməli median $M_{d(B)}=4,5$.

İstər A sinfi, istər sə də B sinfi üçün $x_{orta} \approx$ median şərti ödənilir.

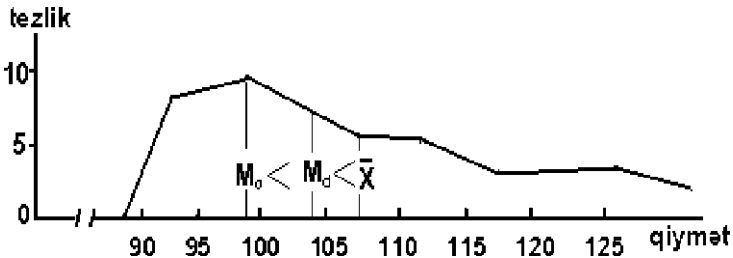
İkinci dərəcəli statistik hesablamaları aparmaq üçün hökmən $x_{orta} \approx$ median şərti ödənilməlidir. Əgər bu şərt ödənilmirsə, onda ikinci dərəcəli statistik hesablamaları aparmaq olmaz, çünki hesablamalarda ciddi səhvlər müşahidə oluna bilər. Məhz elə buna görə də medianın tapılması zəruridir. Əgər hər hansı statistik emal zamanı

kəmiyyətlərin düzülüşü prinsipində normallıq və ya bir-birinə yaxınlıq şərtinin ödənilməsi zəruri hesab edilirsə, onda hökmən bu qayda gözlənilməli və alınmış ifadənin empirik düzülüşündə normallıq yoxlanılmalıdır. Əgər belə bir şərtin gözlənilməsi tələb edilmirsə, onda statistik emal əlamətlərini ifadə edən kəmiyyətlər istənilən qaydada düzülə bilər. Hər hansı göstəricilərin həm orta qiymətlərini, modalarını (M_0), həm də medianlarını (M_d) taparaq bir qrafik üstündə yerləşdirmək olar, o zaman aradakı fərqin nədən ibarət olduğu asanlıqla təyin olunacaqdır. Aşağıdakı nümunələrdə həm bu qiymətlərin bir-birinə bərabər olmasını (şəkil A), həm də fərqlənməsini (şəkil B) əks etdirən qrafiklər təqdim olunmuşdur.

Nümunə 4.

Şəkil A.

Şəkil B.

Şəkil A və B-də kəmiyyətlərin simmetrik və qeyri-simmetrik düzlüşünü əks etdirən qrafiklər əks etdirilib. Təqdim olunmuş qrafiklərdən kəmiyyətlərin düzlüşünün normalığa uyğun gəlib-gəlməməsi haqqında təxmini mühakimə yürütmək mümkündür. Əgər qrafikdə qismən də olsa simmetriklik mövcuddursa, statistik emal zamanı müşahidə ediləcək xətlər cüzi olacaqdır. Belə halda əldə olunmuş nəticələr statistik baxımdan daha dəqiq hesab edilə bilər.

Nümunə 5. $x_1=1$; $x_2=2$; $x_3=2$; $x_4=3$; $x_5=3$; $x_6=3$; $x_7=4$; $x_8=4$; $x_9=4$; $x_{10}=4$; $x_{11}=5$; $x_{12}=5$; $x_{13}=5$; $x_{14}=6$; $x_{15}=6$ kəmiyyətlərinin orta qiymətini təyin edək:

$$x_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k = \frac{1+2+2+3+3+3+4+4+4+4+5+5+5+6+6}{15} = \frac{57}{15} = 3,8 \approx 4$$

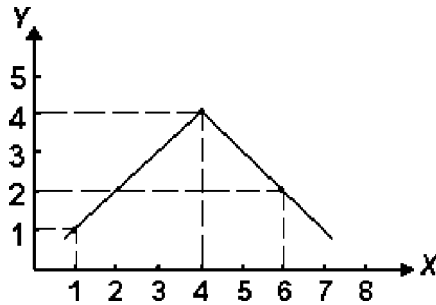
Bu kəmiyyətlər üçün medianı təyin edək:

$$M_d = \frac{1,2,2,3,3,3,4}{\rightarrow 4 \leftarrow 4,4,5,5,5,6,6}$$

Verilənlərə uyğun olaraq *cədvəl 2.4.2*-ni tərtib edək və qrafik (*şəkil 2.4.1*) quraq. Şəkil 2.4.1-də X oxu üzərində x_k -nin qiymətləri, Y oxu üzərində isə X_k -nin qiymətlərinin neçə dəfə təkrarlanmasını ifadə edən tezlik əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.2.

<i>Y</i> -in qiymətləri	<i>X</i> -in qiymətləri
4	4
3	5
3	3
2	6
2	2
1	1

Şəkil 2.4.1.

Şəkil 2.4.1-dən də görünür ki, M_d -lə x_{orta} -nın qiymətləri üst-üstə düşür. Deməli, bu qrafikə müvafiq olaraq statistik emalı davam etdirmək mümkündür.

• Modanın hesablanması. *Moda* sayca ən çox təkrarlanan göstəricini bildirir. Simmetrik düzülüş zamanı moda həm mediana, həm də seçilmiş orta qiymətə uyğun gəlir. Qeyri-simmetrik düzülüşlərə bu prinsip xarakterik deyil. Məsələn, şəkil 2.4.1-də simmetrik düzülüş əks olunub və bu qrafikə nəzər saldıqda məlum olur ki, ən çox təkrarlanan kəmiyyət, yəni $M_o=4$. Deməli, $M_o=M_d=X_{orta}=4$.

• Nümunə 6. Fərz edək ki, psixoloji tədqiqatlardan əldə olunmuş nəticələrə əsasən cədvəl 2.4.3 tərtib edilib. Cədvəldə uşaqların sayına görə ailələrin sayı qruplaşdırılıb.

Cədvəl 2.4.3

<i>Uşaqların sayı</i>	<i>Ailələrin sayı</i>
0	10
1	30
2	75
3	35
4	20
5	12

Sual:

- Hansı sayda ailə daha çoxdur?

Cavab:

- 2 sayda uşağı olan ailə daha çoxdur (=75).

Deməli, 2 sayda uşağı olan ailə 75 dəfə təkrarlanır.

Buradan da belə məlum olur ki,

$$M_0=75.$$

• Interval əvəzləmə əməliyyatı. Hərdən əldə edilmiş qiymətlərin sayı çox olduğundan riyazi-statistik təhlillər zamanı daha çox riyazi əməliyyatların aparılması lazım gəlir. Riyazi əməliyyatların sayının azaldılması və hesabatlarda lazımı dəqiqliyi saxlamaq baxımından ilkin verilənlər *intervallarla* əvəz olunur. Əlamətləri ifadə edən kəmiyyətləri əvəz edən nizamlı düzülmüş orta qiymətlər qrupu *interval* adlandırılır.

Nümunə 7. Fərz edək ki, tədqiqatın əsas mərhələsindən əldə edilmiş qiymətlər növbəti şəkildə sıralanmışdır: 2,3,3,3,3,3,4,4,4,4,5,5,5,6,6. *Interval əvəzləmə əməliyyatı* apararaq orta qiyməti tapıb, bu əməliyyatı aparmadan tapılmış orta qiymətlə müqayisə edək.

Interval əvəzləmə əməliyyatı olmadan orta qiyməti hesablayaq:

$$X_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k = \frac{2+3+3+3+3+3+4+4+4+4+5+5+5+6+6}{15} = \frac{60}{15} = 4$$

Interval əvəzləmə əməliyyatı ilə orta qiyməti hesablayaq (*3 sayda interval qrup yaradırıq*):

$$\underbrace{2, 3, 3, 3, 3}_I \quad \underbrace{3, 4, 4, 4, 4}_{II} \quad \underbrace{5, 5, 5, 6, 6}_{III}$$

$$x_{1orta} = \frac{(2+3+3+3+3)}{5} = \frac{14}{5} = 2,8 \quad x_{3orta} = \frac{(5+5+5+6+6)}{5} = \frac{27}{5} = 5,4$$

$$x_{2orta} = \frac{(3+4+4+4+4)}{5} = \frac{19}{5} = 3,8 \quad x_{yekunorta} = \frac{(2,8+3,8+5,4)}{3} = \frac{12}{3} = 4$$

Belə məlum oldu ki, interval əvəzləmə əməliyyatı apararkən də nəticələrdə heç bir dəyişiklik baş vermir.

*** Mürəkkəb riyazi - statistik əməliyyat metodları.**

Regressiyanın hesablanması. Mürəkkəb riyazi-statistik metodlardan biri də regressiyanın hesablanmasıdır. *Regressiyanın hesablanması* dedikdə, təcrübədən əldə edilmiş göstəriciləri hər hansı düz xəttli qrafik üzərinə yığmaqla (cəmləşdirməklə) onlar arasındakı daxili əlaqənin aşkarlanmasına və bir dəyişənin qiymətinə əsasən təxmini olaraq digər dəyişənin qiymətinin təyin edilməsinə imkan verən riyazi-statistik emal başa düşülür. Regressiya hesablaması aparılarkən psixoloji təcrübə sayəsində əldə edilmiş iki müxtəlif göstəricinin qiymətlərindən istifadə tələb olunur. Birinci göstəricinin qiymətləri X oxunun və digər göstəricinin qiymətləri Y oxunun şkalasında yerləşdirilir.

Nümunə 8. Fərz edək ki, apardığımız təcrübədən əldə etdiyimiz qiymətlər aşağıdakı qaydada düzülmüşdür:

$$x_i = 2, 4, 5, 3, 2, 1, 3, 2, 6, 4; \quad y_i = 4, 5, 6, 4, 4, 3, 5, 2, 2, 7; \quad i = 1 \div 10$$

Bu nöqtələrin orta qiymətlərini (1) düsturuna müvafiq təyin edirik:

$$X_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n x_i; \quad y_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n y_i; \quad (1)$$

Alınır ki, $X_{orta} = 3,2$ və $y_{orta} = 4,2$.

Verilmiş nöqtələr (qiymətlər) arasında mövcud olan statistik əlaqəni və ya fərqi tapmaq üçün qrafik quraraq düz reqressiya xətti çəkilməlidir. Daha sonra bu nöqtələrin (həmçinin x_{orta} və $y_{ortanın}$ qiymətlərinin də) düz reqressiya xəttinin üzərinə düşüb-düşmədiyi yoxlanılmalıdır.

Qurulacaq qrafikin nöqtələr çoxluğu cədvəl 2.4.4-dəki kimi olacaqdır:

Cədvəl 2.4.4.

nöqtələrin adları	X oxunun qiymətləri	Y oxunun qiymətləri
A	2	4
B	4	5
A ₁	5	6
B ₁	3	4
A ₂	2	4
B ₂	1	3
A ₃	3	5
B ₃	2	2
A ₄	6	2
B ₄	4	7

Düz reqressiya xəttinin tənliyi aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$y = ax + b \quad (2)$$

Əgər hər hansı nöqtə üçün x_i və y_i -nin qiymətləri məlumdursa, onda (2) düsturunda olan a və b əmsallarını (3) düsturunun köməkliliylə tapmaq olar:

$$a = \frac{S_{xy}}{S_{xx}} \quad (3);$$

$$b = y - ax \quad (4);$$

$$S_{xy} = \sum_{i=1}^{10} (x_i - x_{orta}) \cdot (y_i - y_{orta}) \quad (5);$$

$$S_{xx} = \sum_{i=1}^{10} (x_i - x_{orta})^2 \quad (6);$$

(5) və (6) düsturlarında x_i və y_i dəyişənləri x və y -in qrafikdə qurulacaq nöqtələrinin qiymətləridir; x_{orta} və y_{orta} isə, dəyişənlərin orta qiymətləridir.

(5) düsturundakı S_{xy} -in qiymətini tapmaq üçün yuxarıdakı x_i və y_i -nin verilmiş qiymətlərindən istifadə edərək S_{ixy} -in qiymətlərini (7) düsturu ilə tapaq:

$$S_{ixy} = (x_i - x_{orta}) \cdot (y_i - y_{orta}); \quad i = 1 \div 10 \quad (7)$$

$$\begin{aligned} S_{1xy} &= (2-3,2) \cdot (4-4,2) = -1,2 \cdot -0,2 = 0,24 & S_{6xy} &= (1-3,2) \cdot (3-4,2) = -2,2 \cdot -1,2 = 2,64 \\ S_{2xy} &= (4-3,2) \cdot (5-4,2) = 0,8 \cdot 0,8 = 0,64 & S_{7xy} &= (3-3,2) \cdot (5-4,2) = -0,2 \cdot 0,8 = -0,16 \\ S_{3xy} &= (5-3,2) \cdot (6-4,2) = 1,8 \cdot 1,8 = 3,24 & S_{8xy} &= (2-3,2) \cdot (2-4,2) = -1,2 \cdot -2,2 = 2,64 \\ S_{4xy} &= (3-3,2) \cdot (4-4,2) = -0,2 \cdot -0,2 = 0,04 & S_{9xy} &= (6-3,2) \cdot (2-4,2) = 2,8 \cdot -2,2 = 6,16 \\ S_{5xy} &= (2-3,2) \cdot (4-4,2) = -1,2 \cdot -0,2 = 0,24 & S_{10xy} &= (4-3,2) \cdot (7-4,2) = 0,8 \cdot 2,8 = 2,24 \end{aligned}$$

Alınmış qiymətləri (5) düsturunda yerinə yazsaq, $S_{xy} = \sum_i S_{ixy} = 17,92$ qiymətini alırıq. x_i -in verilmiş qiymətlərini

$S_{ixx} = (x_i - x_{orta})^2$ düsturuna tətbiq etməklə, ardıcılıqla S_{ixx} -in ($i = 1 \div 10$) qiymətlərini tapaq:

$$\begin{aligned} S_{1xx} &= (2-3,2)^2 = (-1,2)^2 = 1,44 & S_{6xx} &= (1-3,2)^2 = (-2,2)^2 = 4,84 \\ S_{2xx} &= (4-3,2)^2 = (0,8)^2 = 0,64 & S_{7xx} &= (3-3,2)^2 = (-0,2)^2 = 0,04 \\ S_{3xx} &= (5-3,2)^2 = (1,8)^2 = 3,24 & S_{8xx} &= (2-3,2)^2 = (-1,2)^2 = 1,44 \\ S_{4xx} &= (3-3,2)^2 = (-0,2)^2 = 0,04 & S_{9xx} &= (6-3,2)^2 = (2,8)^2 = 7,84 \\ S_{5xx} &= (2-3,2)^2 = (-1,2)^2 = 1,44 & S_{10xx} &= (4-3,2)^2 = (0,8)^2 = 0,64 \end{aligned}$$

Alınmış qiymətləri (6) düsturunda yerinə yazsaq, $S_{xx} = \sum_i S_{ixx} = 21,6$ qiymətini alırıq. $S_{xy} = 17,92$ və $S_{xx} = 21,6$ qiymətlərini (3) düsturunda yerləşdiririk: $a = 17,92/21,6 = 0,829$ qiyməti alınır. b əmsalını tapmaq üçün isə, birinci nöqtə olan $A = (2;4)$ -ün qiymətlərindən və (4) düsturundan istifadə edirik:

$$b = y - ax = 4 - 0,829 \cdot 2 = 4 - 1,658 = 2,342.$$

Qrafikdə çəkiləcək düz reqressiya xəttinin birinci nöqtəsi elə $A = (2;4)$ götürülür. Digər nöqtələri tapmaq üçün (cədvəl 2.4.4) $y_{id} = ax_i + b$ düsturunda x_i -nin qiymətləri ardıcılıqla yerləşdirilir, a və b əmsalları isə sabit saxlanılır (alınacaq qiymətləri y_{id} ilə işarə edirik, burada d indeksi qiymətlərin düz reqressiya xəttinə aidliyini ifadə edir):

$$y_{1d} = 0,829 \cdot 2 + 2,342 = 4$$

$$y_{6d} = 0,829 \cdot 1 + 2,342 = 3,171$$

$$y_{2d} = 0,829 \cdot 4 + 2,342 = 5,658$$

$$y_{7d} = 0,829 \cdot 3 + 2,342 = 4,829$$

$$y_{3d} = 0,829 \cdot 5 + 2,342 = 6,487$$

$$y_{8d} = 0,829 \cdot 2 + 2,342 = 4$$

$$y_{4d} = 0,829 \cdot 3 + 2,342 = 4,829$$

$$y_{9d} = 0,829 \cdot 6 + 2,342 = 7,316$$

$$y_{5d} = 0,829 \cdot 2 + 2,342 = 4$$

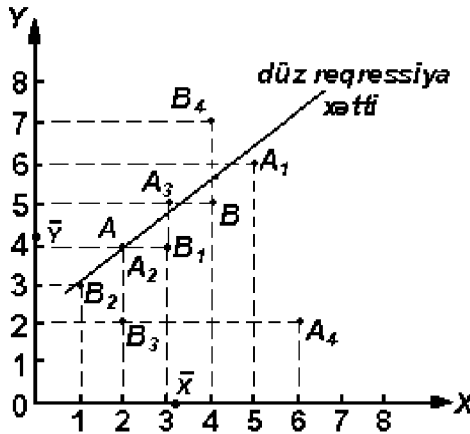
$$y_{10d} = 0,829 \cdot 4 + 2,342 = 5,658$$

Hesablamalardan belə nəticə əldə olundu ki, düz reqressiya xəttinin nöqtələrinin qiymətləri aşağıdakı sıralanmadan ibarətdir: $x_i = 2; 4; 5; 3; 2; 1; 3; 2; 6; 4$; $y_{id} = 4; 5,658; 6,487; 4,829; 4; 3,171; 4,829; 4; 7,316; 5,658$. Göründüyü kimi x -in qiymətləri təcrübədən əldə edilmiş qiymətlərdir, y -in qiymətləri isə fərqli alınmışdır. Onda düz reqressiya xəttinin nöqtələr çoxluğu cədvəl 2.4.5-dəki kimi olacaqdır:

Cədvəl 2.4.5.

nöqtələrin adları	X oxunun qiymətləri	Y oxunun qiymətləri
A _d	2	4
B _d	4	5,658
A _{1d}	5	6,487
B _{1d}	3	4,829
A _{2d}	2	4
B _{2d}	1	3,171
A _{3d}	3	4,829
B _{3d}	2	4
A _{4d}	6	7,316
B _{4d}	4	5,658

Verilmiş nöqtələrdən istifadə etməklə şəkil 2.4.2-dəki kimi qrafik qurulur. Qurulmuş qrafikdə düz reqressiya xəttinin üzərinə düşən və ya düşməyən nöqtələri bir-birilə müqayisə etməklə müvafiq statistik nəticələr əldə etmək mümkündür.

Şəkil 2.4.2

Əldə edilmiş nəticələrə əsasən aparılacaq digər işlərin mərhələləri aşağıdakı tərkibdən ibarət olmalıdır:

- seçilmiş metodikanın köməyiylə öyrənilməsi zəruri olan bu və ya digər keyfiyyət və xüsusiyyətlərin kəmiyyət təhlilinin aparılması;
- lazımi keyfiyyət və xüsusiyyətlərin inkişaf səviyyəsi haqqında mülahizələr yürütməyə əsas verən obyektiv əlamətlərin sistemli yığımının tərtib edilməsi;
- seçilmiş əlamətlər üzərində əməliyyatların aparılması və digər fəaliyyət sistemlərinin işlənilməsi, reallaşdırılması ilə bağlı işlərin aparılması;
- metodikanın pilotaj üsulu vasitəsilə praktik cəhətdən kütləvi tətbiqi məsələsinin yoxlanılması.

• *t - Styudent kriteriyasının hesablanması.* İki müxtəlif verilənlərə müvafiq tapılmış orta qiymətlərin bir-birindən statistik fərqlənməsini təyin etmək məqsədilə əksər hallarda *t - Styudent kriteriyasından* istifadə edilir. *t - Styudent kriteriyasının* düsturu aşağıdakı kimidir:

$$t = \frac{|x_{1orta} - x_{2orta}|}{\sqrt{m_{1orta}^2 + m_{2orta}^2}} \quad (8)$$

(8) düsturunda $x_{1orta} \rightarrow$ I seçimdə olan göstəricilərin orta qiyməti; $x_{2orta} \rightarrow$ II seçimdə olan göstəricilərin orta qiyməti; m_{1orta} və m_{2orta} müqayisə olunan seçimlərin qiymətlərinin hər birinə müvafiq olan orta qiymətdən nə qədər kənara çıxmasını ifadə edən göstərici. m_{1orta} və m_{2orta} aşağıdakı düstur ilə təyin edilir:

$$m_{1orta}^2 = \frac{S_{1orta}^2}{n_1}; \quad m_{2orta}^2 = \frac{S_{2orta}^2}{n_2} \quad (9)$$

(9) düsturunda $S^2_{1orta} \rightarrow$ I seçimin dispersiyası; $S^2_{2orta} \rightarrow$ II seçimin dispersiyası; $n_1 \rightarrow$ I seçimin qiymətlərinin sayı; $n_2 \rightarrow$ II seçimin qiymətlərinin sayı.

t – Styudent kriteriyası təyin edildikdən sonra müvafiq cədvəllər əsasında buraxıla bilən xətalara müqayisə edilir. Əgər tapılmış qiymət cədvəldəki xətdən kiçikdirsə, deməli, hesabat statistik baxımdan daha dəqiqdir, əgər qiymət cədvəldəki qiymətə ya bərabər, ya da cədvəldəki qiymətdən böyükdürsə, onda belə bir nəticəyə gəlinir ki, tapılmış orta qiymətlər riyazi-statistik baxımdan fərqlənir.

t – Styudent kriteriyasının tapılmasına və tapılmış qiymətin cədvəl 2.4.6-dakı qiymətlərə müvafiq yoxlanılmasına, yəni orta qiymətlərin bir-birindən riyazi-statistik fərqlənməsinin təyininə nümunə 9-da baxaq.

Nümunə 9. Fərz edək ki, psixodiyagnostik eksperimentlərdən növbəti şəkildə olan göstəricilər əldə edilmişdir:

I qrup – 2,4,5,3,2,1,3,2,6,4;

II qrup – 4,5,6,4,4,3,5,2,2,7.

I və II seçimə müvafiq verilən göstəricilərin orta qiymətləri: $x_{1orta}=3,2$; $x_{2orta}=4,2$.

İlk baxımdan görünür ki, bu iki qiymət bir-birindən əsaslı olaraq fərqlənir. Ancaq həqiqətən də bu fərqlin statistik fərq olduğuna əmin olmaq üçün aşağıdakı əməliyyatları aparaq.

I seçimin dispersiyasını tapmaq:

$$S^2_{ortal} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2 \approx 2,2$$

II seçimin dispersiyası:

$$S^2_{orta2} = \frac{1}{10} \cdot \sum_{k=1}^n (y_k - y_{orta})^2 \approx 2,4$$

(9) düsturundan istifadə edərək m_{1orta} və m_{2orta} -ni tapırıq:

$$m^2_{1orta} = \frac{S^2_{1orta}}{n_1} = \frac{2,2}{10} = 0,22;$$

$$m^2_{2orta} = \frac{S^2_{2orta}}{n_2} = \frac{2,4}{10} = 0,24$$

Hesablanmış qiymətləri (8) düsturunda yerinə yazaraq aşağıdakı hesablamaları alırıq:

$$t = \frac{|x_{1orta} - x_{2orta}|}{\sqrt{|m^2_{1orta} + m^2_{2orta}|}} = \frac{|3,2 - 4,2|}{\sqrt{|0,22 + 0,24|}} = \frac{1}{\sqrt{0,46}} \approx \frac{1}{0,678} \approx 1,47.$$

Sərbəstlik həddinin sayı ($n_1 + n_2 - 2$) düsturu ilə hesablandığından və $n_1 = 10$; $n_2 = 10$ olduğundan nümunə 9-dakı göstəricilər üçün bu qiymət $10 + 10 - 2 = 18$ -ə bərabərdir. Beləliklə, $x_{1orta} = 3,2$ və $x_{2orta} = 4,2$ qiymətlərinin aralarındakı statistik fərqi cədvəl 2.4.6-nın köməkliyi ilə müəyyənləşdirək. Cədvəldə sərbəstlik həddi 18 olan sıraya baxaq və xətalara diqqət yetirək. Buraxıla bilən xətanı 0,05 götürməklə sərbəstlik həddinin sayı 18 olan kəsişmədə duran qiyməti (2,10) aldığımız t – Styudent kriteriyasının qiymətilə (1,47) tutuşduraq. Nəzərə almaq lazımdır ki, t -nin qiyməti 2,10-dan böyük və ya ona bərabər olmalıdır.

Cədvəl 2.4.6

sərbəstlik dərəcəsinin sayı (n_1+n_2-2)	təxmini olaraq buraxıla bilən xəta		
	0,05	0,01	0,001
	t göstəricisinin kritik həddi		
4	2,78	5,60	8,61
5	2,58	4,03	6,87
6	2,45	3,71	5,96
7	2,37	3,50	5,41
8	2,31	3,36	5,04
9	2,26	3,25	4,78
10	2,23	3,17	4,59
11	2,20	3,11	4,44
12	2,18	3,05	4,32
13	2,16	3,01	4,22
14	2,14	2,98	4,14
15	2,13	2,96	4,07
16	2,12	2,92	4,02
17	2,11	2,90	3,97
18	2,10	2,88	3,92
19	2,09	2,86	3,88
20	2,09	2,85	3,85
21	2,08	2,83	3,82
22	2,07	2,82	3,79
23	2,07	2,81	3,77
24	2,06	2,80	3,75
25	2,06	2,79	3,73
26	2,06	2,78	3,71
27	2,05	2,77	3,69
28	2,05	2,76	3,67
29	2,05	2,76	3,66
30	2,04	2,75	3,65
40	2,02	2,70	3,55
50	2,01	2,68	3,50
60	2,00	2,66	3,46
80	1,99	2,64	3,42
100	1,98	2,63	3,39

Aldığımız qiymət cədvəldəki qiymətdən kiçikdir, yəni $1,47 < 2,10$. Deməli, irəli sürülən ilkin fərziyyə, yəni x_{1orta} və $x_{2orta} = 4,2$ qiymətlərinin əsaslı olaraq bir-birindən fərqlənməsi statistik təsdiqini tapmadı. Nəzərə almaq lazımdır ki, buraxıla bilən xəta 0,05-ə bərabər və ya ondan kiçik olarsa, onda əldə edilmiş nəticələr kifayət qədər elmi əsaslıdır, yəni qiymət nə qədər aşağıdırsa, bir o qədər əldə edilmiş nəticələr inandırıcıdır. Məsələn, fərz edək ki, buraxıla bilən xəta elə 0,05-ə bərabərdir, o zaman hesabatlar 95% dəqiqliyə malik hesab edilir və 5% səhvin mövcudluğunu istisna etmirik, ancaq 0,001-ə bərabər olan xətaya malik hesabatlar isə 99,99% dəqiqliklə götürülür və burada da 0,01% səhvlər istisna edilmir.

Şərh olunmuş bu üsul, yəni orta qiymətlərin Styudent kriteriyasına görə müqayisəsi praktikada o zaman istifadə edilir ki, məsələn, eksperimentin alınb-alınmamasının yoxlanılması və ya tədqiq olunan psixoloji keyfiyyətin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsi lazım olur. Fərz edək ki, bəzi təhsil müəssisələrində təhsil alanların təlim-tərbiyə və intellektual səviyyəsinin artırılmasına yönəldilmiş yeni eksperimental proqram və təlim metodikası həyata keçirilir. Bu halda müstəqil dəyişən proqram və ya hər hansı metod ilə qeyri-müstəqil (yəni nəzarətdə olan) dəyişən – bilgilər və ya intellektual inkişaf səviyyəsi arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyənləşdirilir. Buna uyğun olaraq fərziyyə növbəti şəkildə ifadə edilir: yeni tədris proqramının və ya təlim metodunun həyata keçirilməsi əsaslı olaraq təhsil alanların bilik və intellektual inkişaf səviyyələrinin artırılmasına xidmət etməlidir. Mövcud eksperimentdəki asılı dəyişənlərin əvvəlki və sonrakı qiymətlərinin müqayisəsi yuxarıdakı sxem üzrə aparılır, yəni lazımi qiymətləri tapmaqla və orta qiymətləri bilməklə, Styudent kriteriyasına müvafiq olaraq eksperimentdən əvvəl və sonrakı

fərqin statistik əsaslılığını yoxlaya bilərik. Əgər müəyyən olunarsa ki, onlar həqiqətən əsaslı şəkildə fərqlənir, onda eksperimentin baş tutması haqqında mühakimə yürütmək olar. Əks halda əsaslı dəlillərin olmaması səbəbindən eksperimentdən əvvəlki və sonrakı qiymətlərin bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənməsini qeyd etmək olmaz. Bəzən eksperimentin keçirilməsi zamanı müəyyən kəmiyyətlərin eksperimentdən əvvəl və sonrakı mütləq olmayan orta qiymətlərinin deyil, onların sıralanmadakı faizlərinin müqayisəsi tələb olunur. Belə hallarda χ^2 – kriteriyanı (χ^2 – kvadrat kriteriyanı) hesablamak lazımdır.

• χ^2 – kriteriyanın hesablanması. Fərz edək ki, eksperimental araşdırmada 100 iştirakçı üzərində olan nəticələrdən ibarət seçim götürülmüşdür: eksperimentdən əvvəl 30 nəfər «kafi»; 30 nəfər «yaxşı», yerdə qalan 40 nəfər isə «əla» qiymətlərlə oxuyurdu, eksperimentdən sonra isə 10 nəfər «kafi», 45 nəfər «yaxşı» və 45 nəfər «əla» qiymətlə oxudu. Belə güman etmək olarmı ki, müvəffəqiyyətin artırılmasına yönəldilmiş formalaşdırma testi baş tutdu? Bu sualın cavabını χ^2 – kriteriyanın tapılması ilə statistik əsaslandırmaq olar. Düstur aşağıdakı kimidir:

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k} \quad (10)$$

(10) düsturunda P_k – eksperimentdən əvvəl müşahidə olunan nəticələrin təkrarlanma tezliyi; V_k – eksperimentdən sonra müşahidə olunan nəticələrin təkrarlanma tezliyi; m – müşahidə olunan nəticələrin bölündüyü qrupların sayı. (10) düsturunun doğruluğunu aşağıdakı nümunədə izləyək və χ^2 – kriteriyanının tapılmasına baxaq.

Nümunə 10. $P_k = 30\%; 30\%; 40\%$ və $V_k = 10\%; 45\%; 45\%$ (yəni fərz edək ki, 30% - kafi, 30% - yaxşı, 40% - əla qiymət alırdı, eksperimentdən sonra bu göstərici - 10% -

kafi; 45% - yaxşı; 45% - yaxşı oldu). Nəzərə almaq lazımdır ki, $n=3$; yəni 3 qrup mövcuddur: kafi, yaxşı və əla qiymət alanlar qrupu. Verilmiş qiymətlər (10) düsturunda yerləşdirilərək χ^2 -kriteriyası tapılır:

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^3 \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k} = \frac{(10-30)^2}{30} + \frac{(45-30)^2}{30} + \frac{(45-40)^2}{30} =$$

$$= \frac{400}{30} + \frac{225}{30} + \frac{25}{30} = 13,3 + 7,5 + 0,8 = 21,6$$

$\chi^2=21,6$ tapıldıqdan sonra cədvəl 2.4.7-dən istifadə edərək eksperimentdən əvvəl və eksperimentdən sonrakı qiymətlərin bir-birindən nə qədər fərqlənməsini statistik əsaslandırmaq.

Cədvəl 2.4.7

<i>sərbəstlik dərəcəsinin sayı (n-1)</i>	<i>təxmini olaraq buraxıla bilən xəta</i>		
	0,05	0,01	0,001
1	3,84	6,64	10,83
2	5,99	9,21	13,82
3	7,81	11,34	16,27
4	9,49	13,28	18,46
5	11,07	15,09	20,52
6	12,59	16,81	22,46
7	14,07	18,48	24,32
8	15,51	20,09	26,12
9	16,92	21,67	27,88
10	18,31	23,21	29,59
11	19,68	24,72	31,26
12	21,03	26,05	32,91
13	22,36	27,69	34,53
14	23,68	29,14	36,12
15	25,00	30,58	37,70

Cədvəl 2.4.7-də müxtəlif buraxıla bilən xətalara və sərbəstlik hədlərinə uyğun olan χ^2 - kriteriyasının kritik (və ya sərhəd) həddinin qiymətləri göstərilmişdir. $n=3$ olduğundan, cədvəl 2.4.7-də sərbəstlik hədlərinin sayı olan bölmədəki qiymət $n-1=3-1=2$ olacaq. Cədvəl 2.4.7-də 2-nin qarşısında olan cərgələrə baxılır. Tapılmış $\chi^2=21,6$ qiyməti cərgələrdəki qiymətlərdən böyük olduğundan, ən axırncı, yəni 0,001 buraxıla bilən xətəyə uyğun qiymət götürülərək tapılmış qiymətlə müqayisə edilir. Bu qiymət 13,82-yə bərabərdir. $\chi^2=21,6$ və $21,6>13,82$ olduğundan, deməli $\chi^2=21,6$ -ya uyğun gələn buraxıla bilən xəta 0,001-dən də kiçikdir.

Beləliklə də, irəli sürülən fərziyyə öz təsdiqini tapdı, yəni həqiqətən də eksperimentdən sonra müvəffəqiyyət faizinin yaxşılaşması 0,001%-dən yuxarı olmayan buraxıla bilən xəta əsasında öz statistik təsdiqini tapır.

• F - Fişer kriteriyasının hesablanması. Bəzən psixoloji-pedaqoji eksperimentlərdə belə bir tələbat meydana çıxır ki, 2 seçimə müvafiq olan dispersiyalar arasındakı fərqi aşkarlamaq üçün onlar bir-birilə müqayisə edilməlidir. Fərz edək ki, hər hansı bir proqram və ya metodikanın köməkliliklə müxtəlif səviyyəli və qabiliyyətli uşaqlarda eyni dərəcədə mənimsəmə əldə edilir, ancaq digər proqram və ya metodika belə bir xüsusiyyətə malik deyil. Belə bir fərziyyənin həqiqətə uyğunluğunu təhsil alanların bir proqram üzrə fərdi qiymətləndirilməsində olan keyfiyyət faizinin digər proqram üzrə əldə olunmuş keyfiyyət faizindən yüksək olduğunu sübuta yetirməklə təsdiqləmək olar. Bu tipdə olan məsələləri *Fişer kriteriyasının (F kriteriyasının)* köməkliliyi ilə həll etmək olar. Fişer kriteriyasının düsturu aşağıdakı kimidir:

$$F_{empirik} = \frac{\overline{S_x}^2}{\overline{S_y}^2} \quad (11)$$

(2) düsturundan bəllidir ki,

$$\overline{S_x}^2 = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2;$$

$$\overline{S_y}^2 = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (y_k - y_{orta})^2.$$

Nümunə 11. Fərz edək ki, psixoloq IV^A və IV^B sinif şagirdləri ilə sorğu keçirib və hər iki sinfin göstəricilərinin bir-birindən statistik baxımdan hansı dəqiqliklə fərqlənməsini müəyyən etmək istəyir. Alınmış göstəricilər cədvəl 2.4.8-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.8.

<i>Nö</i>	<i>IV^A-nin göstəriciləri</i>	<i>IV^B-nin göstəriciləri</i>
1	90	41
2	29	49
3	39	56
4	79	64
5	88	72
6	53	65
7	34	63
8	40	87
9	75	77
10	79	62
<i>Cəm</i>	606	636
<i>Orta qiymət</i>	60,6	63,6

Riyazi əməliyyatlar cədvəl 2.4.9-da təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.9.

№	Siniflərin göstəriciləri		Orta qiymətdən kənara çıxma		Kənara çıxma qiymətinin kvadratı	
	IV^A (x_i)	IV^B (y_i)	$S_x = \sum (x_i - \bar{x})$	$S_y = \sum (y_i - \bar{y})$	S_x^2	S_y^2
1	90	41	90-60,6=29,4	41-63,6=-22,6	864,36	510,76
2	29	49	29-60,6=-31,6	49-63,6=-14,6	998,56	213,16
3	39	56	39-60,6=-24,6	56-63,6=-7,6	605,16	57,76
4	79	64	79-60,6=18,4	64-63,6=0,4	338,56	0,16
5	88	72	88-60,6=27,4	72-63,6=8,4	750,76	70,56
6	53	65	53-60,6=-7,6	65-63,6=1,4	57,76	1,96
7	34	63	34-60,6=-26,6	63-63,6=-0,6	707,56	0,36
8	40	87	40-60,6=-20,6	87-63,6=23,4	424,36	547,56
9	75	77	75-60,6=14,4	77-63,6=13,4	207,36	179,56
10	79	62	79-60,6=18,4	62-63,6=-1,6	338,56	2,56
Cəm	606	636			5293	1584,4
Orta qiymət	60,6	63,6			529,3	158,44

F-Fişer kriteriyasını tapmaqla göstəricilər arasındakı statistik fərqi müəyyən etmək mümkündür. Cədvəl 2.4.9-dən bəllidir ki, $\overline{S_x^2} = 529,3$ və $\overline{S_y^2} = 158,44$.

Onda

$$F_{empirik} = \frac{\overline{S_x^2}}{\overline{S_y^2}} = \frac{529,3}{158,44} = 3,34 \text{ olacaqdır.}$$

Kritik hədləri göstərən cədvəl 2.4.10-dan və 2.4.11-dən sərbəstlik həddi $k=10-1=9$ olan cərgədən F_{kr} -in qiymətini tapırıq.

Cədvəl 2.4.10 ($\alpha = 0,05$ həddə buraxıla bilən xəta)

K_1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
K_2										
1	161,45	199,50	215,72	224,57	230,17	233,97	236,768	238,89	240,543	241,881
2	18,51	19,00	19,16	19,25	19,30	19,33	19,3532	19,37	19,3848	19,3959
3	10,13	9,55	9,28	9,12	9,01	8,94	8,8867	8,84	8,8123	8,7855
4	7,71	6,94	6,59	6,39	6,26	6,16	6,0942	6,04	5,9988	5,9644
5	6,61	5,79	5,41	5,19	5,05	4,95	4,8759	4,82	4,7725	4,7351
6	5,99	5,14	4,76	4,53	4,39	4,28	4,2067	4,15	4,0990	4,0600
7	5,59	4,74	4,35	4,12	3,97	3,87	3,7870	3,73	3,6767	3,6365
8	5,32	4,46	4,07	3,84	3,69	3,58	3,5005	3,44	3,3881	3,3472
9	5,12	4,26	3,86	3,63	3,48	3,37	3,2927	3,23	<u>3,1789</u>	3,1373
10	4,96	4,10	3,71	3,48	3,33	3,22	3,1355	3,07	3,0204	2,9782
11	4,84	3,98	3,59	3,36	3,20	3,09	3,0123	2,95	2,8962	2,8536
12	4,75	3,88	3,49	3,26	3,11	3,00	2,9134	2,85	2,7964	2,7534
13	4,67	3,80	3,41	3,18	3,02	2,92	2,8321	2,77	2,7144	2,6710
14	4,60	3,74	3,34	3,11	2,96	2,85	2,7642	2,70	2,6458	2,6022
15	4,54	3,68	3,29	3,06	2,90	2,79	2,7066	2,64	2,5876	2,5437
16	4,49	3,63	3,24	3,01	2,85	2,74	2,6572	2,59	2,5377	2,4935
17	4,45	3,59	3,20	2,96	2,81	2,70	2,6143	2,55	2,4943	2,4499
18	4,41	3,55	3,16	2,93	2,77	2,66	2,5767	2,51	2,4563	2,4117
19	4,38	3,52	3,13	2,90	2,74	2,63	2,5435	2,48	2,4227	2,3779
20	4,35	3,49	3,10	2,87	2,71	2,60	2,5140	2,45	2,3928	2,3479
21	4,32	3,47	3,07	2,84	2,68	2,57	2,4876	2,42	2,3660	2,3210
22	4,30	3,44	3,05	2,82	2,66	2,55	2,4638	2,40	2,3419	2,2967
23	4,28	3,42	3,03	2,80	2,64	2,53	2,4422	2,38	2,3201	2,2747
24	4,26	3,40	3,01	2,78	2,62	2,51	2,4226	2,36	2,3002	2,2547
25	4,24	3,38	2,99	2,76	2,60	2,49	2,4047	2,34	2,2821	2,2365

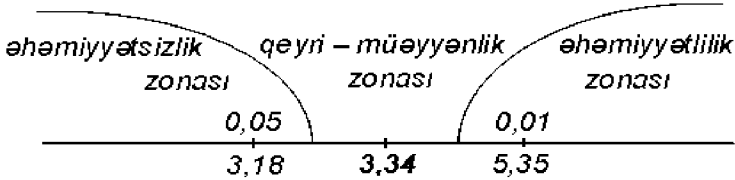
Cədvəl 2.4.11 ($\alpha = 0,01$ həddə buraxıla bilən xəta)

\bar{K}_1										
\bar{K}_2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	4052.18	4999.50	5403.35	5624.58	5763.65	5858.98	5928.35	5981.07	6022.47	6055.84
2	98.503	99.000	99.166	99.249	99.299	99.333	99.356	99.374	99.388	99.399
3	34.116	30.817	29.457	28.710	28.237	27.911	27.672	27.489	27.345	27.229
4	21.198	18.000	16.694	15.977	15.522	15.207	14.976	14.799	14.659	14.546
5	16.258	13.274	12.060	11.392	10.967	10.672	10.456	10.289	10.158	10.051
6	13.745	10.925	9.780	9.148	8.746	8.466	8.260	8.102	7.976	7.874
7	12.246	9.547	8.451	7.847	7.460	7.191	6.993	6.840	6.719	6.620
8	11.259	8.649	7.591	7.006	6.632	6.371	6.178	6.029	5.911	5.814
9	10.561	8.022	6.992	6.422	6.057	5.802	5.613	5.467	<u>5.351</u>	5.257
10	10.044	7.559	6.552	5.994	5.636	5.386	5.200	5.057	4.942	4.849
11	9.646	7.206	6.217	5.668	5.316	5.069	4.886	4.744	4.632	4.539
12	9.330	6.927	5.953	5.412	5.064	4.821	4.640	4.499	4.388	4.296
13	9.074	6.701	5.739	5.205	4.862	4.620	4.441	4.302	4.191	4.100
14	8.862	6.515	5.564	5.035	4.695	4.456	4.278	4.140	4.030	3.939
15	8.683	6.359	5.417	4.893	4.556	4.318	4.142	4.004	3.895	3.805
16	8.531	6.226	5.292	4.773	4.437	4.202	4.026	3.890	3.780	3.691
17	8.400	6.112	5.185	4.669	4.336	4.102	3.927	3.791	3.682	3.593
18	8.285	6.013	5.092	4.579	4.248	4.015	3.841	3.705	3.597	3.508
19	8.185	5.926	5.010	4.500	4.171	3.939	3.765	3.631	3.523	3.434
20	8.096	5.849	4.938	4.431	4.103	3.871	3.699	3.564	3.457	3.368
21	8.017	5.780	4.874	4.369	4.042	3.812	3.640	3.506	3.398	3.310
22	7.945	5.719	4.817	4.313	3.988	3.758	3.587	3.453	3.346	3.258
23	7.881	5.664	4.765	4.264	3.939	3.710	3.539	3.406	3.299	3.211
24	7.823	5.614	4.718	4.218	3.895	3.667	3.496	3.363	3.256	3.168
25	7.770	5.568	4.675	4.177	3.855	3.627	3.457	3.324	3.217	3.129

Cədvəllərdən məlum olur ki,

$$F_{kr} = \begin{cases} 3,18 \text{ harada ki, } \alpha \leq 0,05 \\ 5,35 \text{ harada ki, } \alpha \leq 0,01 \end{cases}$$

Əhəmiyyətlik hədudlarını təyin edək (şəkil 2.4.3.):

Şəkil 2.4.3.

Əgər alınmış F kriteriyasının və eləcə də sərbəstlik dərəcəsinin qiymətləri cədvəldəki qiymətlərdən artıq olarsa, onda göstəricilərin bir-birindən fərqlənməsi haqqında olan fərziyyə özünü doğruldacaq. Əks təqdirdə fərziyyə inkar edilir və dispersiyaların bir-birinə bərabər olması hesab edilir. Əgər F kriteriyasının qiyməti vahiddən kiçik tapılırdısa, onda bölənlə bölünənin yerlərini dəyişərək yenidən F kriteriyasının qiymətini tapmaq lazımdır.

Şəkil 2.4.3-dən məlum olur ki, F_{kr} -in qiyməti ($=3,34$) qeyri-müəyyənlik zonasına düşür. Buna görə də alternativ fərziyyəyə əsaslanaraq sinfin göstəricilərinin bir-birindən fərqləndiyini qeyd etmək mümkündür.

Qeyd: cədvəl 2.4.10 və 2.4.11 bir qədər qısaldılmış formada təqdim edilmişdir. Cədvəllərin tam formasını riyazi-statistika ilə bağlı olan soraq kitabçalarında tapmaq olar.

• H kriteriyasının hesablanması (Kraskel-Uollisə (ing.-cə Kruskal-Wallis) görə). Üç, dörd və ya daha çox göstəricilər arasındakı statistik əlaqəni müəyyən etmək üçün

H kriteriyasının hesablanması tələb olunur. H kriteriyasının düsturu:

$$H_{empirik} = \frac{12}{N \cdot (N + 1)} \cdot \sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n_i} - 3(N + 1) \quad (12)$$

Harada ki, $R_i = \sum_{j=1}^k R_{ij}$; $\bar{R}_i = \frac{1}{n_i} R_i$

Burada: N – göstəricilərin ümumi cəmi;

n_i – ayrı-ayrılıqda göstəricilərin sayı;

R_i^2 – hər seçilmiş i -yə görə dərəcənin kvadratı,

j – R_i -lərin sayını ifadə edir.

Nümunə. Fərz edək ki, 4 nəfərdən ibarət 4 qrup seçilir və bu qruplarla hər hansı bir test keçirilir. Göstəricilər cədvəl 2.4.12-də təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 2.4.12.

<i>Nö</i>	<i>I qrup</i>	<i>II qrup</i>	<i>III qrup</i>	<i>IV qrup</i>
1	19	19	8	5
2	10	23	13	11
3	13	13	18	13
4	14	12	8	16

Cədvəldəki qiymətləri dərəcələmə qaydasından istifadə edərək aşağıdakı şəkildə sıralayaq:

- ən kiçik qiymət 5 olduğundan, deməli 5→1 dərəcəsinə uyğundur;
- 2 sayda olan 8 rəqəmi 2 və 3-cü sırada yerləşdiyindən, onlara $\frac{2+3}{2} = 2,5$ dərəcəsi uyğundur;

- 10, 11, 12 qiymətləri ardıcılıqla dərəcələnilir (sıra №-nə müvafiq);
- 4 sayda olan 13 qiyməti 7,8,9 və 10-cu sırada yerləşdiyindən, onlara $\frac{7+8+9+10}{4} = 8,5$ dərəcəsi uyğundur;
- analogi qayda üzrə 14,16,18,19 və 23 qiymətləri də dərəcələnilir.

Dərəcələmə aşağıdakı cədvəl 2.4.13-də təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 2.4.13.

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
göstəricilər	5	8	8	10	11	12	13	13	13	13	14	16	18	19	19	23
dərəcə	1	2,5	2,5	4	5	6	8,5	8,5	8,5	8,5	11	12	13	14,5	14,5	16

Tapılmış dərəcələri qruplar və onların göstəriciləri ilə birlikdə cədvəl 2.4.14-də yerləşdirək:

Cədvəl 2.4.14.

№	I qrup	dərəcə	II qrup	dərəcə	III qrup	dərəcə	IV qrup	dərəcə
1	19	14,5	19	14,5	8	2,5	5	1
2	10	4	23	16	13	8,5	11	5
3	13	8,5	13	8,5	18	13	13	8,5
4	14	11	12	6	8	2,5	16	12
Cəm		38		45		26,5		26,5

Dərəcələnmənin düzgünlüyü $\sum R_i = \frac{N \cdot (N+1)}{2}$ düsturu ilə yoxlanılır.

dərəcələrin cəmi: $38+45+26,5+26,5=136$

$$\sum R_i = \frac{N \cdot (N+1)}{2} = \frac{16 \cdot 17}{2} = 136.$$

Alınmış nəticələr bir-birinə bərabərdir, deməli dərəcələnmə düzgün həyata keçirilmişdir.

H kriteriyası hesablanır (n -qrupların sayıdır=4):

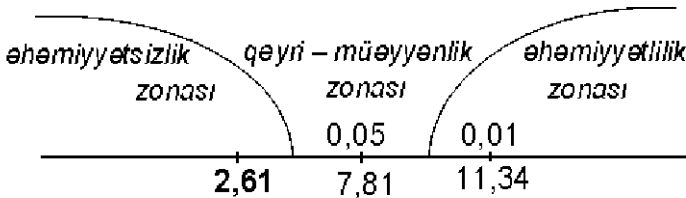
$$\begin{aligned} H_{empirik} &= \frac{12}{N \cdot (N+1)} \cdot \sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n_i} - 3(N+1) = \\ &= \frac{12}{16 \cdot 17} \cdot \left(\frac{38^2}{4} + \frac{45^2}{4} + \frac{26,5^2}{4} + \frac{26,5^2}{4} \right) - 3 \cdot 17 = 2,61 \end{aligned}$$

4 və daha çox sayda göstəricilər arasındakı statistik fərqi dəqiqləşdirmək üçün χ^2 -kriteriyasına aid olan statistik cədvəl 2.4.7-dən istifadə edilir.

Sərbəstlik dərəcəsinin sayı $y=n-1=4-1=3$ olduğundan, cədvəldən 0,05 və 0,01 xəttə uyğun 3 qiymətinin kəsişməsindəki göstəriciləri müəyyən edirik:

$$H_{kr} = \begin{cases} 7,81 \text{ harada ki, } \alpha \leq 0,05 \\ 11,34 \text{ harada ki, } \alpha \leq 0,01 \end{cases}$$

Əhəmiyyətlik həddlərini təyin edək (şəkil 2.4.4.):

Şəkil 2.4.4.

Nəticə: H_{emprik} -in qiyməti əhəmiyyətsizlik zonasına düşür, deməli göstəricilər arasında elə də fərq yoxdur.

• *Korrelyasiya üsulu haqqında.*

Hər hansı psixodiagnostik araşdırma nəticəsində əldə edilmiş iki qrupa aid olan göstəricilər arasındakı əlaqə və asılılıqların aşkarlanmasını həyata keçirən növbəti mürəkkəb riyazi-statistik təhlil üsullarından biri də korrelyasiya üsuludur. Korrelyasiya əmsalının düsturu:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n [(x_i - \bar{x}_i) \cdot (y_i - \bar{y}_i)]}{n \cdot \sqrt{S_x^2 \cdot S_y^2}} \quad (13)$$

Bu üsul kəmiyyətlərin, o cümlədən bir halın o biri hala necə təsir etməyinin və dinamik olaraq bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini təyin edir. Əgər kəmiyyətlərin bir-birilə korrelyasiyası və güman edilən səbəb-nəticə əlaqəsi statistik təsdiq edilərsə, onda bir kəmiyyətin digərinin səbəbi rolunda çıxış etməsi haqqında əsaslı mühakimə yürütmək olar. Əlamətlər arasındakı əlaqələr korrelyasiya əmsalının qiymətinə əsasən təyin edilir. Bu əmsal [-1; +1] intervalında ola bilər. «+» işarəli korrelyasiya əmsalı birbaşa əlaqəni, «-» işarəli isə əks əlaqəni ifadə edir. Cədvəl 2.4.15-də korrelyasiya əmsallarının gücünə və 2.4.16-da korrelyasiya əmsallarının əhəmiyyətliliyinə dair təsnifat təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.15.

Güclü	$r > 0,70$
Orta	$0,50 < r < 0,69$
Nisbi orta	$0,30 < r < 0,49$
Zəif	$0,20 < r < 0,29$
Çox zəif	$r < 0,19$

Cədvəl 2.4.16.

Yüksək həddə əhəmiyyətli	r –in qiyməti $\alpha \leq 0,01$ -ə uyğun gəlir
Statistik həddə əhəmiyyətli	r –in qiyməti $\alpha \leq 0,05$ -ə uyğun gəlir
Əhəmiyyətsiz	r –in qiyməti $\alpha > 0,1$ -ə uyğun gəlmir

Qeyd: müqayisələr statistik cədvəllərdən istifadə edil-məklə aparılır.

Korrelyasiya üsulu bir neçə müxtəlif növə bölünür: xətti, dərəcəli, cüt və çoxhədli. *Xətti korrelyasiya təhlili* - dəyişən kəmiyyətlərin mütləq mənalarına müvafiq olaraq onlar arasında mövcud olan birbaşa əlaqəni təyin etməyə imkan verir. Bu əlaqə qrafik olaraq düz xətt formasında ifadə olunduğundan, elə bu səbəbdən də «xətti» adlan-dırılır. *Dərəcəli korrelyasiya* – dəyişənlərin mütləq mənala-rları arasındakı asılılığı deyil, onların nizamlı sıralanma-sında məxsus olduqları yerləri və ya dərəcələri arasındakı asılılığı təyin edir. *Cüt korrelyasiya təhlili* – ancaq cüt dəyişənlər arasındakı korrelyasiya asılılığını təyin edir. *Çoxhədli korrelyasiya təhlili* – eyni vaxtda çoxlu dəyişənlər arasında mövcud olan korrelyasiya asılılığını təyin edir. Tətbiqi statistikada (qeyri-nəzəri statistikada) ən geniş yayılmış çoxhədli korrelyasiya üsulunun forması *faktor təhlilidir*.

- Pirsonun xətti korrelyasiyası. Pirsonun xətti korrelyasiya düsturu aşağıdakı kimidir:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}_i) \cdot (y_i - \bar{y}_i)}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x}_i)^2 \cdot \sum (y_i - \bar{y}_i)^2}} \quad (14)$$

Nümunə 12. Fərz edək ki, hər hansı təcrübə qru-punda tələbələrin boy (sm.-lə) və çəki (kq.-la) göstəriciləri arasındakı korrelyasiyanı müəyyən etmək tələb olunur.

Aşağıdakı şəkildə sıfır və alternativ fərziyyələr irəli sürülür:

- 1) *sıfır fərziyyə* – boy və çəki göstəriciləri arasındakı korrelyasiya sıfırdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmir;
- 2) *alternativ fərziyyə* - boy və çəki göstəriciləri arasındakı korrelyasiya sıfırdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Riyazi əməliyyatlar cədvəl 2.4.17-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.17.

No	boy göstəriciləri – x_i	$\bar{x}_i - x_i = A$	$(\bar{x}_i - x_i)^2$	çəki göstəriciləri – y_i	$\bar{y}_i - y_i = B$	$(\bar{y}_i - y_i)^2$	$A \cdot B$
1	159	-7	49	47	-11	121	77
2	160	-6	36	49	-9	81	54
3	172	6	36	65	7	49	42
4	160	-6	36	57	-1	1	6
5	171	5	25	68	10	100	50
6	163	-3	9	50	-8	64	24
7	164	-2	4	59	1	1	-2
8	166	0	0	68	10	100	0
9	175	9	81	63	5	25	45
10	170	4	16	54	-4	16	-16
$n=10$	$\bar{x}_i = 166$		292	$\bar{y}_i = 58$		558	$\sum = 280$

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}_i) \cdot (y_i - \bar{y}_i)}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x}_i)^2 \cdot \sum (y_i - \bar{y}_i)^2}} = \frac{280}{\sqrt{292 \cdot 558}} = \frac{280}{403,65} = 0,69 \approx 0,7$$

Nəticə: cədvəl 2.4.15-ə əsasən aparılan müqayisədən boy və çəki göstəriciləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsinin güclü olduğunu qeyd etmək olar.

• Dərəcəli korrelyasiya.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda dərəcəli korrelyasiya əmsalının tapılmasına o halda müraciət edilir ki, aralarında asılılığın olub-olmaması yoxlanılan əlamətlər keyfiyyətə fərqli olsun və bu halda *interval ölçü şkalasından* da istifadə edilir.

Interval şkala elə şkalaya deyilir ki, onun köməkliylə ifadələr arasındakı məsafəni təyin etmək və bu ifadələrin hansının digərindən böyük və ya kiçik olması haqqında mühakimə yürütmək mümkün olsun. Məsələn, xətkəşin köməkliylə obyektlərin uzunluğunu ölçərək digər obyektlərin uzunluqları ilə müqayisələr aparmaq mümkündür. Elə xətkəşi intervallı şkala adlandırırıq, çünki onun köməkliylə, məsələn, 2 sm.-in 6 sm.-dən nə qədər fərqləndiyini təyin edə bilərik. Əgər hər hansı ölçü avadanlıqları vasitəsilə biz bir göstəricinin digərindən böyük olmasını deyə bilərik, lakin bu fərqi nə qədər olduğunu deyə bilmiriksə, onda belə ölçü alətinə interval adını verə bilmərik. Belə ölçü alətləri dərəcəli adlandırılır. Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar zamanı əldə edilən əksər göstəricilər intervallı şkalaya deyil, elə dərəcəli göstəricilərə aid edilir (məsələn, «hə» və «yox» cavabları, «demək olar ki, yox», «nəinki hə» və s. hansıları ki, balla ifadə etmək mümkündür), elə bu səbəbdən də xətti korrelyasiya əmsalı bu göstəricilər üçün hesablanmır. Bu zaman dərəcəli korrelyasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$R_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d_i^2}{(n^3 - n)} \quad (15)$$

(15) düsturunda R_s – Spirmenə görə dərəcəli korrelyasiya əmsalı; d_i – sıralanmada eyni cərgədə yerləşmiş göstə

ricilərin dərəcələri arasındakı fərq; n – göstəricilərin sayını ifadə edir.

Məsələn, fərz edək ki, pedaqoq – eksperimentator tədris materiallarına qarşı olan maraqla həmin fənnin mənimsənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmək istəyir. Bunu növbəti qayda üzrə təyin etmək mümkündür. Fərz edək ki, hər hansı psixodiagnostik üsulun köməkliylə 10 nəfər öyrəncinin materiala olan marağını ballarla təyin etmək mümkün olmuşdur. Eləcə də, bu fəndən həmin öyrəncilərin aldıkları orta qiymətlər təyin edilmişdir. Maraqla bağlı göstəricilər 10 nəfər üçün: 5, 6, 7, 8, 2, 4, 8, 7, 2, 9 olmuş, orta qiymətlər: 3,2; 4,0; 4,1; 4,2; 2,5; 5,0; 3,0; 4,8; 4,6; 2,4-ə bərabər olmuşdur. Bu qiymətləri kiçikdən böyük istiqamətində düzək. I cərgə: 2, 2, 4, 5, 6, 7, 7, 8, 8, 9; II cərgə: 2,4; 2,5; 3,0; 3,2; 4,0; 4,1; 4,2; 4,6; 4,8; 5,0. Tədqiq edilən tələbənin aldığı qiymətlərin keyfiyyətinə və fənnə qarşı marağına görə digər tələbələr içərisində neçənci yerdə durmasını müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı düzülüşdən istifadə edirik.

Beləliklə, II cərgəni sıralayaq:

Verilmiş qiymətlər	Sıralar (cərgələr)
2,4	1
2,5	2
3,0	3
3,2	4
4,0	5
4,1	6
4,2	7
4,6	8
4,8	9
5,0	10

I cərgənin dərəcəsinə və ya sıralanmasını tapmaq üçün ardıcılıqla sıralanmış qiymətlərin hər birinə uyğun olan II cərgənin sıra qiymətini toplayıb 2-yə (yarıya) bölmək lazımdır. Yəni,

$$2 \rightarrow (1+2):2=1,5$$

$$2 \rightarrow (1+2):2=1,5$$

$$4 \rightarrow 3$$

$$5 \rightarrow 4$$

$$6 \rightarrow 5$$

$$7 \rightarrow (6+7):2=13:2=6,5$$

$$7 \rightarrow (6+7):2=6,5$$

$$8 \rightarrow (8+9):2=17:2=8,5$$

$$8 \rightarrow (8+9):2=8,5$$

$$9 \rightarrow 10$$

I cərgədəki 4, 5, 6 qiymətlərinin təkrarlanma sayı 1 olduğu üçün onların qarşısında öz sıra sayları, yəni 3, 4, 5 yazılır. Lakin, 2 qiymətinin təkrarlanma sayı 2 olduğu üçün və 2 qiymətlərinə II cərgədə 2,4 və 2,5 qiymətləri uyğun gəldiyindən və sıra nömrələri 1 və 2 olduğundan I cərgədəki 2 qiymətlərinin dərəcələri $(1+2):2=1,5$; 7 qiymətindən 2 dənədir və onların sıraları 6 və 7-dir, deməli dərəcə $(6+7):2=13:2=6,5$ -dir, eləcə də digər qiymətlər üçün həmin ardıcılıq gözlənilir. Hesablanmış sıraları səliqəli şəkildə cədvəl 2.4.18-dəki qaydada düzək. I və III sütunlarda verilmiş qiymətlər, II və IV sütunlarda müvafiq sıralar (cərgələr) düzülmüşdür:

Cədvəl 2.4.18.

I	II	III	IV
2	1,5	2,4	1
2	1,5	2,5	2
4	3	3,0	3
5	4	3,2	4
6	5	4,0	5
7	6,5	4,1	6
7	6,5	4,2	7
8	8,5	4,6	8
8	8,5	4,8	9
9	10	5,0	10

Sıraların fərqlərinin kvadratları cəmini tapaq:

$$\sum_{i=1}^{10} d_i^2 = [(1-1,5)^2 + (2-1,5)^2 + (3-3)^2 + (4-4)^2 + (5-5)^2 + (6-6,5)^2 + (7-6,5)^2 + (8-8,5)^2 + (9-8,5)^2 + (10-10)^2] =$$

$$= [(0,25+0,25+0+0+0+0,25+0,25+0,25+0,25+0)] = 1,5$$

Dərəcəli (sıralı) korrelyasiya əmsalı:

$$R_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d_i^2}{(n^3 - n)} = 1 - \frac{6 \cdot 1,5}{10^3 - 10} = 1 - \frac{9}{990} = 1 - 0,0091 = 0,99$$

Bu əmsal kifayət qədər böyük olduğundan onu söyləməyə əsas verir ki, uşaqların tədris materialına qarşı olan maraqla bu fənnin mənimsənilməsinin keyfiyyət faizi arasında statistik əsasdan əlaqə və asılılıq mövcuddur. Ola bilər ki, 0,5-ə bərabər olan korrelyasiya əmsallı müqayisə öz statistik təsdiqini tapmasın, ancaq 0,3-ə bərabər olan korrelyasiya əmsallı müqayisə öz statistik təsdiqini tapsın. Bu məqsədlə cədvəl 2.4.19-dan istifadə edilir (n – verilənlərin sayıdır).

Cədvəl 2.4.19.

<i>Sərbəstlik dərəcəsinin sayı (n-2)</i>	<i>Əhəmiyyətlik dərəcəsi</i>		
	0,05	0,01	0,001
2	0,9500	0,9900	0,9900
3	8783	9587	9911
4	8114	9172	9741
5	0,7545	0,8745	0,9509
6	7067	8343	9249
7	6664	7977	8983
8	6319	7646	8721
9	6021	7348	8471
10	0,5760	0,7079	0,8233
11	5529	6833	8010
12	5324	6614	7800
13	5139	6411	7604
14	4973	6226	7419
15	0,4821	0,6055	0,7247
16	4683	5897	7084
17	4555	5751	6932
18	4438	5614	6788
19	4329	5487	6625
20	0,4227	0,5368	0,6524
21	4132	5256	6402
22	4044	5151	6287
23	3961	5052	6177
24	3882	4958	6073
25	0,3809	0,4869	0,5974
26	3739	4785	5880
27	3673	4705	5790
28	3610	4629	5703
29	3550	4556	5620
30	0,3494	0,4487	0,5541
31	3440	4421	5465
32	3388	4357	5392
33	0,3338	0,4297	0,5322
34	3291	4238	5255
35	0,3246	0,4182	0,5189
36	3202	4128	5126
37	3160	4076	5066
38	3120	4026	5007
39	3081	3978	4951
40	0,3044	0,3932	0,4896

Çoxölçülü korrelyasiya üsulları tərkibində 2-dən çox dəyişənləri mövcud olan göstəricilər arasındakı statistik fərqi aşkarlamağa imkan verir. Bu üsulun ən çox yayılmış variantlarından biri də eksperiment materiallarında olan daxili əlaqələri və səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verən *faktor təhlili* adlanan üsuldur. Faktor təhlilində çoxsaylı korrelyasiya əlaqələrini izah edən faktorlar – səbəblər aşkarlanır. Faktor – riyazi-statistik anlayışdır. Bu anlayış psixologiya elminə tətbiq edilməklə (məsələn, faktorların psixoloji interpretasiyası) psixoloji anlayışa çevrilmişdir.

Məlumatların interpretasiyası.

Psixoloji tədqiqatın *məlumatların interpretasiyası* adlanan mərhələsində riyazi təhlillərdən əldə olunmuş nəticənin şərhə həyata keçirilir. Bu prosesi əvvəlki mərhələlərdən əldə olunmuş məlumatların nəzəri təhlili kimi də qəbul etmək olar. Nəzəri təhlillərin iki funksiyası var: 1) riyazi-statistik təhlillərdən əldə olunanların yerbəyer edilməsi; 2) riyazi-statistik təhlillərdən əldə edilənlərin nəzəri biliklərə çevrilməsi.

Tədqiqatın lazımi səviyyədə aparılması əvvəlki mərhələlərin gedişatından birbaşa asılıdır. Belə ki, həmin mərhələlərdə kifayət qədər məlumat toplanmasa, interpretasiya prosesinin həyata keçirilməsi də mümkün olmazdı. Interpretasiya prosesində əsasən bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi olan növbəti əməliyyatlar aparılır: 1) izahatların aparılması; 2) əldə olunanların ümumiləşdirilməsi.

****İzahatların aparılması.*** Interpretasiyadan əldə olunan nəticələr gələcəkdə baş verən proseslər haqqında məlumatların verilməsinə yönəldilibsə – proqnoz, keçmişin necə olması barədə izahatlar isə retroqnoz adlandırılır.

İzahatların verilməsi zamanı psixologiyada müşahidə olunan əsas səhvlilər – subyektiv yanaşmalar və hər hansı fərdi göstəricinin əsas göstərici kimi qabardılmasıdır. Bu hala qəti yol vermək olmaz. Xarakterinə görə izahatların elmi baxımdan aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- *substansional izahatlar* – belə izahatlar psixikanın fizioloji əsaslı olmasına istinadən aparılır (psixikanın material substratının – əsəb sistemi olması qəbul edilir);
- *atribut xarakterli izahatlar* – (atribut – fəl.-də substansiyanın ayrılmaz xüsusiyyəti, ayrılmaz cəhəti kimi qəbul olunur) obyektin keçmiş əlamət və vəziyyətinə əsaslanaraq həyata keçirilir;
- *genetik xarakterli izahatlar* – obyektin keçmişi ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq aparılır; belə güman edilir ki, keçmişdəki dinamikəni bilməklə gələcək inkişafın dinamikasını müəyyən etmək mümkündür;
- *struktur xarakterli izahatlar* – obyektin elementlərdən ibarət olan tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə və onun tərkib hissələrinin bir-birilə əlaqəsinin aşkarlanmasına (təyin edilməsinə) əsaslanır.

Bu qeyd olunmuş izahat növləri əksər hallarda kompleks şəkildə aparılır, yəni nəzəri təhlillər zamanı onların hər birindən istifadə edilir. Psixoloji tədqiqatların izahatları müxtəlif ola bilər. Ümumilikdə onları iki qrupa bölürlər (bu bölünmə J.Piaje tərəfindən təklif olunmuşdur):

1. *Reduksionizm (və ya sadələşdirilmiş izahatlar)*:

- *psixoloji reduksionizm* – mürəkkəb psixoloji məlumatların sadələşdirilməsi kimi başa düşülür (məsələn, insanın sosial davranışının mürəkkəb forma-

sının freydizmə görə «libido» fəaliyyəti kimi izah edilməsi);

- *psixoloji olmayan reduksionizm* (psixoloji faktorların qeyri-psixoloji xarakterli səbəblərlə izah edilməsi):
 - a) *fiziki izahatlar* – psixoloji olanın fiziki olanla əlaqələndirilməsi (məsələn, insanın və onun ruhunun mövcudluğunun torpaq, su, hava, atomlar və s. ilə əlaqələndirilməsi);
 - b) *fizioloji izahatlar* – psixoloji olanın fizioloji olanla əlaqələndirilməsi (məsələn, neqativ davranışlara əsas verən psixoloji pozuntuların fizioloji (sinir sistemi) komponentlərdəki pozuntularla əlaqələndirilməsi);
 - c) *sosioloji izahatlar* – fərdi reaksiya və davranış səbəblərinin mikromühit (lazım olduqda isə makromühit) sferalı sosial çərçivədə axtarılması;

2. *Konstruktivizm (reduksionist izahatları zənginləşdirəcək izahat modellərinin işlənilməsi)*:

a) *həyati təcrübə modelinə əsaslanan izahatlar* – davranışı formalaşdıran səbəblərin ətraf mühitin təsiri və bu təsirə qarşı olan cavab reaksiyaları ilə əlaqələndirilməsinə (məsələn, bihevizmin məşhur düsturu: $S \leftrightarrow R$) əsaslanır;

b) *genetik (anadangəlmə) təcrübə modelinə əsaslanan izahatlar* – anadangəlmə davranış konstruksiyasına əsaslanır (məsələn, imprintinq nümunəsinə əsaslanan izahatlar);

c) *abstrakt modelə əsaslanan izahatlar* – müxtəlif davranış formaları və reaksiyalarının təsəvvürdə canlandırılmasına əsaslanır (psixi hadisələrin riyazi təsəvvür modeli

də abstrakt modelə əsaslanan izahatlar içərisində geniş yayılanıdır, məsələn, faktor təhlili); abstrakt modelə əsaslanan izahatlara aşağıdakıları da aid etmək olar:

- *teoloji* (yun. theos – Allah deməkdir) izahatlar – baş verən hər bir hadisə «Dünyanın yaranması və onun hərəkəti yalnız Allaha məxsusdur» fikrinə əsasən həyata keçirilir;

- *teleoloji* (yun. teleos – məqsəd deməkdir) izahatlar - dünyada və eləcə də insanın daxili aləmində baş verən bütün hadisələrin məqsədyönlü olması qəbul edilir.

**Əldə olunan məlumatların ümumiləşdirilməsi.* Ümumiləşdirmə müəyyən qrup obyektlər üçün tipik-xarakterik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirmək məqsədi daşıyır. Eksperimental praktikada ümumiləşdirmələr əsasən növbəti istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- *durumlara görə ümumiləşdirmələr* – nəticələrin daha geniş əhatəli şəraitə aid edilməsinə əsaslanır;
- *cavablara görə ümumiləşdirmələr* – müxtəlif reaksiyalı davranışların ümumi kateqoriya (dərəcə) altında birləşdirilməsinə əsaslanır;
- *şəxsiyyətə görə ümumiləşdirmələr* - tədqiq olunan müəyyən kontingent (məsələn, yaş, cinsi mənsubiyyət, etnik, peşə, sosial, bioloji və s. qruplara aid) insanların cavablarının həmin kontingentdən olan daha çox sayda insanların cavabı kimi qəbul olunması prinsipinə əsaslanır; (seçilmiş kontingentlərin reprezentativlik göstəricisinin təmin olunması şərti ilə)
- *əlaqələrə (münasibətlərə) görə ümumiləşdirmələr* – eksperimental praktikada mövcud olan dəyişənlər arasındakı əlaqələrə əsaslanır.

Nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi.

Psixoloji tədqiqatın gedişatından əldə olunan nəticələrin xülasəsinin yazılması ümumi prosesin başa çatmasını bildirir. Yekunlaşma prosesində problemin mahiyyəti qısa və yığcam (lakonik) şəkildə açıqlanmalıdır. Bu proses tədqiqatın məqsəd və vəzifələrilə uzlaşdırılmalıdır. Nəticələr çıxarırlarkən onların sayı da müəyyən hədd çərçivəsində, yəni bizim yaddaş və diqqətimizin qəbul edəcəyi norma həddinə uyğun olmalıdır (minimum 3-4, ən çoxu 7-9). Nəticələrin sözlərlə yazılması o qədər də vacib deyil, nəticələr qrafik təsvirlərlə də təqdim oluna bilər (məsələn, riyazi formullar, fiziki modellər şəklinə). Əsas odur ki, nəticələr aydın və başa düşülən olsun. Mükəmməl işlənmiş nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi də çox rahatdır. Bu prosesdə onun aktuallığı, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yeniliyi nəzərə alınır.

Mövzuya aid test sualları

1. Psixoloji tədqiqatın yekun mərhələsinə daxildir:

- A. göstəricilərin işlənilməsi, məlumatların interpretasiyası, nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi
- B. dəlillərə əsas verən məlumatların toplanması, nəticələrin interpretasiyası
- C. tədqiqatın planlaşdırılması, məlumatların interpretasiyası, nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi
- D. dəlillərə əsas verən məlumatların toplanması, məlumatların işlənilməsi, məlumatların interpretasiyası

E. tədqiqata hazırlıq, tədqiqatın planlaşdırılması, tədqiqatın praktik icrası, məlumatların işlənilməsi və elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi

2. Ekspirimental göstəricilərin işlənilməsi hansı metodların tətbiqilə həyata keçirilir?

- A. interpretasiya
- B. riyazi - statistika
- C. psixodiaqnostika
- D. psixooanaliz
- E. kompyuterləşdirmə

3. Ekspirimental göstəricilərin işlənilməsi metodları neçə qrupa bölünür?

- A. III
- B. IV
- C. qruplara bölünmür
- D. II
- E. V

4. Ekspirimental göstəricilərin işlənilməsinə riyazi əməliyyatların tətbiqinin elmi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

- A. mötəbərliyi təmin etmək
- B. işlənilmə mexanizmini sadələşdirmək
- C. vaxta qənaət etmək
- D. elmiliyi təmin etmək
- E. obyektivliyi təmin etmək

5. *Sadə statistik metodlara aşağıdakılardan hansı aid deyil?*

- A. ədədi ortanın tapılması
- B. korrelyasiyanın tapılması
- C. modanın tapılması
- D. medianın tapılması
- E. dispersiyanın hesablanması

6. *Orta qiymətin hesablanması düsturu hansıdır?*

A. $\chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k}$

B. $S^2_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2$

C. $t = \frac{|x_{1orta} - x_{2orta}|}{\sqrt{|m_{1orta}^2 + m_{2orta}^2|}}$

D. $X_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k$

E. $b = y - ax$

7. *Dispersiya hansı düsturla hesablanır?*

A. $t = \frac{|x_{1orta} - x_{2orta}|}{\sqrt{|m_{1orta}^2 + m_{2orta}^2|}}$

B. $S^2_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - x_{orta})^2$

$$C. R_s = 1 - \frac{6 \cdot \sum_{i=1}^n d_i^2}{(n^3 - n)}$$

$$D. \chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k}$$

$$E. X_{orta} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k$$

8. Moda necə hesablanır?

- A. ən çox təkrarlanan göstəriciyə əsasən təyin edilir
- B. göstəricilərin qiymətləri toplanaraq ümumi sayə bölünür
- C. sıralanmada tən ortada yerləşən göstəriciyə əsasən təyin edilir
- D. orta qiymətlərin müqayisəsindən əldə olunan kəmiyyətə əsasən təyin edilir
- E. ən çox təkrarlanan orta qiymətin sayına görə təyin edilir

9. Median necə hesablanır?

- A. sıralanmada tən ortada yerləşən göstəriciyə əsasən təyin edilir
- B. göstəricilərin qiymətləri toplanaraq ümumi sayə bölünür
- C. ən çox təkrarlanan göstəriciyə əsasən təyin edilir
- D. kənara çıxma hallarının sayına görə təyin edilir
- E. interval əvəzləmədən əldə olunan kəmiyyətə əsasən təyin edilir

10. Mürəkkəb statistik əməliyyatlara aid deyil:

- A. korrelyasiyanın hesablanması
- B. reqressiyanın hesablanması
- C. Fişer kriteriyasının hesablanması
- D. Styudent kriteriyasının hesablanması
- E. interval əvəzləmə əməliyyatı

11. Korrelyasiyanın hesablanmasının əsas məqsədi nədən ibarətdir?

- A. əldə edilmiş məlumatları ümumiləşdirmək
- B. oxşar dispersiyalar arasındakı fərqi aşkarlamaq
- C. göstəricilər arasındakı əlaqə və asılılıqları aşkarlamaq
- D. orta qiymətlərin bir-birindən statistik fərqlərini təyin etmək
- E. eksperimental materiallarda daxili əlaqələri təyin etmək

12. Məlumatların interpretasiyası nə deməkdir?

- A. əldə edilmiş məlumatların ümumiləşdirilməsi
- B. əldə edilmiş məlumatların şərhli
- C. əldə edilmiş məlumatların elmi biliklər sistemində daxil edilməsi
- D. əldə edilmiş məlumatların sistemləşdirilməsi
- E. əldə edilmiş məlumatların qeydiyyatı

13. Interpretasiya prosesinə hansı əməliyyatlar daxildir?

- A. izahatların aparılması, məlumatların elmi biliklər sistemində daxil edilməsi
- B. məlumatların şərhli, məlumatların sistemləşdirilməsi

- C. məlumatların işlənməsi, əldə olunanların ümumiləşdirilməsi
- D. əldə edilmiş məlumatların sistemləşdirilməsi
- E. izahatların aparılması, əldə olunanların ümumiləşdirilməsi

14. Obyektin keçmişi ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq aparılan izahatlar necə adlanır?

- A. atribut xarakterli
- B. substansional xarakterli
- C. struktur xarakterli
- D. genetik xarakterli
- E. abstrakt xarakterli

15. Substansional izahatların əsasını nə təşkil edir?

- A. psixikanın fizioloji əsaslı olması
- B. keçmiş inkişafın dinamikası
- C. psixikanın materiya ilə əlaqəsi
- D. psixikanın genetik xüsusiyyətlərə malik olması
- E. psixikanın məqsədyönlü inkişafı

16. Reduksionist izahatlara aid deyil:

- A. psixoloji reduksionizm
- B. psixoloji olmayan reduksionizm
- C. həyati təcrübə modelinə əsaslanan izahatlar
- D. fizioloji izahatlar
- E. sosioloji izahatlar

17. Fiziki izahatların əsasını nə təşkil edir?

- A. psixoloji olanın fizioloji olanla əlaqələndirilməsi
- B. psixoloji olanın fiziki olanla əlaqələndirilməsi

- C. psixikanın genetik xüsusiyyətlərə malik olması
- D. psixoloji pozuntularla fizioloji pozuntuların əlaqələndirilməsi
- E. psixi inkişafın makromühitlə əlaqələndirilməsi

18. Əldə olunan məlumatların ümumiləşdirilməsinə aid deyil:

- A. durumlara görə ümumiləşdirmələr
- B. cavablara görə ümumiləşdirmələr
- C. mənbələrə görə ümumiləşdirmələr
- D. şəxsiyyətə görə ümumiləşdirmələr
- E. münasibətlərə görə ümumiləşdirmələr

19. Nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsi üçün hansı şərt ödənilir?

- A. tədqiqatın mövzusu aktual olmalıdır
- B. nəticələr nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb etməlidir
- C. nəticələrin elmi yeniliyi olmalıdır
- D. nəticələr yalnız sözlərlə yazılmalıdır
- E. nəticələr tədqiqatın məqsəd və vəzifələri ilə uzlaşdırılmalıdır

20. Psixoloji tədqiqatdan əldə edilən nəticələri maksimum neçə sayda qruplaşdırmaq məsləhətdir?

- A. 7-9
- B. 9-12
- C. 6-7
- D. 5-8
- E. 7-10

Testin cavabları

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A	B	D	E	B	D	B	A	A	E	C	B	E	D	A	C	B	C	D	A

II fəslə təkrarlamaq üçün suallar:

1. Tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasındakı münasibətlərin formalaşması hansı mərhələlərdə baş verir?
2. Tədqiqat öncəki əlaqə zamanı tədqiqatçı hansı şərtlərə əməl etməlidir?
3. Tədqiqat öncəki əlaqədə tədqiqatçıda hansı şəxsi keyfiyyətlərin olması zəruridir?
4. Tədqiqata məcburi cəlb etmə ilə könüllü cəlb etmə arasındakı fərq nədən ibarətdir?
5. Tədqiqat zamanı tədqiqatçının hansı şərtlərə əməl etməsi vacibdir?
6. Nə üçün seçilmiş metodun praktik icrası asan olmalıdır?
7. Nə üçün metodların təlimatları başa düşülən olmalıdır?
8. Tədqiqatın aparılması üçün şərait seçilərkən hansı şərtlərə əməl edilməlidir?
9. Tədqiqatçı tədqiqatdan sonra iştirakçı ilə necə münasibət qurmalıdır?
10. Nə üçün tədqiqatdan sonra da tədqiqatçı iştirakçı ilə olan münasibətinə diqqət yetirməlidir?
11. Psixoloji tədqiqatların hansı növləri məlumdur?
12. Nəzəri tədqiqatlar hansı məqsədlə aparılır?
13. Empirik tədqiqatların əsas məqsədi nədən ibarətdir?
14. Psixoloji tədqiqatlar içərisində tətbiqi tədqiqatların rolu nədən ibarətdir?
15. Elmi tədqiqatlar hansı mərhələlərdə həyata keçirilir?
16. Tədqiqatın hazırlıq mərhələsi hansı alt mərhələləri özündə birləşdirir?
17. Problemin qoyuluşu prosesi necə həyata keçirilir?
18. Tədqiqat prosesinin gedişatında irəli sürülmüş fərziyyə necə rol oynayır?

19. «Sıfır-fərziyyələr» nə deməkdir?
20. Tədqiqatın planlaşdırılması nə üçün zəruri hesab edilir?
21. Psixoloji tədqiqatın əsas mərhələsi hansı prosesi özündə əks etdirir?
22. Tədqiqatın əsas mərhələsində əldə olunan məlumatları necə təsnif etmək olar?
23. Elmi və qeyri-elmi məlumatlar bir-birindən hansı cəhətə görə fərqləndirilir?
24. Fərziyyənin yoxlanılmasındakı roluna görə məlumatları necə təsnif etmək olar?
25. Hansı cəhətinə görə məlumatlar «məlumat mənbələrinin xarakterinə və sahəsinə görə» adı altında qruplaşdırılır?
26. Tədqiqatın metodlarına və metodların mənbələrlə əlaqəsinə görə müəyyənləşdirilmiş qruplaşmaya hansı məlumatlar aid edilir?
27. Məlumat vericiliyinə görə hansı məlumatlar məlumdur?
28. Metrik və qeyri-metrik məlumatların fərqlənməsinin səbəbi nədir?
29. Tədqiqat protokolları hansı məqsədlə tərtib olunur?
30. Məlumatların əldə olunması zamanı tədqiqatçı hansı tələblərə əməl etməlidir?
31. Psixoloji tədqiqatın yekun mərhələsi hansı tərkibdən ibarətdir?
32. Göstəricilərin işlənilməsi hansı metodların tətbiqi ilə həyata keçirilir?
33. Göstəricilərin işlənilməsinə riyazi əməliyyatların tətbiqinin elmi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
34. Sadə riyazi-statistik təhlillər hansı məqsədlə aparılır?

35. Sadə riyazi-statistik təhlillərə hansı əməliyyatları aid etmək olar?
36. Mürəkkəb riyazi-statistik təhlillər hansı məqsədlə aparılır?
37. Mürəkkəb riyazi-statistik təhlillərdə hansı əməliyyatlardan istifadə edilir?
38. Məlumatların interpretasiyasının elmi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
39. Interpretasiya prosesi hansı istiqamətlərdə həyata keçirilir?
40. Proqnoz və retroqnozun fərqi nədən ibarətdir?
41. Xarakterinə görə izahatların hansı növləri məlumdur?
42. İzahatlar hansı cəhətlərinə görə reduksionizm və konstruktivizm adları altında qruplaşdırılır?
43. Məlumatların ümumiləşdirilməsi dedikdə, nə başa düşülür?
44. Ümumiləşdirmələr hansı istiqamətlərdə həyata keçirilir?
45. Durumlara və cavablara görə ümumiləşdirmələrin fərqli cəhəti nədən ibarətdir?
46. Şəxsiyyətə və münasibətlərə görə ümumiləşdirmələr hansı prinsipə əsaslanır?
47. Hansı əməliyyatlar sayəsində nəticələri elmi biliklər sisteminə daxil etmək olar?
48. Hansı əlamətə görə psixoloji tədqiqatın başa çatmasını müəyyənləşdirmək mümkündür?
49. Nəticələr yazılarkən onların sayında və yazılış formasında məhdudiyət ola bilərmi?
50. Nəticələrin elmi biliklər sisteminə daxil edilməsində hansı cəhətlər nəzərə alınır?

II fəslə aid ədəbiyyat

1. *Qurbanova L.M.* Psixodiyagnostikanın əsasları. B.-Sum.: Dərələyəz – M, 2009.
2. *Qurbanova L.M.* Eksperimental psixologiyaya dair mühazirə mətnləri. B.-Sum: Dərələyəz –M, 2010.
3. *Граничина О.А.* Математико-статистические методы психолого-педагогических исследований.
http://www.math.spbu.ru/user/gran/Olga/Uch_po_matem.pdf
4. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология. М.: Просвещение, 1997.
5. *Джонсон Х.Х., Бил М.К.* Экспериментальная психология. СПб: прайм-Еврознак, 2001.
6. *Крылов А.А., Юрьев А.И.* Этические принципы и правила работы психолога.
http://www.psy.msu.ru/science/public/psy_prof/ethics.html
7. Методы первичной статистической обработки результатов эксперимента.
<http://works.doklad.ru/view/U0iNRL0bC5o.html>
8. *Наследов А.Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. СПб.: Речь, 2004.
9. *Немов Р.С.* Психология. М.: Владос, 2001. Кн.3
10. *Никандров В.В.* Экспериментальная психология. СПб: Речь, 2007.
11. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика. С.: Бахъ-рах, 2002.

12. *Родионов М.А.* Использование математикостатистических методов при решении экспериментальных психологопедагогических задач: Учебное пособие по курсу «Математические основы психологии». П.: ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2005.
13. *Сидоренко Е.Н.* Методы математической обработки в психологии. СПб.: ООО «Речь», 2002.
14. *Титкова Л.С.* Математические методы в психологии.
<http://window.edu.ru/resource/026/41026/files/dvgu147.pdf>
15. *Зароченцев К.Д., Худяков А.И.* Экспериментальная психология. М.: Проспект, 2005.

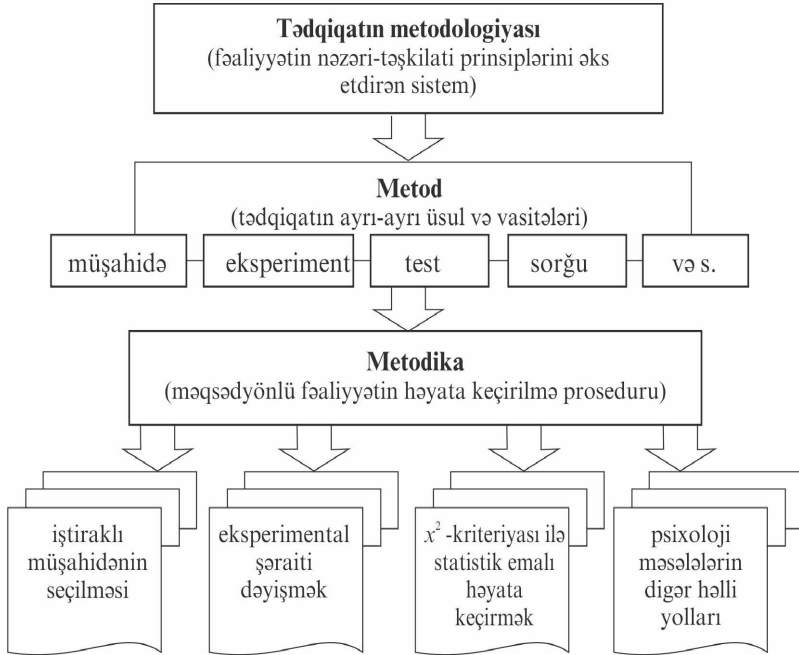
III FƏSİL

EKSPERİMENTAL-PSIXOLOJİ TƏDQIQAT METODLARININ TƏSNİFATI

3.1. Xarakterik cəhətlərinə görə metodların növü və qruplaşdırılması

Metod və metodologiya anlayışları.

Metod (yunanca *metodos* sözündən götürülmüş, tədqiqat, yaxud idrak yolu, nəzəriyyə, təlim mənasını verir) – tədqiqat məqsədli konkret bir vəzifəni həyata keçirərkən nəzəri və əməli fəaliyyətdə istifadə edilən əməliyyat və üsulların məcmusudur. Psixoloji tədqiqatın metodları – psixoloji problem və ya gerçəkliyi tədqiq etmək üçün istifadə edilən üsullar sistemidir. Elmin hər bir üsulu özünün nəzəri-idraki və məntiqi imkanlarına malik olur (bu imkanlardan kənarında həmin üsulun effektivliyi aşağı düşür). Tədqiqatın metodları öz metodologiyasına əsaslanır. Metodologiya – metod və logiya sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlim deməkdir. Müasir elmdə metodologiya hər şeydən əvvəl elmi və əməli fəaliyyət üsulları, onların yaranması, inkişafı, bir-birini əvəz etməsi qanunauyğunluqları haqqında elm kimi başa düşülür. Şəkil 3.1.1-də metodologiya, metod və metodika anlayışlarının bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən blok-sxem təqdim edilmişdir.

Şəkil 3.1.1.

Psixoloji metodların təsnifatı.

Psixologiyada istifadə olunan metodların sayı çoxdur. Psixologiya elmi inkişaf etdikcə onun metodlar sistemi də genişlənir və təkmilləşir. Məhz bu baxımdan da onların sayına məhdudiyyət qoymaq düzgün olmazdı.

Psixoloji metodlar içərisində ən populyar olanlarını xarakterik cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

****tədqiq olunanın cavablarına görə:***

- ***subyektiv metodlar*** – cavablar tədqiq olunanın subyektiv fikirlərinə əsaslanır, məsələn, müsahibə,

avtobioqrafiya, özünüqiymətləndirmə metodları, anketlər, özünümüşahidələr və s.

- *obyektiv metodlar* – əldə olunan məlumatlar obyektiv göstəricilərə əsaslanır, məsələn, nailiyyət, intellekt və bacarıqları təyin edən testlər; psixomotor metodlar; praksimetriya, fəaliyyət xarakterli (məsələn, reaksiya müddətinin təyin edilməsi) eksperimentlər; obyektiv müşahidələr (məsələn, təbii müşahidələr, özünümüşahidələr və s.), lakin müşahidələr təhlil edilərkən interpretator tərəfindən heç bir subyektivliyə yol verilməməlidir və əldə olunan nəticələrdə adekvatlıq, validlik tələbləri ödənilməlidir;
- *proyektiv metodlar* – tədqiq olunanın cavabları onun şəxsi keyfiyyətlərinə uyğun fərziyyələrə, təsəvvürlərə əsaslanır (məsələn, yarımçıq hekayənin tamamlanması, müxtəlif mənalı verəcək şəklil interpretasiyası və s.); bu metodlarla şəxsiyyətin daxili aləmi, arzuları, motivləri, problemləri və s. aşkarlanı bilər;

*tədqiqatın obyektinə görə:

- *heyvanları tədqiq edən metodlar;*
- *insanları ...;*
- *sosial qrupları ...;*
- *kütləvi kommunikasiyanı tədqiq edən metodlar;*

*tədqiqatın mövzusuna görə:

- *psixi prosesləri tədqiq edən metodlar;*
- *psixi xassələri ...;*
- *psixi halları ...;*
- *şəxsiyyəti ...;*
- *davranışı tədqiq edən metodlar;*

*şəxsiyyətin strukturuna aid olan komponentlərin tədqiqinə görə:

- bacarıq, qabiliyyət, temperamenti tədqiq edən testlər və s.

*elmi qanunauyğunluğa görə:

- şəxsiyyət psixologiyasını tədqiq edən metodlar;
- psixofizika metodları;
- sosial-psixoloji metodlar;
- psixofizioloji metodlar;
- zoopsixologiya metodları;
- psixo-pedaqoji metodlar və s.

*öyrənilən obyektə təsir etmə məqsədinə və xarakterinə görə:

- *tədqiqedici metodlar* – araşdırılan obyekt və mövzu haqqında yeni biliklərin əldə olunmasını təmin edir; bu metodların köməyiylə yeni məlumatlar əldə etməklə yanaşı, psixi hadisələrin baş vermə səbəbləri, onların gedişatı, inkişafı haqqında da proqnoz vermək mümkündür; hər hansı fakt və qanunauyğunluqları aşkarlamaq və ya onların mövcudluğunu təsdiq etmək məqsədi daşıyan eksperimental metodları, müşahidələri, sorğuları, müsahibələri və modelləşdirmə metodlarını belə metodlara aid etmək olar;
- *diagnostik metodlar* – belə metodların əsas məqsədi hər hansı öyrənilən obyektin məlum olmayan psixoloji xarakteristikası və onun inkişaf səviyyəsi ilə bağlı diaqnoz əməliyyatı keçirməkdir, buna görə də belə metodları adətən psixodiaqnostik metodlar adlandırırlar; buraya testlərin bütün növlərini, eksperimental xarakterli olmayan bir sıra sosial-

psixoloji metodları, bəzi müşahidələri, sorğuları, müsahibələri və s. aid etmək olar;

- *psixoloji konsultasiya metodları* – obyektə (insan, qrup) konsultantın qarşılıqlı təsiri sayəsində onun həyatı fəaliyyəti və psixoloji sferasının nizamlanmasına yönəldilmiş məsləhətvermə metodlarıdır (məsələn, söhbətlər, treninqlər, nümunə olacaq həyatı təcrübələr və s.);
- *psixokorreksiya metodları* – şəxsiyyətin davranışının və ya psixoloji durumunun düzəldilməsinə yönəldilmiş metodlar (məsələn, psixoterapiya, aktiv treninqlər, müəyyən təminatverici psixodiagnostikalar və s.);

*stimulların və tədqiq olunanların cavablarının formalarına görə:

- verbal (stimul və cavablar şifahi formada olur);
- qeyri-verbal (stimul və cavablar şifahi formada olmur);
- qarışıq (stimul şifahi, cavablar isə şifahi formada olmur);

*tədqiq olunanların sayına görə:

- fərdi metod – yalnız bir nəfəri tədqiq etmək üçün nəzərdə tutulub;
- qrup metodu – çox sayda insanları tədqiq etmək üçün nəzərdə tutulub;

*unifikasiya həddinə görə:

- standartlara uyğun;
- standartlara uyğun olmayan;
- yarımstandart;

*təlimatların tipinə görə:

- təlimatlı metodlar;

- təlimatsız metodlar (tədqiq olunanın tədqiq edildiyini bilməməsi üçün tətbiq olunur);

**texniki cəhətdən tətbiq olunmasına görə:*

- aparatlı metodlar (məsələn, EHM, sekundomer və s.);
- aparatsız metodlar (belə metodlardan alınan nəticələr kağız və qələmlə qeydiyyata alındığından onlara «kağız-qələm» metodları da deyilir).

Psixoloji metodları tipinə görə empirik və qeyri-empirik olmaqla aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Qeyri-empirik metodlar:

1) *təşkilati metodlar:*

- müqayisəli;
- lonqityud;
- kompleks;

2) *göstəricilərin işlənilməsi (təhlili) metodları:*

- kəmiyyət;
- keyfiyyət;

3) *interpretasiya (şərh) metodları:*

- genetik;
- struktur;
- funksional;
- kompleks;
- sistemli.

II. Empirik metodlar:

3) *müşahidə:*

- obyektiv müşahidə;
- özünümüşahidə və s.;

2) *kommunikativ metodlar:*

- sorğu;
- müsahibə (anket və intervyu);

3) *eksperimental metodlar:*

- laborator;
- təbii;
- formalaşdırıcı və s.;

4) *psixodiyagnostik metodlar:*

- psixodiyagnostik testlər;
- psixosemantik və psixomotor metodlar;
- şəxsiyyətin sosial-psixoloji cəhətdən diyagnostikasını həyata keçirən metodlar;

5) *psixoterapevtik metodlar;*

6) *fəaliyyət məhsullarının tədqiqi metodları:*

- rekonstruksiya metodları;
- arxiv metodu (sənədlərin tədqiqini həyata keçirir);
- psixoxrafologiya;

7) *biografik metodlar;*

8) *psixofizioloji metodlar:*

- vegetativ sinir sisteminin işini tədqiq edən metodlar;
- somatik sinir sisteminin işini tədqiq edən metodlar;
- mərkəzi sinir sisteminin işini tədqiq edən metodlar;

9) *praksimetrik metodlar:*

- fəaliyyət və hərəkətləri ayrı-ayrılıqda tədqiq edən metodlar;
- əmək və yaradıcılıq fəaliyyətini tədqiq edən metodlar;

10) *modelləşdirmə*:

- psixikanın modelləşdirilməsi;
- psixoloji modelləşdirmə;

11) *psixoloji elmlərin ayrı-ayrı istiqamətlərində istifadə olunan xüsusi metodlar*.

Psixoloji metodların elmiliyini şərtləndirən tələblər.

Digər elmlərdə olduğu kimi, psixologiya elminin tədqiqat metodları da bir sıra vacib tələbatları ödəməlidir. Bu elmiliyi şərtləndirən tələbatlardan əsasları – validlik, dəqiqlik, etibarlılıq (mötəbərlik), representativlikdir. Validlik – istifadə ediləcək metodun aparılacaq tədqiqata uyğunluğunu ifadə edir. İstifadə edilmiş metodun köməyiylə əldə edilmiş göstəricilərin nə dərəcədə lazımi keyfiyyəti əks etdirməsi ilə də validliyi müəyyən etmək olar. Məsələn, erkən yaş dövründə olan uşağın motivlərinin əsaslarını onun öz sözlərilə izah etməsinə əsasən tədqiq edən metodları validli metod hesab etmək olmaz, belə ki, uşaq öz hərəkətlərinin həqiqi motivlərini başa düşməyə də bilər. Dəqiqlik - metodun elə xüsusiyyətidir ki, onun köməyiylə öyrənilən keyfiyyətin daha incə məqamları aşkarlanır. Məsələn, «qətiyyətlə hə», «demək olar ki, hə», «demək olar ki, yox» «bilmirəm», «qətiyyətlə yox» seçimləri olan sorğunun nəticələri «hə» və ya «yox» seçimləri olan sorğunun nəticələri ilə müqayisədə daha dəqiq göstəricili olacaq. Mötəbərlik – metodun elə xüsusiyyətidir ki, hansı şəraitlərdə və eləcə də, kimin tərəfindən aparılmasından asılı olmayaraq eyni nəticənin verilməsini təmin edir. Representativlik (fran.-ca *representatif* – göstərici deməkdir) – tədqiq olunacaq qruplardakı insanların say nisbətinin (məsələn, cinsi mənsubiyyət, sosial qrup və siniflər baxımından) bir-birinə uyğunluğunu təmin edir.

Mövzuya aid test sualları

1. *Tədqiqatdakı əməliyyat və üsullar məcmusu necə adlanır?*
 - A. metod
 - B. metodologiya
 - C. psixodiagnostika
 - D. təcrübə
 - E. praktika

2. *Tədqiq olunanın özünəməxsus fikirlərinə əsaslanan cavabların əldə olunmasını təmin edən metodlar qrupu necə adlanır?*
 - A. obyektiv
 - B. subyektiv
 - C. proyektiv
 - D. fərdi
 - E. verbal

3. *Tədqiqatın obyektinə görə metodlar qrupuna daxildir:*
 - A. təlimatlı metodlar
 - B. şifahi-kommunikativ metodlar
 - C. sosial qrupları tədqiq edən metodlar
 - D. psixokorreksiya metodları
 - E. qrup metodu

4. *Şəxsiyyətin strukturuna aid olan komponentlərin tədqiqinə görə metodlar qrupuna aid deyil:*
 - A. iradi keyfiyyətləri tədqiq edən metodlar
 - B. davranışı tədqiq edən metodlar

- C. temperamenti t dqiql edən metodlar
- D. xarakteri t dqiql edən metodlar
- E. bacariđı t dqiql edən metodlar

5. Metodlar tipinə görə neçə qrupa bölünür?

- A. VI
- B. V
- C. III
- D. IV
- E. II

6. Empirik metodlar qrupuna daxil deyil:

- A. müşahidə metodu
- B. sorđu metodu
- C. eksperiment metodu
- D. kəmiyyət metodu
- E. bioqrafik metod

7. Qeyri-empirik metodlara aid edilir:

- A. modelle dirm 
- B. interpretasiya
- C. müsahibə
- D. sorđu
- E. psixoqrafologiya

8. İstifadə ediləcək metodun aparılacaq t dqiqlata uyđunluđunu ifadə edir:

- A. validlik
- B. dəqiqlik

- C. etibarlılıq
- D. reprezentativlik
- E. mötəbərlik

9. Dəqiqlik tələbatı nəyi ifadə edir?

- A. tələb olunanı əldə etməyə imkan verir
- B. inandırıcılıq ehtimallarını artırır
- C. tədqiq edilən keyfiyyətin daha incə məqamlarını aşkarlamağa imkan verir
- D. nisbət bərabərliyini təmin edir
- E. müxtəlif tətbiq şəraitli metodlardan eyni göstəricilərin əldə edilməsini təmin edir

10. İnterpretasiya metodlarına aid deyil:

- A. lonqityud
- B. genetik
- C. struktur
- D. funksional
- E. sistemli

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	C	B	E	D	B	A	C	A

3.2. Qeyri-empirik metodlar

Qeyri-empirik metodlar dedikdə, tədqiqatçı ilə tədqiq olunan obyekt arasında heç bir kontakt (əlaqə, toxunma) olmadan aparılan psixoloji elmi araşdırma üsullarının

məcmusu başa düşülür. Bu metodların köməyilə psixoloji məlumatların əldə olunması prosesini təşkil və tədqiqat prosesinin gedişatından əldə olunmuş nəticələrin təsdiq olunmuş elmi biliklərə çevrilməsini təmin etmək olar. Qeyri-empirik metodlardan ən geniş yayılanlarını növbəti şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) təşkilati metodlar; 2) məlumatların işlənilməsi metodları; 3) interpretasiya metodları.

Təşkilati metodlar. Bu metod özündə konkret tədqiqat üsulunu deyil, prosedur strategiyanı əks etdirir: tədqiqatın vəzifələrinə müvafiq olaraq bu və ya digər təşkilati metod seçilir və seçilmiş təşkilati metoddan asılı olaraq sonrakı proses üçün konkret metodlar sistemi müəyyənləşdirilir. Təşkilati metodların üç növü məlumdur: müqayisəli, lonqityudal və kompleks.

****Müqayisəli metod*** - müəyyən vaxt anlarında müxtəlif obyektlərin və ya bir obyektin müxtəlif tərəflərinin bir-birilə müqayisəsinə əsaslanır. Əldə olunmuş bütün məlumatlar bir-birilə müqayisə edilərək onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə təyin edilir. Belə yanaşma psixi hadisələrlə bağlı mövcud olan müxtəlifliyi, əlaqələri və evolyusiyanı (təkamül, təcrici inkişaf) aşkarlamağa imkan verir. Məsələn, hər hansı fərdə aid cinsi, etnik və ya yaş xüsusiyyətlərini öyrənərək digər fərdlərə xas olan eyni adlı xüsusiyyətlərlə müqayisə aparmaq olar. Bu müqayisələr saatlarla, günlərlə, həftələrlə (öyrənilən obyekt haqqında qarşıya qoyulmuş məqsədin təmin olunmasına qədər) və s. aparıla bilər. Ən maraqlı müqayisə metodları psixikanın evolyusiyasının tədqiqi ilə bağlıdır. Belə ki, burada müqayisə obyektləri rolunda insanla primatların, arxantropaların, paleoantropaların müqayisəsi aparılır və zoopsi-

xologiya, antropologiya, paleopsixologiya, arxeologiya, insanın və heyvanların təkamülünü tədqiq edən digər elmlər üçün lazımi məlumatlar əldə edilir. Hətta belə təhlillərin və tədqiqatların aparılması ilə məşğul olan ayrıca bir bölmə – «müqayisəli psixologiya» formalaşmışdır. Differensial psixologiyada da müqayisə metodunun tətbiqinə geniş yer verilir, yaş və inkişaf psixologiyasında müqayisə metodunun müxtəlif formalarından istifadə olunur. Məsələn, «kəsmə» üsulunda insanın ontogenetik inkişaf mərhələləri (körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik və s.) haqqında müxtəlif məlumatlar əldə etmək və uyğun kontingentlər arasında müvafiq əlaqələr də aşkarlamaq mümkündür. Əldə olunan məlumatlar insanın konkret yaş dövrü üçün etalon rolunu oynaya bilər. Zərurət yarananda müqayisəli metodlar istənilən empirik metodla vəhdətdə də istifadə oluna bilər.

**Lonqityudal metod (lat. long – uzun mənasını verir)-* hər hansı obyektin uzunmüddətli və sistemativ öyrənilməsinə həyata keçirir. Psixologiyada lonqityudal metodlardan adətən inkişafın dinamikasının öyrənilməsində istifadə olunur. Burada da fərdin həyatının müəyyən anlarına aid məlumatları özündə əks etdirən kəsmə üsullarından istifadə oluna bilər. Lakin lonqityudal metodlar içərisində ən çox tətbiq olunanı müşahidədir. Lonqityudal müşahidələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- *tədqiqatın müddətinə görə:*
 - 1) *qısamüddətli müşahidə* – ontogenezin müəyyən mərhələsinin tədqiqinə əsaslanır və vaxt etibarilə müşahidənin aparılmasına az vaxt sərf olunur, məsələn, uşaqlığın südəmər dövrünün, yeniyetməliyin cinsi

yetişkənlik dövrünün və s. tədqiqi ilə bağlı aparılan qısamüddətli müşahidələr;

- 2) *uzunmüddətli müşahidə* – hər hansı inkişaf dövrü və ya ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən proseslər arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkarlamaq məqsədi daşıyır və vaxt etibarilə müşahidənin aparılmasına uzun müddət tələb olunur;
 - 3) *sürətli müşahidə* – hər hansı məlumatın əldə olunması üçün müşahidənin çox qısa müddətdə aparılması yetərli hesab olunur;
- *tədqiqatın gedişatının istiqamətinə görə:*
 - 1) *retrospektiv müşahidə* – insanın keçmiş keyfiyyətləri və inkişafının (formalaşmasının) tədqiqini həyata keçirir və belə müşahidələr bioqrafik məlumatların toplanmasına, fəaliyyət məhsullarının təhlillərinə əsasən aparılır;
 - 2) *perspektiv müşahidələr* – tədqiqat üçün nəzərdə tutulmuş müddətə qədər insanın (heyvanın, qrupların) inkişaf dinamikasının müşahidəsinə əsaslanır;
 - 3) *birləşmiş müşahidələr* – perspektiv müşahidələrə retrospektiv elementlərin birləşdirilməsinə əsaslanır;
 - *tətbiq olunan üsullardan asılı olaraq:*
 - 1) *həqiqi lonqityudal müşahidə* – bir obyekt üzərində uzun müddət aparılan müşahidəni əks etdirir;
 - 2) *qarışıq müşahidə* – ayrı-ayrı obyektlər haqqındakı məlumatların tədqiq olunan obyekt haqqındakı məlumatlarla müqayisəsi baxımından həqiqi lonqityudal müşahidəyə zaman-zaman kəsmə üsulları da daxil edilir;

- 3) *saxta lonqityudal müşahidələr* – ayrı-ayrı yaş qruplarının normaları haqqında məlumatların alınması və bu məlumatların xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilməsini həyata keçirir; ontogenetik psixoloji məlumatların çoxu bu metodların tətbiqi sayəsində əldə olunub.

**Kompleks metod (və ya kompleks yanaşma)* – hər hansı obyektin kompleks şəkildə tədqiqinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Məlumatların işlənilməsi. Məlumatların işlənilməsi və ya təhlili dedikdə, tədqiqat prosesinin gedişatından əldə olunmuş nəticələrin həm *kəmiyyət*, həm də *keyfiyyət* baxımından işlənilməsi metodları başa düşülür.

**Kəmiyyət metodları* – tədqiqatın gedişatından əldə olunmuş məlumatların kəmiyyət təhlilini həyata keçirir və bu metodları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- 1) *sadə (ilkin) təhlil metodları (məsələn, diaqramların, histogramların və digər grafik əyrilərin qurulması);*
- 2) *mürəkkəb (ikinci dərəcəli) təhlil metodları (statistik hesablamalar):*
 - *korrelyasiya təhlilləri;*
 - *dispersiya təhlilləri;*
 - *regressiya təhlilləri;*
 - *faktor təhlilləri (qeyd: 1 və 2 №-ləri ilə işarə olunmuş metodlar haqqında I fəsildə məlumat verilib);*
- 3) *taksonomik (klaster) təhlillər* – bir sinfə daxil olan obyektlərin hər hansı xarakterik cizgilərinə görə başqa sinfə daxil olan obyektlərdən fərqlənməsini təmin etmək baxımından əldə olunan məlumatların sinflərdə (taksonlar, klasterlər) qruplaşdırılmasına əsaslanır;

4) *şkalalaşdırma* – tədqiq olunan reallığa aid kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarını rəqəmlərlə əks etdirir və aşağıdakı növləri məlumdur:

- *psixoloji şkalalaşdırma* – obyektin psixoloji məlumatlarının ölçülməsinə əsaslanır;
- *psixofiziki şkalalaşdırma* – fiziki və psixi reaksiyalar, stimullar arasındakı əlaqəni aşkara çıxarmağa imkan verir;
- *psixometrik şkalalaşdırma* – tədqiq olunan obyektlərin subyektiv xarakteristikalarının ölçülməsini təmin edir;
- *birölçülü şkalalaşdırma* – empirik çoxluqların bir kriteriya üzrə düzülüşünü əks etdirir;
- *çoxölçülü şkalalaşdırma* – empirik çoxluqların bir neçə kriteriyalar üzrə düzülüşünü əks etdirir;
- *obyektiv şkalalaşdırma* – empirik çoxluqların strukturları arasındakı əlaqələrdə mövcud olan uyğunsuzluqları əks etdirir;
- *subyektiv şkalalaşdırma* – empirik çoxluqların strukturları arasındakı əlaqələrdəki mövcud olan uyğunluğu əks etdirir.

**Keyfiyyət metodları* – tədqiq olunan obyektə xas olan ən zəruri tərəflərin aşkara çıxarılmasını təmin edir; ən çox yayılmış keyfiyyət metodlarını aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- *təsnifləşdirmə* – bir çox obyektlərin ortaq cizgilərinə görə qruplar (siniflər) üzrə yerləşdirilməsi;
- *tiplərə bölünmə* – qabarıq xüsusiyyətlər sistemində görə obyektlərin qruplaşdırılması;

- *sistemləşdirmə* – siniflərin öz aralarında, bir çox siniflərin digər siniflərə nisbətən, eləcə də obyektlərin siniflər üzrə düzülüşü;
- *periodlaşma* – tədqiq olunan obyektin xronoloji ardıcılıqla düzülüşü;
- *psixoloji kazuistika* – tədqiq olunan reallığa aid olan tipik və qeyri-adi (xüsusi) halların təsviri və təhlil edilməsi (belə üsullar adətən differensial psixologiyada daha çox istifadə olunur).

İnterpretasiya metodları. Bu metodlar vasitəsilə tədqiqatın gedişatından əldə olunan nəticələr şərh edilir; bu metodların ən geniş yayılanları:

- *genetik metod* – psixi proseslərin ontogenetik və filogenetik baxımdan inkişafının təhlilinə əsasən şərh olunması və araşdırılmasıdır;
- *struktur metod* – obyektlərin (hadisələrin) strukturunun araşdırılmasını və təsvirini həyata keçirir;
- *funksional metod* – obyektlərin (hadisələrin) funksiyalarının öyrənilməsini və şərhini həyata keçirir;
- *kompleks metod* – tədqiq olunan obyektə bir neçə metodların köməyi ilə öyrənilmiş komponentlərin məcmusu kimi yanaşılmaya əsaslanır;
- *sistem metod* – reallığın öyrənilməsi zamanı onun hər hansı hissəsinin bir sistem kimi qəbul olunmasına əsaslanır, eləcə də bu metod vasitəsilə hadisələrin reallığın digər hadisələri ilə əlaqəsini aşkarlamaq mümkündür və burada adətən sistemli təhlillər (analiz) və sintezlərin aparılmasına üstünlük verilir.

Mövzuya aid test sualları

1. *Tədqiqatçı ilə tədqiq olunan obyekt arasında heç bir kontakt olmadan aparılan psixoloji elmi araşdırma üsullarının məcmusu necə adlanır?*

- A. qeyri-empirik metod
- B. empirik metod
- C. kontaktsiz metod
- D. eksperimentsiz metod
- E. nəzəri araşdırma metodu

2. *Qeyri-empirik metodlarla hansı prosesi həyata keçirmək olar?*

- A. elmi əhəmiyyət kəsb edən məlumatları toplamaq
- B. eksperimental prosesi həyata keçirmək
- C. tədqiqatçıları təlimatlandırmaq
- D. eksperimental prosesi təşkil etmək
- E. alınmış nəticələri praktikaya tətbiq etmək

3. *Psixi hadisələrlə bağlı mövcud olan müxtəlifliyi təyin etmək üçün hansı metodlardan istifadə edilir?*

- A. genetik metod
- B. evolyusion metod
- C. müqayisəli metod
- D. lonqityudal metod
- E. keyfiyyət metodu

4. *İnkişafın dinamikasının öyrənilməsi prosesini hansı metodun köməylə həyata keçirmək mümkündür?*

- A. genetik metod
- B. lonqityudal metod
- C. müqayisəli metod

- D. evolyusion metod
- E. keyfiyyət metodu

5. Lonqityudal metodlar içərisində ən çox tətbiq olunanı hansıdır?

- A. müşahidə
- B. modelləşdirmə
- C. sistemləşdirmə
- D. proqramlaşdırma
- E. interpretasiya

6. Bioqrafik məlumatların müşahidələri necə adlanır?

- A. perspektiv müşahidə
- B. retrospektiv müşahidə
- C. saxta lonqityudal müşahidələr
- D. subyektiv müşahidə
- E. bioqrafik müşahidə

7. Tədqiqatın müddətinə görə müşahidələr qrupuna aiddir:

- A. sürətli müşahidə
- B. sürətsiz müşahidə
- C. ixtiyari müşahidə
- D. müddətli müşahidə
- E. metrik müşahidə

8. Məlumatların işlənməsi metodları neçə qrupa bölünür?

- A. qruplara bölünmür
- B. 3
- C. 2
- D. 5
- E. 4

9. Keyfiyyət metodu hesab edilmir:

- A. təsnifləşdirmə
- B. tiplərə bölünmə
- C. sistemləşdirmə
- D. periodlaşma
- E. şkalalaşdırma

10. İnterpretasiya metodudur:

- A. təsnifləşdirmə
- B. genetik metod
- C. sistemləşdirmə
- D. müqayisəli metod
- E. faktor təhlilləri

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	D	C	B	A	B	A	C	E	B

3.3. Empirik metodlar

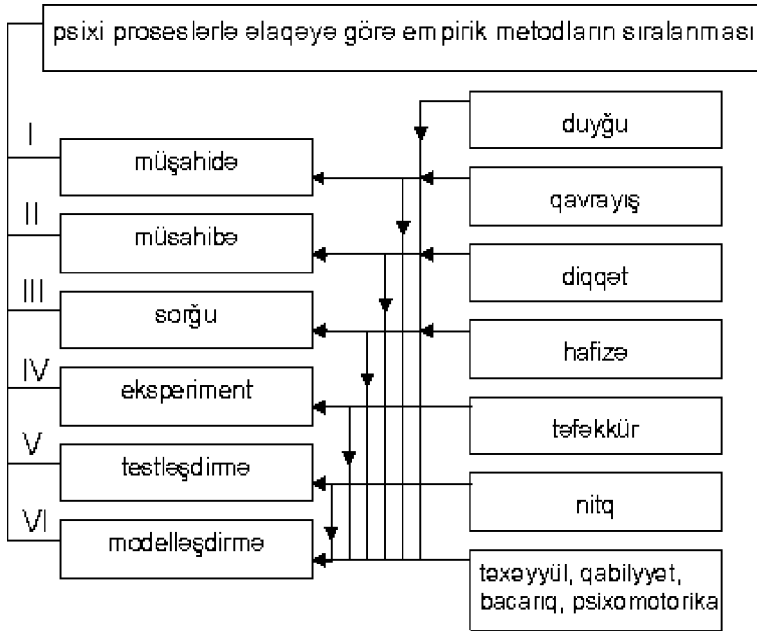
Empirik metodlar haqqında ümumi anlayış.

Psixoloji reallığın öyrənilməsi xüsusiyyətindən asılı olmadan empirik metodları istənilən empirik xarakterli tədqiqatlara tətbiq etmək olar. Tədqiqat obyektinin, mövzusunun, məqsədinin və şəraitinin konkret xüsusiyyətləri empirik metodların ümumi prinsiplərinə heç bir təsir etmir. Lakin metodların seçilməsi müvafiq tələbata uyğun aparılmalıdır. Psixoloji elmlərin istənilən sahəsinə empirik metodların praktik cəhətdən tətbiqinin mümkünlüyü onlarda oxşar cəhətlərin olmasını şərtləndirir: empirik qrupa aid olan metodların praktik icrası zamanı tədqiqatçı tədqiq olunan obyektə *kontaktlı əlaqəyə* daxil olur. Empirik qrupa əsasən növbəti metodlar aid edilir: müşa-

hidə, verbal-kommunikativ metodlar (sorgu, müsahibə), eksperiment, test metodu və modelləşdirmə. Bu metodlardan nəinki psixoloji elmlər sistemində, eləcə də bu sisteme aid olmayan elmləri maraqlandıran problemlərin tədqiqində də geniş istifadə olunur. Empirik metodlar adətən üç meyarə (kriteriyaya) görə sıralanır: 1) psixi proseslərlə əlaqəyə görə sıralanma, 2) metodların bir-birilə əlaqəsinə görə sıralanma, 3) metodların tətbiqinin mürəkkəbliyinə görə sıralanma.

Empirik metodların psixi proseslərlə əlaqəsinə görə sıralanması.

Empirik metodların sıralanmasında bu metodların işlənilməsi və tətbiqi zamanı əlaqədə olduğu psixi proseslərlə əlaqəsi əsas götürülür, eləcə də əlaqədə olduğu psixi proseslərin genetik cəhətdən inkişafı (məsələn, idrak fəaliyyəti genetik cəhətdən passiv formalaşmadan aktivə, vasitəsiz formadan vasitəliyə doğru inkişaf edir) nəzərə alınır: müşahidə metodu qavrayışa, verbal-kommunikativ metodlar məntiqi nitqə, eksperiment metodu təfəkkürə (məsələn, eksperimentin planının işlənilməsi mücərrəd təfəkkürə, eksperimentin praktik icrası məntiqi və praktik təfəkkürə və s. əsaslanır), testləşdirmə insanın daxili aləminə aid subyektiv hadisələrin aşkara çıxarılması və qeydiyyatını təmin edən kommunikativ nitqə + təfəkkürə + psixomotorikaya əsaslanır; modelləşdirmə yaradıcılıqla birbaşa əlaqədə olduğundan elə yaradıcılıq prosesində maksimal səviyyədə iştirak edən bütün psixi hadisələrə əsaslanır (məsələn, qavrayış + diqqət + hafizə + təfəkkür + təxəyyül + qabiliyyət + bacarıq + istedad). Qeyd edilənləri nəzərə alaraq tədqiqat metodlarını psixi proseslərlə əlaqəsinə görə növbəti şəkildə sıralamaq olar: müşahidə, müsahibə, sorgu, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə (şəkil 3.3.1.)

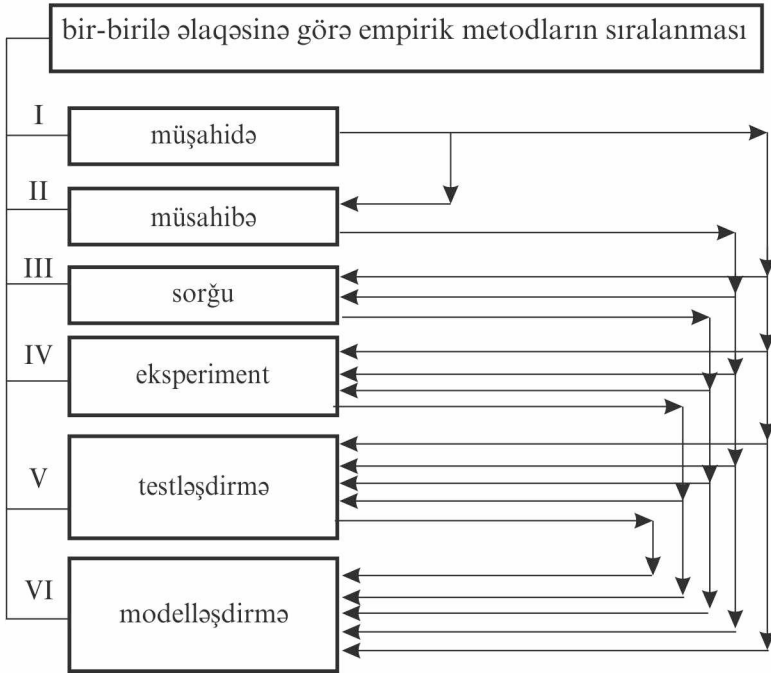

Şəkil 3.3.1.

Bir-birilə əlaqəsinə görə empirik metodların sıralanması.

Psixoloji problemi tədqiq edərkən hər hansı metodun tətbiqi ilə yanaşı digər metoddan istifadəyə də ehtiyac yaranır. Məsələn, istənilən psixoloji metodların tətbiqi prosesində istər-istəməz müşahidənin müxtəlif növlərindən istifadə olunur, lakin müşahidəni həyata keçirərkən hər hansı digər metodun iştirakı tələb olunmur; verbal-kommunikativ metodlar da istənilən metodların tərtibində və həyata keçirilməsində iştirak edir, eləcə də bu metodların işlənilməsinə və tətbiqinə istər-istəməz müşahidənin elementləri daxil olur; eksperimental metodlar özünə müşahidəni, sorğu, müsahibəni daxil edir; istənilən test, eksperiment, sorğu, müsahibə, müşahidə isə real həyati proseslərin müəyyən mənada modelləri hesab oluna bilər, eləcə də modelləşdirmədə bütün psixoloji metodların tətbi-

qindən əldə olunan nəticələrin cəmləşdirilməsi əməliyyatı həyata keçirilir. Deməli, metodları bir-birilə əlaqəsinə görə növbəti şəkildə sıralamaq olar: müşahidə, müsahibə, sorğu, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə (şəkil 3.3.2.)

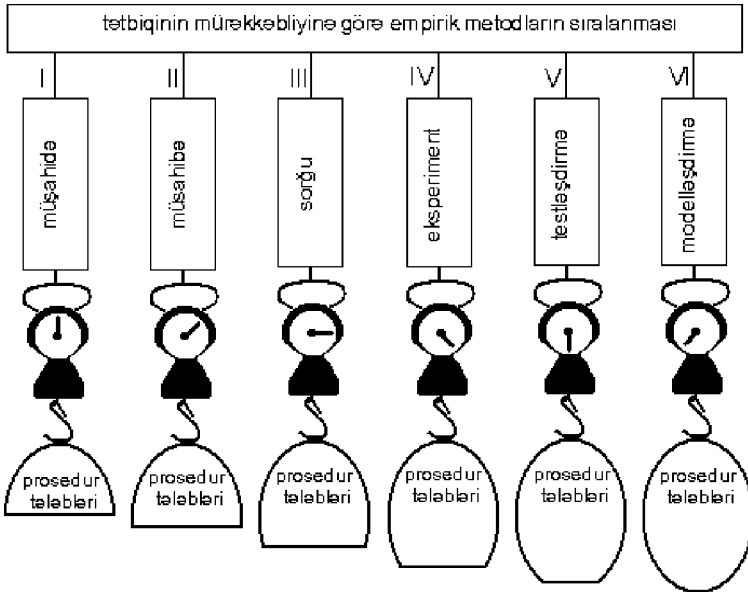
Şəkil 3.3.2.

Tətbiqinin mürəkkəbliyinə görə empirik metodların sıralanması.

Tətbiqinin mürəkkəbliyinə görə empirik metodların sıralanması metodların təşkili prosesinin material baxımdan təchizatı, tədqiqatçının tələbləri və s. prosedur məsələlərin səviyyəsinə əsaslanır. Məsələn, təşkili və tətbiqi xüsusiyyətlərinə görə ən asan başa gələn metod müşahidədir; verbal-kommunikativ metodlar isə xüsusi işlənmiş plan üzrə həyata keçirilir; eksperimentin həyata keçirilməsi və

tətbiqi üçün həm plan işlənilməli, həm də müəyyən təchizat materialları tələb olunur; testləşdirmə də müəyyən plan üzrə tərtib edilir; diaqnostik əməliyyatların aparılması təlimatlandırmaya ciddi nəzarətin və müvafiq reqlamentin mövcudluğunu tələb edir; modelləşdirmənin həyata keçirilməsində müvafiq plan tərtib edilir və bu plan digər metodların planlarına nisbətən daha mürəkkəb olur; eləcə də modelləşdirmə əməliyyatında müəyyən konstruktiv detallar, təchizat materialları da lazım olur və s. Tətbiqinin mürəkkəbliyinə görə metodlar növbəti şəkildə sıralanır: müşahidə, müsahibə, sorğu, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə.

Bütün meyarlara görə sıralanma eyni olduğundan psixologiyaya aid olan ümumi metodlar da analogi qayda üzrə sıralanmalıdır: müşahidə, müsahibə, sorğu, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə.

Şəkil 3.3.3.

Mövzuya aid test sualları

1. Empirik metodların tətbiqi zamanı tədqiqatçı ilə tədqiq olunan arasında əlaqə forması necə olur?

- A. kontaktlı
- B. kontaktsiz
- C. rəsmi
- D. şəxsi
- E. müqaviləli

2. Verbal-kommunikativ metodlara aid edilir?

- A. müşahidə
- B. sorğu
- C. eksperiment
- D. test
- E. modelləşdirmə

3. Empirik metodlar neçə meyarə görə sıralanır?

- A. 2
- B. 4
- C. 3
- D. 5
- E. 6

4. Psixi proseslərin genetik cəhətdən inkişafına uyğun metodların düzülüşü necə adlanır?

- A. psixi proseslərlə əlaqəyə görə sıralanma
- B. genetik inkişafa görə sıralanma
- C. metodların bir-birilə əlaqəsinə görə sıralanma

- D. psixi proseslərin dinamikasına görə sıralanma
- E. psixi inkişafa görə sıralanma

5. Müşahidə metodu hansı psixi prosesə əsaslanır?

- A. təfəkkür
- B. təxəyyül
- C. duyğu
- D. qavrayış
- E. diqqət

6. Ekspiriment metodu hansı psixi prosesə əsaslanır?

- A. nitq
- B. təfəkkür
- C. təxəyyül
- D. qavrayış
- E. hafizə

7. Hansı metod bütün empirik metodların tətbiqi prosesində iştirak edə bilər?

- A. ekspiriment
- B. modelləşdirmə
- C. testləşdirmə
- D. müşahidə
- E. sorğu

8. Hansı empirik metodun tətbiqində digər empirik metodların iştirakı tələb olunmur?

- A. testləşdirmə
- B. müsahibə

- C. eksperiment
- D. müşahidə
- E. sorğu

9. Bir-birilə əlaqəsinə görə metodların sıralanması düzdür:

- A. müşahidə, müsahibə, sorğu, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə
- B. modelləşdirmə, testləşdirmə, eksperiment, sorğu, müsahibə, müşahidə,
- C. eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə, sorğu, müsahibə, müşahidə
- D. sorğu, müsahibə, müşahidə, eksperiment, testləşdirmə, modelləşdirmə
- E. müşahidə, müsahibə, sorğu, testləşdirmə, eksperiment, modelləşdirmə

10. Təşkili və tətbiqi xüsusiyyətlərinə görə ən asan başa gələn metod hansıdır?

- A. testləşdirmə
- B. müşahidə
- C. eksperiment
- D. müsahibə
- E. sorğu

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	C	A	D	B	D	D	A	B

III fəsli təkrarlamaq üçün suallar:

1. Psixoloji metodları xarakterik cəhətlərinə görə necə qruplaşdırmaq olar?
2. Subyektiv, obyektiv və proyektiv metodlar hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
3. Tədqiqatın obyektinə və mövzusuna görə ayrılmış qruplaşmaya hansı metodlar daxildir?
4. Tədqiqedici və diaqnostik metodların fərqli cəhəti nədən ibarətdir?
5. Psixoloji konsultasiya metodları hansı məqsədlə tətbiq edilir?
6. Hansı metodlara psixokorreksiya metodları deyilir?
7. Tədqiq olunanların sayına və texniki cəhətdən təchiz olunmasına görə metodların hansı növləri məlumdur?
8. Təlimatsız metodlardan hansı məqsədlə istifadə olunur?
9. Psixoloji metodları tipinə görə necə təsnif etmək olar?
10. Psixoloji metodların elmiliyini hansı tələblər şərtləndirir?
11. Hansı metodlara qeyri-empirik metodlar deyilir?
12. Ən geniş yayılan qeyri-empirik metodları necə qruplaşdırmaq olar?
13. Təşkilati metodlar hansı cəhətinə görə digər metodlardan fərqlənir?
14. «Təşkilati metodlar» adı altında hansı metodları qruplaşdırmaq olar?
15. Müqayisəli, lonqityudal və kompleks adlanan təşkilati metodların fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?

16. Lonqityudal müşahidələri necə təsnif etmək olar?
17. Kəmiyyət və keyfiyyət metodları bir-birindən hansı cəhətinə görə fərqlənir?
18. Kəmiyyət metodlarını necə təsnif etmək olar?
19. Taksonomik təhlil dedikdə, nə başa düşülür?
20. Şkalalaşdırmanın neçə növü məlumdur?
21. Keyfiyyət metodları içərisində ən çox yayılanları hansılardır?
22. İnterpretasiya metodu hansı əməliyyata əsaslanır və bu metodun ən çox yayılan növləri necə adlanır?
23. Hansı cəhətlərinə görə metodlar empirik qrupa aid edilir?
24. Psixoloji tədqiqat metodlarından hansılarını empirik adlandırmaq olar?
25. Empirik metodların sıralanmasında hansı meyarlar əsas götürülür?
26. Müşahidə və verbal-kommunikativ metodların tətbiqində psixi proseslərin rolu (əlaqəsi) nədən ibarətdir?
27. Eksperiment, testləşdirmə və modelləşdirmə psixi proseslərlə hansı əlaqədə olur?
28. Psixoloji metodları bir-birilə əlaqəsinə görə necə sıralamaq olar?
29. Müşahidə digər psixoloji tədqiqat metodları ilə hansı əlaqəyə daxil olur?
30. Verbal-kommunikativ, eksperiment, testləşdirmə və modelləşdirmənin bir-birilə nə kimi əlaqəsi mövcuddur?
31. Metodların mürəkkəbliyinə görə sıralanması dedikdə, nə başa düşülür?
32. Mürəkkəbliyinə görə psixoloji tədqiqat metodları necə sıralanır və bu sıralanmanı necə əsaslandırmaq olar?

III fəslə aid ədəbiyyat

1. *Qurbanova L.M.* Ekspperimental psixologiyaya dair müəhazirə mətnləri. В.-Sum: Dərələyəz –M, 2010.
2. *Абушкин Б.М., Романов С.А., [и др.]*. Экспериментальная психология. М.: Питер, 2007.
3. *Ганзен В.А., Балин В.Д.* Теория и методология психологического исследования. СПб.: СПбГУ, 1991.
4. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология. М.: Просвещение, 1997.
5. *Джонсон Х.Х., Бил М.К.* Экспериментальная психология. СПб: прайм-Еврознак, 2001.
6. *Дж. Гудвин.* Исследование в психологии: методы и планирование. СПб.: Питер, 2004.
7. *Зароченцев К.Д., Худяков А.И.* Экспериментальная психология. М.: Проспект, 2005.
8. *Корнилова Т.В.* Экспериментальная психология: теория и методы. М. : Аспект Пресс, 2005.
9. *Куликов Л.В.* Психологическое исследование. СПб.: Наука, 1994.
10. *Немов Р.С.* Психология. М.: Владос, 2001. Кн.3
11. *Никандров В. В.* Наблюдение и эксперимент в психологии. СПб.: Речь, 2002
12. *Никандров В.В.* Неэмпирические методы психологии. СПб: Речь, 2003.
13. *Никандров В.В.* Экспериментальная психология. СПб: Речь, 2007.
14. *Основные общенаучные исследовательские методы.* [www. psychology-online. net/.../doc-601.html](http://www.psychology-online.net/.../doc-601.html)
15. *Экспериментальная психология.*
http://www.psychologos.ru/articles/view/eksperimentalnaya_psihologiya

IV FƏSİL

EKSPERİMENTAL – PSIXOLOJİ TƏDQIQAT METODLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

4.1. Müşahidə və verbal-kommunikativ metodlar

Müşahidə metodu.

Müşahidə psixoloji metodlar içərisində ən qədim tarixə malik olanlardan hesab edilir. XIX əsrin axırlarından etibarən müşahidə metodundan istifadəyə elmdə geniş yer verilmişdir. Adətən müşahidə metodundan müxtəlif şəraitlərdə insanın davranış xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün istifadə edilir. Müşahidə ümumi psixologiyanın əsas empirik metodlarından hesab edilir. Digər metodlardan fərqli olaraq müşahidə istənilən tədqiqat prosesində istifadə edilə bilər. Bu metodun köməyiə eksperimentator tədqiq olunanın psixikasında baş verən dəyişiklikləri və davranış reaksiyalarını müşahidə edə bilər. İstər sorğu, eksperiment, müsahibə, psixofizioloji ölçmələr, istərsə də hər hansı digər metodların tətbiqi zamanı müşahidə metodunun istifadəsi qaçılmazdır. Hətta arxiv sənədlərinin tədqiqi zamanı da müşahidə metodundan (məsələn, dolayısıyla prosesə aidiyyəti olan insanlar müşahidə edilə bilər, gündəliklərin və ya sənədlərin yazılış prosesi müşahidə edilə bilər və s.) istifadə edilir. Müşahidə metodunda qavrayış əsas rol oynayır. Müşahidə prosesində baş verən proseslərin gedişatının dəyişdirilməsi kimi əməliyyatlara müşahidəçinin müdaxiləsi yolverilməzdir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq müşahidəyə belə tərif vermək olar: *müşahidə – müvafiq şəraitlərdə heç bir müdaxilə olmadan*

baş verən psixi hadisələrin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənilməsinə əsasən onların tədqiqini həyata keçirən üsullar məcmusudur.

Müşahidə ləvazimatları müxtəlif ola bilər, məsələn, foto, video, xüsusi müşahidə xəritələri, səs yazma aparatları və s. Müşahidənin mövzuları da müxtəlif ola bilər, daha aktual olan müşahidə mövzuları kimi isə, aşağıdakıları sadalamaq olar:

verbal davranış

- nitqin məzmunu;
- nitqin davamlılığı;
- nitqin keyfiyyətini xarakterizə edən məqamlar;

qeyri-verbal davranış

- üzün, gözün, bədənin ekspressiv ifadələri;
- hərəkətin mənalılığını, təsirliliyini ifadə edən məqamlar;

insani münasibətlər

- insanlar arasındakı distansiya (yaxın və ya uzaq məsafə);
- insanların bir-birinə fiziki təsiri:
- toxunma, təkan, zərbə, qucaqlama və s.

Nəzərə alınmalıdır ki, yalnız obyektiv qeyd edilməsi mümkün olan məqamlar müşahidənin mövzusu rolunda çıxış edə bilər. Beləliklə, müşahidəçi psixikanın xüsusiyyətlərini deyil, yalnız obyektin qeydiyyata alınması mümkün olan tərəflərini müşahidə edir. Yalnız qeyd olunmuş məlumatlar əsasında müşahidəçi psixi xüsusiyyətlər haqqında müəyyən fərziyyələr irəli sürə bilər.

Müşahidənin mənfi və müsbət tərəfləri şəkil 4.1.1-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 4.1.1

Müşahidə metodu ilə aparılan tədqiqatın mərhələləri:

- 1) müşahidənin məqsədini, mövzusunun, obyektini, mühiti, durumu müəyyənləşdirməli;
- 2) müşahidə və müşahidə olunanların qeydiyyat üslubunu müəyyənləşdirməli;

- 3) müşahidənin planını tərtib etməli;
- 4) müşahidə prosesini təşkil etmək;
- 5) müşahidənin aparılması;
- 6) nəticələrin qeydiyyatı;
- 7) əldə olunan göstəricilərin işlənməsi (yərbəyer edilməsi) metodunu seçməli;
- 8) əldə edilmiş məlumatların (göstəricilərin) işlənməsi və interpretasiyası.

Cədvəl 4.1.1.

Müşahidənin ümumi proseduru		
<i>proseslərin №-si</i>	<i>prosedurun məzmunu</i>	<i>prosedurun məqsədini müəyyən edən suallar</i>
1	müşahidənin məqsəd və vəzifəsini təyin etmək	müşahidə hansı məqsədlə həyata keçirilir?
2	müşahidənin mövzusunun, obyektini və durumunu seçməli	nəyi müşahidə etmək lazımdır?
3	müşahidə üslubunu seçmək (müəyyənləşdirmək)	müşahidəni necə həyata keçirməli?
4	qeydiyyat üsulunu seçmək	qeydiyyatı necə etməli?
5	əldə olunmuş məlumatları işləmək və izah etmək	nəticələr nədən ibarətdir?

Müşahidənin həyata keçirildiyi şəraitləri növbəti şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) təbii və süni;
- 2) müşahidəçi tərəfindən idarə olunan və idarə olunmayan;

- 3) standart və ya adi;
- 4) spontan (təşkil olunmamış, özbaşına baş verən) və təşkil olunmuş;
- 5) normal və ekstremal;
- 6) oyun, təlim, əmək (sənaye), hərbi və s.

Müşahidə olunan subyektlər və müşahidəçi ilə tədqiq olunan subyekt arasında baş verən kontaktın növlərini 3 qrupa bölmək olar:

- 1)verbal və qeyri-verbal;
- 2)uzun müddətli və qısa müddətli;
- 3) vasitəli (nəyin və ya kiminsə köməyilə) və vasitəsiz.

Müşahidənin növlərini aşağıdakı şəkildə qruplara ayırmaq olar:

I. Obyektiv müşahidə və özünümüşahidə.

**Obyektiv müşahidə* – baş verən psixi hadisələrin kənardan müşahidəsi prosesidir; **özünümüşahidə* – müşahidəçinin öz psixikası və davranışının elə özü tərəfindən müşahidəsinə əsaslanır (buna *introspeksiya* da deyilir).

II. Təbii və laborator müşahidə.

**Təbii müşahidə* – təbii şəraitlərdə (həyatı və ya işgüzar fəaliyyət zamanı) aparılan müşahidəyə deyilir; **laborator (və ya eksperimental) müşahidə* – süni şəkildə yaradılmış şəraitlərdəki müşahidələrə deyilir.

III. Fərdi və kollektiv müşahidə.

**Fərdi müşahidə* – yalnız bir tədqiq olunan üzərində həyata keçirilən müşahidədir; **kollektiv müşahidə* – eyni zamanda bir neçə nəfər üzərində həyata keçirilən müşahidədir.

IV. Təsadüfi və məqsədli müşahidə.

**Təsadüfi müşahidə* – təsadüf nəticəsində baş verən psixi hadisələrin əvvəlcədən planlaşdırılmamış müşahi-

dəsinə deyilir; **məqsədli müşahidə* - tədqiqatın müvafiq məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatçı tərəfindən əvvəlcədən tərtib olunmuş planlaşdırılmaya əsasən həyata keçirilən müşahidədir.

V. Sistemativ və qeyri-sistemativ müşahidə.

**Sistemativ müşahidə* – əvvəlcədən düşünülmüş plan üzrə müvafiq qrafiklər üzrə sistemativ şəkildə həyata keçirilən müşahidədir; **qeyri-sistemativ müşahidə* – dəqiq plan və fəaliyyətin alqoritmi tərtib edilmədən aparılan müşahidədir.

VI. Bütöv və yarımçıq müşahidə.

**Bütöv müşahidə* – maksimum şəkildə məlumatların əldə edilməsi və qeydiyyatına əsaslanan müşahidədir; **yarımçıq müşahidədə* – müşahidəçi yalnız tədqiq olunanla bağlı minimal parametrləri qeydiyyata alır.

VII. Ardıcıl və seçimə əsaslanmış müşahidə.

**Ardıcıl müşahidə* – tədqiq olunan üzərində fasiləsiz olaraq aparılan müşahidədir; **seçimə əsaslanmış müşahidə* – müşahidəçinin öz seçiminə müvafiq müəyyənləşdirdiyi vaxtlarda aparılan müşahidədir.

VIII. Standart və qeyri-standart müşahidə.

**Standart müşahidə* – əldə olunan parametrlərin planlaşdırılmış sxem üzrə qeydiyyatına əsaslanır; **qeyri-standart müşahidə* – əldə olunan parametrlərin sərbəst şəkildə qeydiyyatına əsaslanır.

IX. Qiymətləndirici və fiksasiyaedici müşahidə.

**Qiymətləndirici müşahidə* – müşahidəçi tərəfindən müşahidə olunan durum və tədqiq olunanın davranışının qiymətləndirilməsinə əsaslanır; **fiksasiyaedici müşahidə* – əldə olunan parametrlərin heç bir müzakirə aparılmadan qeydiyyata əsaslanır.

X. Açıq və gizli müşahidə.

**Açıq müşahidə* – bu müşahidə prosesində müşahidə olunanların öz rolları haqqında məlumatları olur; **gizli müşahidə* – bu müşahidə prosesində müşahidə olunanların müşahidə edildiklərindən heç bir xəbəri olmur.

XI. İştiraklı və iştiraksız müşahidə.

**İştiraklı müşahidə* – bu müşahidə prosesində müşahidəçi müşahidə olunan qrupun tərkibinə daxil olaraq müşahidəni həyata keçirir; **iştiraksız müşahidə* – bu müşahidə prosesində müşahidəçi ilə müşahidə olunan subyekt arasında heç bir əlaqə olmadan aparılır.

XII. Birbaşa və dolaylı müşahidə.

**Birbaşa müşahidə* – bu müşahidə birbaşa müşahidəçinin özü tərəfindən aparılır; **dolaylı müşahidə* – vasitəçilərin köməyi ilə aparılan müşahidədir.

XIII. Qıcıqlandırıcı və qıcıqlandırıcı olmayan müşahidə.

**Qıcıqlandırıcı müşahidə* - bu müşahidə prosesində müşahidəçi müşahidə olunanı hər hansı fəaliyyətə təhrik edir; **qıcıqlandırıcı olmayan müşahidə* – müşahidə prosesində müşahidəçi tərəfindən tədqiq olunana təsir edəcək hər hansı qıcıqlandırıcı hərəkətə yol verilmir.

Müşahidəçinin etik kodeksinə daxildir:

- əgər müşahidə ictimai mühitdə keçirilirsə, onda iştirakçılardan razılığın əldə edilməsi vacib sayılmır (razılıq əldə etmədən də tədqiqat həyata keçirilə bilər), əks təqdirdə razılığın əldə edilməsi zəruridir;
- tədqiqat iştirakçılarının hər hansı zərərlə üzlaşməmələri üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir və ya hər hansı zərərin tamamilə

aradan qaldırılması mümkün deyilsə, onda onun zərərlik dərəcəsini mümkün qədər azaldılmasına əmin olmaq lazımdır;

- tədqiqatın gedişatında şəxsi həyata müdaxilə etmə həddini tamamilə minimuma endirmək lazımdır;
- iştirakçılarla bağlı məlumatların anonimliyi qorunmalıdır.

Müşahidəyə başlamamışdan əvvəl pilotaj (kəşfiyyat) xarakterli müşahidə apararaq tərtib olunmuş müşahidə planındakı çatışmazlıqları aşkarlamaq və aradan qaldırmaq tələb olunur. Müşahidənin nəticələri protokollaşdırılmalıdır.

Verbal-kommunikativ metodlar.

Verbal-kommunikativ metodlar – nitq (yazılı və ya şifahi) vasitəsilə psixoloji məlumatların əldə edilməsini həyata keçirən üsullar məcmusudur. Bu metodlar həm müstəqil olaraq, həm də digər metodlarla vəhdətdə hər hansı tədqiqat prosesinə tətbiq edilə bilər. *Müsahibə (söhbət) və sorğu* verbal-kommunikativ metodların əsas növü hesab edilir.

Müsahibə – hər hansı mövzu ətrafında söhbət qurmaqla tədqiq olunan lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanır. Müsahibənin aşağıdakı növləri məlumdur:

- 1) *psixoloji müsahibə* – şəxsiyyətə psixoloji təsir etməklə psixoloji məlumatların alınmasına əsaslanır;
- 2) *idarə olunan müsahibə* – müsahibə tədqiqatçı tərəfindən lazımi istiqamətdə idarə olunur;
- 3) *idarə olunmayan müsahibə* – təşəbbüskarlıq tədqiq olunan tərəfindən gəlir və bu müsahibə etiraf xarakteri daşıyır.

Müsahibə zamanı tədqiqatçı aktiv rol oynamalıdır, yəni onun işi təkcə dinləmək deyil, lazım gəldikdə müsahibənin istiqamətini dəyişmək və ya dinləyərkən elə mimika və jestlərdən istifadə etmək lazımdır ki, tədqiq olunanın lazımi məlumatı əldə etmək mümkün olsun. Buna görə də dinləmə adətən iki aspektdə həyata keçirilir: 1) *xarici və ya təşkilatçı* – müsahibənin mövzusunun qurulmasında tədqiqatçı aktiv iştirak edir; 2) *daxili və ya antisipasiya xarakterli* – müəyyən psixoloji təsir vasitələri ilə tədqiqatçı tədqiq olunanla onun probleminə və nailiyyətinə şərik olduğunu inandıraraq söhbət aparır.

Müsahibə zamanı tədqiq olunanın cinsi mənsubiyyəti və yaş xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Müsahibənin gedişatını dəyişmək üçün bəzi replikalardan da istifadə edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, replikalar düzgün seçilmədikdə hətta müsahibə tamamilə kəsilə də bilər. Belə replikalara *ünsiyyət baryerləri* deyilir. *Ünsiyyət baryerlərindən* hesab edilənlər: 1) əmrlə deyilmiş sözlər, məsələn, «daha dəqiq danış!», «təkrarla!», 2) xəbərdarlıq, qorxutmaq məqsədilə deyilmiş sözlər, məsələn, «sən buna görə sonra peşiman olacaqsan», 3) söz vermək və alış-veriş məqsədli sözlər, məsələn, «narahat olmayın, vaxt tapıb sizi dinləyəcəm», 4) öyrətmək, başa salmaq məqsədli sözlər, məsələn, «bizim dövrdə sizin kimi etmirlər», «sizin etdiyiniz düzgün deyil», 5) tərifləmək məqsədli, məsələn, «düşünürəm ki, siz çox düzgün etmişiniz!», 6) söyüşlər, alçaq sözlər, məsələn, «alçaqlar, nanəciblər», 7) sorğusuala çəkmə, məsələn, «kim sizə bunu deyib?», «siz necə addım atacaqsınız?», 8) lağ-lağa xarakterli sözlər, məsələn, «ha-ha, bu çox maraqlıdır» və s.

Sorğu – məqsədyönlü şəkildə hazırlanan sualların verilməsilə tədqiq olunandan lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanır.

Sorğular adətən iki üsulla həyata keçirilir: 1) *intervyu* – tədqiqatçının tədqiq olunanla «üz-üzə» apardığı sorğuya əsaslanır; 2) *anketləşdirmə* – müəyyən vasitələrin (məsələn, sorğu blankları) köməyiylə aparılır. Hər iki üsula aid olan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, sorğuda təqdim olunmuş suallar düşünülmüş və savadlı şəkildə tərtib olunmalıdır.

Suallara olan tələblər:

- 1) suallar məntiqi olmalıdır;
- 2) başa düşülməyən və az istifadə edilən sözlərdən, terminlərdən istifadə edilməməlidir;
- 3) suallar uzun olmamalıdır;
- 4) suallar abstrakt olan şeylərə aid olmamalıdır;
- 5) suallar təhrikədiçi xarakterli olmamalıdır;
- 6) suallar elə qurulmalıdır ki, stereotip və ya sinonim cavablar verilməsin;
- 7) suallar elə qurulmalıdır ki, tədqiq olunanda suallara qarşı nifrət formalaşmasın;

8) suallar tələqinedici olmamalıdır (məsələn, «sizə elə gəlmirmi ki,?», «siz razısınız ki, bu?» və s.)

Əlamətlərinə görə sualların növləri (hər bir sualın xarakteri elə onun adında açıqlanır):

- 1) açıq – bağlı;
- 2) birbaşa – dolayı;
- 3) şəxsi – şəxsi olmayan;
- 4) subyektiv – proyektiv;
- 5) əsas – yoxlayıcı;
- 6) çətin – asan;

- 7) ənənəvi – qeyri-ənənəvi;
- 8) adi – xüsusi;
- 9) sadə – mürəkkəb;
- 10) fərdi – ümumi;
- 11) aparıcı – köməkçi.

İntervyu ilə anketi bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, intervyu zamanı tədqiqatçı tədqiq olunanı üz-üzə müşahidə edə bilər, lazım gəldikdə əlavə suallar da verilərək daha dolğun məlumatlar əldə edilir; anket zamanı isə tədqiq olunanın şəxsiyyəti anonim saxlanıla bilər, sualların cavablandırılmasına daha az vaxt sərf olunur, anketlərdə nəticələrin yerbəyer edilməsi intervyuya nisbətən daha asandır.

Mövzuya aid test sualları

1. Müşahidə metodunun elmdə geniş istifadəsinə neçənci əsrdən etibarən start verilmişdir?

- A. XVI
- B. XVIII
- C. XIX
- D. XX
- E. XXI

2. Hansı tərif müşahidə metoduna aiddir?

- A. müvafiq şəraitlərdə heç bir müdaxilə olmadan baş verən psixi hadisələrin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənilməsinə əsasən onların tədqiqini həyata keçirən üsullar məcmusudur

- B. məqsədyönlü şəkildə hazırlanan sualların verilməsilə tədqiq olunandan lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanan metoddur
- C. müvafiq şəraitlərdə baş verən psixi hadisələrin gedişatına müdaxilə edilərək baş verən dəyişikliklərin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənməsidir
- D. tədqiq olunandan hər hansı mövzu ətrafında söhbət qurmaqla lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanan metoddur
- E. təbii şəraitlərdə baş verən hadisələrin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənməsinə əsasən onların tədqiqini həyata keçirən üsullar məcmusudur

3. Müşahidənin mövzusu ola bilməz:

- A. nitqin məzmunu
- B. nitqin mənalılığı
- C. hərəkətin mənalılığını
- D. düşüncənin mənalılığı
- E. insani münasibətlər

4. Hansı ardıcılıq düzdür?

- A. müşahidə prosesini təşkil etmək, müşahidənin obyektini müəyyənləşdirmək, müşahidəni həyata keçirmək
- B. müşahidənin planını tərtib etmək, müşahidə üslubunu müəyyənləşdirmək, nəticələri qeyd etmək
- C. nəticələrin qeyd edilməsi, əldə olunan göstəricilərin işlənməsi metodunun seçilməsi, əldə edilmiş məlumatların işlənməsi və interpretasiyası

- D. əldə olunan göstəricilərin işlənilməsi metodunun seçilməsi, göstəricilərin qeydiyyatı, əldə olunan məlumatların interpretasiyası
- E. müşahidənin mövzusu müəyyənləşdirməli, müşahidə prosesi təşkil edilməli, müşahidə mühiti müəyyənləşdirilməli, müşahidəni həyata keçirməli

5. *Müşahidə olunan subyektlər və müşahidəçi ilə tədqiq olunan subyekt arasında baş verən kontaktın növlərini neçə qrupa bölmək olar?*

- A. 3
- B. 5
- C. 6
- D. 2
- E. 4

6. *Baş verən psixi hadisələrin kənardan müşahidəsi necə adlanır?*

- A. müdaxiləsiz müşahidə
- B. obyektiv müşahidə
- C. kontaktsiz müşahidə
- D. təbii müşahidə
- E. açıq müşahidə

7. *Əvvəlcədən planlaşdırılmamış müşahidələr necə adlanır?*

- A. planlaşdırılmamış müşahidə
- B. obyektiv müşahidə
- C. təsadüfi müşahidə
- D. təbii müşahidə
- E. qeyri-ixtiyari müşahidə

8. Hansı düzdür?

- A. *fiksasiyaedici müşahidə* - müşahidəçi tərəfindən müşahidə olunan durum və tədqiq olunanın davranışının qiymətləndirilməsinə əsaslanır
- B. *qıcıqlandırıcı müşahidə* - bu müşahidə prosesində müşahidəçi müşahidə olunanı hər hansı fəaliyyətə təhrik edir
- C. *qiymətləndirici müşahidə* – əldə olunan parametrlərin heç bir müzakirə aparılmadan qeydiyyatına əsaslanır.
- D. *planlaşdırılmış müşahidə* – əldə olunan parametrlərin planlaşdırılmış sxem üzrə qeydiyyatına əsaslanır
- E. *obyektiv müşahidə* - bu müşahidə prosesində müşahidə olunanların öz rolları haqqında məlumatları olur

9. Müşahidənin müsbət tərəflərinə aiddir:

- A. göstəricilərin yerbəyer edilməsinin sadəliyi
- B. lazımi faktların qeyd edilməsi asanlıığı
- C. müşahidə ilə bağlı hər hansı keçmiş məlumatların müşahidənin sonrakı gedişatına kömək etməsi
- D. müşahidə olunanların hazırlığının tələb olunmaması
- E. müşahidəçinin yorulmaması

10. Müşahidəçinin etik kodeksinə daxil deyil:

- A. ictimai mühidə keçirilməyən müşahidələrdə iştirakçılardan razılığın əldə edilməsi
- B. müşahidə prosesində iştirakçılarla mehriban ünsiyyət qurmaq

- C. iştirakçıları müşahidənin hər hansı zərərli təsirindən qorumaq
- D. müşahidə iştirakçılarının şəxsi həyatlarına müdaxilə etməmək
- E. əldə olunan məlumatların anonimliyini qorumaq

11. Müşahidənin növləri hansıdır?

- A. normal və ekstremal
- B. verbal və qeyri-verbal
- C. təbii və süni
- D. vasitəli və vasitəsiz.
- E. təsadüfi və məqsədli

12. Müşahidə olunan subyektlər və müşahidəçi ilə tədqiq olunan subyekt arasında baş verən kontaktın növlərinə aiddir:

- A. normal və ekstremal
- B. vasitəli və vasitəsiz
- C. təbii və laborator
- D. standart və qeyri-standard
- E. təsadüfi və məqsədli

13. Müşahidə hansı şəraitlərdə keçirilə bilər?

- A. təbii və süni
- B. təbii və laborator
- C. vasitəli və vasitəsiz
- D. açıq və gizli
- E. kontaktlı və kontaktsiz

14. Verbal-kommunikativ metodlar adı altında hansı üsullar cəmlənir?

- A. müsahibə, sorğu
- B. eksperiment, müşahidə
- C. testləşdirmə, müşahidə
- D. müşahidə, müsahibə
- E. sorğu, testləşdirmə

15. Məqsədyönlü şəkildə hazırlanan sualların verilməsilə tədqiq olunandan lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanır:

- A. müsahibə
- B. sorğu
- C. testləşdirmə
- D. diskussiya
- E. dialoq

16. Müsahibənin növləri hansıdır?

- A. birbaşa və dolayı
- B. açıq və gizli
- C. idarə olunan və idarə olunmayan
- D. rəsmi və qeyri-rəsmi
- E. monoloji və dialoji

17. Ünsiyyət baryeri hesab olunur:

- A. xəbərdarlıq
- B. maarifləndirmək
- C. danışığa dəvət etmək

- D. ciddilik
- E. empatik münasibət

18. Sorğular hansı üsullarla həyata keçirilir?

- A. müsahibə və testləşdirmə
- B. intervyu və anketləşdirmə
- C. dialoq və intervyu
- D. anketləşdirmə və testləşdirmə
- E. ünsiyyət və müsahibə

19. Sorğuda təqdim olunan sualların növlərinə aid deyil:

- A. açıq – bağlı
- B. birbaşa – dolayı
- C. şəxsi – şəxsi olmayan
- D. monoloji-dialoji
- E. fərdi-ümumi

20. Sorğuda təqdim olunmuş suallara verilən tələblərdən biridir:

- A. maraqlı olmalıdır
- B. cəlbedici olmalıdır
- C. məntiqi olmalıdır
- D. düşündürməlidir
- E. terminlərlə zəngin olmalıdır

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
A	A	D	C	A	B	C	B	D	B	E	B	A	A	B	C	A	B	D	C

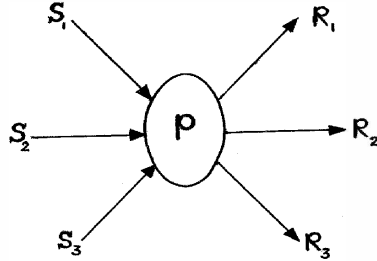
4.2. Psixoloji eksperimentin ümumi xarakteristikası

Ekspiriment metodunun əsas xüsusiyyətləri.

Psixologiya elmində ilk dəfə eksperimentlərin tətbiqinə XIX əsrdən etibarən başlanmışdır: 1879-cu ildə Vilhelm Vundt eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratmış və elə həmin ildən etibarən də psixoloji təzahürləri tədqiq etmək üçün elmi tələblər çərçivəsində təşkil olunmuş psixoloji eksperimentlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. *Ekspiriment* (lat. experimentum – yoxlama, sınaq, təcrübə deməkdir) metodunda tədqiq olunan obyektin müvafiq xassələri tədqiqatçı tərəfindən süni şəraitin yaradılması və tədqiqat prosesinin gedişinin lazımi istiqamətində dəyişdirilməsi ilə öyrənilir, və ya *eksperiment* elə bir metoddur ki, bu zaman tədqiqatçı onu maraqlandıran hadisəni özü yaradır və hadisələrin baş vermə səbəblərini və onların inkişafının necə istiqamətlənəcəyini aşkarlamaq məqsədilə yaradılmış həmin prosesin şəraitini dəyişir. Ekspiriment digər metodlardan tədqiq olunan obyektə daha fəal təsirlə fərqlənir və psixoloji metodlar içərisində daha dəqiq nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edən metod kimi məşhurlaşmışdır. Ekspiriment hadisələrin mahiyyətində gizli şəkildə mövcud olan cəhətləri öyrənir.

Ekspirimentin tərkib hissələri bunlardır: 1) tədqiq olunanlar (subyekt və ya qruplar); 2) eksperimentator (tədqiqatçı); 3) stimullar (eksperimentator tərəfindən seçilmiş və tədqiq olunana yönəldilmiş qıcıqlandırıcı); 4) tədqiq olunanın stimullara olan cavabları (onun psixi reaksiyaları); 5) təcrübə şəraiti (tədqiq olunanın davranışına və cavablarına təsir məqsədilə stimullara edilən əlavələr). Ekspirimentdə baş verən hadisəni daha dəqiq başa düşmək üçün bu komponentləri (*komponentlər arasındakı münasibət şəkil 4.2.1-də təsvir edilmişdir*) aşağıdakı şəkildə

işarə edək: 1) cavabları – R (lat. reactio – reaksiya mənasını verir); 2) stimullar toplusu – S (fransız. situation – situasiya, durum); 3) tədqiq olunan – P (lat. persona – şəxsiyyət).

Şəkil 4.2.1.

Nəzərə alsaq ki, stimulların təsiri ilə müvafiq reaksiyalar və ya cavablar alınır, yəni $R=f(S)$ asılılığı baş verir, onda analogi qayda ilə $P=f(R,S)$ olacaq, yəni tədqiq olunanla bağlı baş verən dəyişikliklər stimullardakı və reaksiyalardakı dəyişikliklərlə düz mütənəsidir.

Eksperiment metodunun müsbət və mənfi tərəfləri şəkil 4.2.2-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 4.2.2.

Eksperiment prosedurunun mərhələləri:

- prosedura dair fərziyyənin qoyuluşu;
- dəyişənlərin seçilməsi və dəqiqləşdirilməsi;
- dəyişənlərin təyini;
- prosedurun tətbiq planının hazırlanması;
- eksperimentə hazırlıq;
- tədqiq olunanların seçilməsi və təlimatlandırılması;
- eksperimentin həyata keçirilməsi;
- asılı olmayan dəyişənlərin idarə edilməsi və asılı dəyişənlərin qeydiyyatının aparılması;
- əldə olunan göstəricilərin riyazi-statistik əməliyyatlarla işlənilməsi;
- eksperimental fərziyyənin statistik faktla müqayisəsi;
- nəticənin interpretasiyası;
- nəticənin elmi hesabatda açıqlanması.

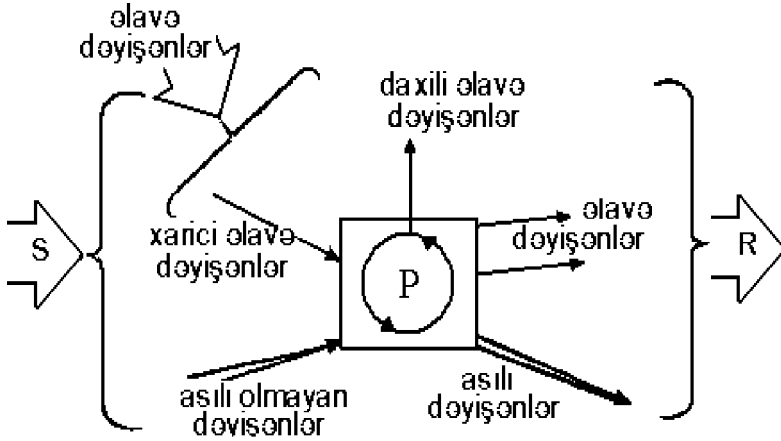
Eksperimentin *prosedur qaydaları* əsasən asılı və asılı olmayan dəyişənlər arasında baş verən əlaqələrə görə müəyyən edilir. Prosedurun əsas elementləri bunlardır: 1) müvafiq tələblərə cavab verən asılı olmayan dəyişənin müəyyənləşdirilməsi (seçilməsi, təqdim edilməsi); 2) asılı olmayan dəyişənin şəraitinə görə nəticəyə təsir edə biləcək əlavə dəyişənin müəyyənləşdirilməsi (dəqiqləşdirilməsi); 3) asılı dəyişənin qeydiyyatı.

Asılı olmayan dəyişənin müəyyənləşdirilməsi.

Asılı olmayan dəyişən eksperimental durumun yaradılmasında başlıca rol oynayan elementdir. Belə ki, eksperiment zamanı asılı olmayan dəyişənin tədqiq olunana

təsiri sayəsində baş verən reaksiyalar və ya mövcud reaksiyalarda baş verən dəyişikliklər öyrənilir. Asılı olmayan dəyişən kimi fərd və ya qrupların lazımi psixi reaksiyalarını üzə çıxarmağa imkan verən (tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq) istənilən təsirlər ola bilər. Əksər hallarda asılı olmayan dəyişənlər rolunda növbəti faktorlar çıxış edir: 1) stimül; 2) eksperimental durumun istənilən xarici şəraiti; 3) hər hansı daxili əlavə dəyişənlər; 4) eksperimental məsələnin həlli üsulu; 5) stimullaşdırıcı rejim. *Stimül* dedikdə, tədqiqolunanı hər hansı reaksiyaya istiqamətləndirəcək xüsusi qıcıqlandırıcı başa düşülür, məsələn, stimül – istənilən fiziki qıcıqlandırıcı, hər hansı qıcıqlandırıcı söz, qıcıqlandırıcı hadisə və s. ola bilər. *Eksperimental durumun istənilən xarici şəraiti* dedikdə, tədqiq olunanı hər hansı reaksiyaya istiqamətləndirəcək xüsusi qıcıqlandırıcı başa düşülə bilər. Və bu onun stimulla qarışdırılmasına səbəb olur. Lakin onun fərqlənməsinə əsas verən səbəb ondan ibarətdir ki, *eksperimental durumun istənilən xarici şəraiti adlandırılan* faktorda bir-birindən asılı olmayan bir neçə stimullaşdırıcı əlavə dəyişənlərin təsiri olmalıdır. Hər hansı *daxili əlavə dəyişənlər* – tədqiq olunanın əhvalı, fiziki durumu, eksperimentə qarşı psixoloji ustanovkası, motivasiyası və s. kimi faktorlar ola bilər. Bəzən təqdim olunmuş stimullar ardıcılığına olan cavablara qarşı reaksiyalar da eksperimentatoru maraqlandırır. Bu zaman stimullaşdırıcıların dəyişikliyi rejiminin özü elə asılı olmayan dəyişən kimi çıxış edir.

Eksperimentin dəyişənləri arasındakı əlaqəni əks etdirən sxem şəkil 4.2.3-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 4.2.3.

Əlavə dəyişənlərin yoxlanılması.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, əlavə dəyişənlər iki yerə ayrılır: *daxili* və *xarici*.

Xarici dəyişənlər qrupu növbəti tərkibdən ibarət olur: a) *daimi təsirlər* (məsələn, temperatur, ventilyasiya, nəmişlik, interyerin düzülüşü və s. kimi təsirlər eksperimentin bütün gedişatı boyu stabil saxlanılmalıdır); b) *daimi olmayan təsirlər* (məsələn, *təsadüfi təsirlər* və *qaçılmaz təsirlər* ola bilər; *təsadüfi təsirlərin* qarşısının alınması üçün «Sakit! Eksperiment gedir» kimi lövhələrin köməyindən istifadə etmək olar; *qaçılmaz təsirlərə* (məsələn, aparatların səsi, zəng səsi, eksperimentin gedişatını korrekt etmək baxımından eksperimentatorun müdaxiləsi və s. kimi təsirlər aid edilir) isə çalışıb tədqiq olunanı alışdırmaq lazımdır); v) *eksperimentatorun şəxsi keyfiyyətlərinin təsiri*.

Daxili dəyişənlər tədqiq olunanın şəxsi keyfiyyətlərilə (hətta, onlara tədqiq olunanın şəxsi keyfiyyətlərində gizlənməmiş faktorlar da demək olar) bağlı olur. Bu dəyişənləri nəzarətdə saxlamaq, onlara təsir etmək olduqca çətinidir. Və bu dəyişənlər digər dəyişənlərə nisbətən eksperimentin gedişatına daha çox təsir edir.

Xarici dəyişənlər kimi *daxili* dəyişənləri də növbəti kimi qruplaşdırmaq olar: a) *daimi təsirlər* (tədqiq olunanın dəyişilməyən keyfiyyətləri, məsələn, temperament, xarakter, emosional-iradi keyfiyyətlər, intellektual-mnemonik və bu kimi keyfiyyətlər aid edilir); b) *daimi olmayan təsirlər* (eksperimentin gedişatı zamanı tədqiq olunanın dəyişilən psixi (məsələn, əhval-ruhiyyə, narahatlıq, həyəcan və s.) və ya fiziki (məsələn, yorğunluq, orqanik tələbatlar və s.) göstəriciləri aid edilir.

Asılı dəyişənin qeydiyyatı.

Asılı dəyişənin qeydiyyatı dedikdə, eksperimentin əsas proseduru kimi gedişat boyu nəticələrin, tədqiq olunanların cavabları və digər göstəricilərin qeydiyyata alınması başa düşülür. Asılı dəyişənin qeydiyyatını, ümumilikdə eksperimentin qeydiyyatı kimi də adlandırmaq olar. Belə ki, nəticələr qeydiyyata alınan zaman hökmən bu nəticələrə əsas olan səbəblər də qeydiyyata alınmalıdır. Qeydiyyatda hər bir şey: tədqiq olunan haqqında məlumat (məsələn, cinsi, yaşı, fiziki və psixi xarakteristikası və s.) eksperimentatorun özü və köməkçisi haqqında məlumat, stimullaşdırıcı elementlər, eksperimentin gedişatı zamanı tədqiq olunanın göstəricilərində baş verən dəyişikliklər, şərait və s. əks olunur.

***Ekspirimental psixologiya tarixində
özünəməxsus yer qazanmış eksperimentlərin siyahısı***

****1925-ci ilə qədər aparılmış eksperimentlər:***

- Maksimilian Rinqelmanın «*Rinqelman effekti (grup əmanəti)*» adlı eksperimenti (1882-ci il);
- Norman Triplettin «*Sosial aktivasiya effekti (hər hansı sosial fəaliyyətə hazırlıq)*» adlı eksperimenti (1897-ci il);
- Con Uotson və Rozali Raynerin «*Balaca Albetr (fobiyanın baş vermə mexanizminin tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1920-ci il)

****1925÷50-ci illərə aid eksperimentlər:***

- Elton Meyonun rəhbərliyi ilə keçirilmiş «*Xotorn effekti*» adlı eksperimenti (1924-1932-ci illər);
- La Pyerin «*Ustanovkaların (köklənmələrin, istiqamətlənmənin) uyğunsuzluğu və davranış*» adlı eksperimenti (1934-ci il);
- Müzəffər Şərifin «*Avtokinetik effekt (sosial qaydaların formalaşması)*» adlı eksperimenti (1935-36-cı illər);
- Lippitt və Uaytın «*Qrupda şəxsiyyətin davranışının öyrənilməsi*» adlı eksperimenti (1938-ci il);
- Xovland, Lamsdeyn və Şeffildin «*Fikrin dəyişməsinə səbəb faktorların müəyyən edilməsi*» adlı eksperimenti (1949-cu il)

****1950÷75-ci illərə aid eksperimentlər:***

- Karl Xovland və Vaysın «*Yatmaq effekti (kütləvi informasiya vasitələrinin insanın şəxsi ustanovkasına təsirinin tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1951-ci il);

- Solomon Aşın «*Konformizmin tədqiqi*» adlı eksperimenti (1951-ci il);
- Cenis və Feşbaxın «*Qorxu motivindən istifadə*» adlı eksperimenti (1953-cü il);
- Kraçfildin «*Konformizmin tədqiqi*» adlı eksperimenti (1955-ci il);
- Qrinspunun «*Qrinspun effekti (şüursuzluğun tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1955-ci il);
- Sidovski, Vıkov və Teborinin «*Məhkumun dilemması (cəza və təriflərin təsirinin tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1956-cı il);
- Robert Keyv və Müzəffər Şərifin «*Yay düşərgəsi (qruplararası konfliktlərin tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1954, 1956, 1966-cı illər);
- Stoner və Vallax, Koqan və Bernin «*Riskdən imtina*» adlı eksperimenti (1960-cı il);
- Stenli Milqremin «*Avtoritətə tabe olma*» adlı eksperimenti (1960-cı il);
- Robert Rozentalyanın «*Piqmalion effekti (başqalarının gözlədiyi kimi özünü aparmaq effekti)*» adlı eksperimenti (1963, 1966-cı illər);
- Aronson, Terner və Karlsmitanın «*Kommunikatorun həqiqətindən asılı olaraq fikrin dəyişməsinin tədqiqi*» adlı eksperimenti (1963-cü il);
- Filipp Zimbardo, Veyzenberq, Fayerstoun və Leviyanın «*Ustanovkaların əvəzlənməsi və koformizmin tədqiqi*» adlı eksperimenti (1965-ci il);
- Bavela, Xestorf və Kaytanın «*Qrupun strukturunun dəyişməsinin tədqiqi*» adlı eksperimenti (1965-ci il);

- Conson və Xarrisin «*Yanlıq atribusiya*» adlı eksperimenti (1967-ci il);
- Bibb Latane və Con Darlinin «*Məsuliyyətliyin diffuziyası (məsuliyyətdən boyun qaçırmanın tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1968-ci il);
- Moskoviçi, Laqe və Naffreçeksinin «*Mütəşəkkil azlığın çoxluğa təsirinin öyrənilməsi*» adlı eksperimenti (1969-cu il);
- Vorxel və Bremin «*Bumeranq effekti (psixoloji müqavimətin tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1970-ci il);
- Filipp Zimbardonun «*Stenford türmə eksperimenti (həbsxana şəraitində insan davranışının tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1971-ci il);
- Devid Rozenxanın «*Pasiətlərin psixiatrik diaqnozunun dəqiqliyi*» adlı eksperimenti (1972-ci il);
- Donald Dutton və Artur Aronun «*Hündür körpü (fizioloji həyəcanlanma və yanıq atribusiyanın tədqiqi)*» adlı eksperimenti (1974-cü il);
- Martin Seliqmanın «*Alışqanlıq halını almış köməkçilik*» adlı eksperimenti (1975-ci il)

*1975÷2000-ci illərə aid eksperimentlər:

- Riçard Petti və Con Kaçioptonun «*Məlumatın ikiqat işlənilməsi: əldə olunmuş məlumatın daha səmərəli həlli yolunun modeli*» adlı eksperimenti (1986-cı il);
- Deniyel Kanemanın «*Sahiblənmək effekti*» adlı eksperimenti (1991-ci il);
- Stenqor və Mak Milananın «*Yaddaşın tədqiqi*» adlı eksperimenti (1992-ci il);

- Venqerin «*Fikirlərin dəf olunmasının mümkünsüzlüyü*» adlı eksperimenti (1994-cü il);
- Barq, Çen və Barrosun «*Davranışın düşünülməmiş tənzimlənməsi*» adlı eksperimenti (1996-cı il);
- Keon, Riçard Nisbett və Şvarçin «*Təhqirdən sonra baş verən aqressiyanın tədqiqi*» adlı eksperimenti (1996-cı il);
- Xiqqins, Rols və Consun «*Təəssüratın formalaşması*» adlı eksperimenti (1997-ci il);
- Qrinvald və Şvarçin «*Gizli assosiativ test (fikirdə təsəvvür edilən obyektlər arasındakı assosiasiyaların gücünün ölçülməsi təcrübəsi)*» adlı eksperimenti (1998-ci il).

Nümunə 4.2.1.

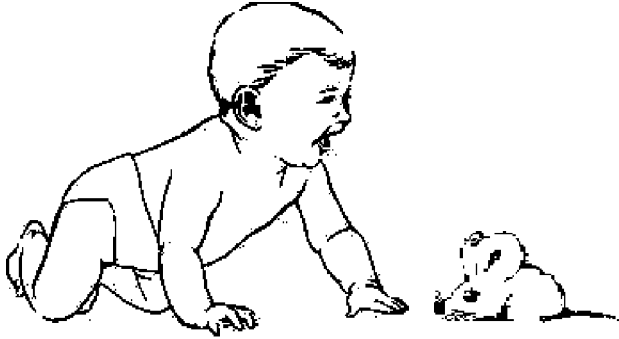
Con Uotson və Rozali Raynerin «Balaca Albetr (fobiyanın baş vermə mexanizminin tədqiqi)» adlı eksperimenti (1920-ci il)

1920-ci ildə Con Uotson və Rozali Rayner fobiyanın baş vermə mexanizminin formalaşmasını öyrənmək üçün 9 aylıq körpənin siçanla rəftarına əsaslanan eksperiment keçirirlər. Eksperimentə cəlb olunan 9 aylıq uşağın adı Albert olduğundan, eksperiment «Balaca Albert» adlandırılıb. Albert uşaq evindən götürülmüşdür.

Qeyd: hazırda belə eksperimentlərin keçirilməsi arzu olunmaz hesab edilir, çünki eksperimentdə eksperimentator-dan müəyyən qəddarlıq tələb edilir.

Eksperimentin təlimatı

Körpəni siçanla oynamağa alışdırmalı və sonradan siçana yaxın getdikcə cəzalandırmalı.

Şəkil 4.2.4.

Eksperimentin gedişatı

9 aylıq Albert siçanla oynamağa alışır. Sonradan Uotson Alebrti siçana yaxın getdikcə cəzalandırır. Bir müddətdən sonra Albert siçanı hətta uzaqdan gördükdə də çığıraraq ağlayır (şəkil 4.2.4). Sonradan isə Albert siçana oxşar olan ağ əşyalardan da (məsələn, pambıq) qorxmağa başlayır. Albert böyüdükdən sonra da bu qorxudan yaxa qurtara bilmir. Hətta Uotson da ona bu qorxudan xilas olmağa köməklik edə bilmir.

Eksperimentdən əldə olunan nəticə

Belə məlum olur ki, insanın əksər qorxularının təməli uşaqlıqdan qoyulur və bu proses hər hansı neqativ təəssüratlarla bağlı olur.

Nümunə 4.2.2.

Müzəffər Şərifin «Avtokinetik effekt (sosial qavdaların formalaşması)» adlı eksperimenti (1935-36-cı illər)

1935-ci ildə sosial faktor və persepsiyaların rolunu öyrənmək məqsədilə Müzəffər Şərif «Avtokinetik effekt» adlı eksperiment keçirir. Qaranlıq otaqda bir müddət yanan ağ işığa baxdıqda insana elə gəlir ki, həmin işıq irəliyə

doğru hərəkət edir. Bu insan beynin qaranlıqda bir mərkəzə diqqətinin yönəlməsindəki yorğunluqla əlaqədar baş verir və insan bilmir ki, işıq irəliləyir, yoxsa gözləri hərəkət edir və s. Bu prosesi Şərif avtokinetik effekt adlandırmış və bu effekt sayəsində sosial qaydaların formalaşması mexanizminin tədqiqi ilə bağlı eksperiment keçirmişdir.

Eksperimentin təlimatı

Qaranlıq otaqda ağ rəngli işığı bir neçə dəqiqə müşahidə etməli və onun yerdəyişməsi haqqında məlumat verməli (şəkil 4.2.5).

Şəkil 4.2.5.

Eksperimentin gedişatı

Eksperimentə cəlb olunanlar əvvəlcə tək-tək otağa dəvət olunur. Ağ işığın yerdəyişməsi haqqında hər kəsin fərdi şəkildə məlumatı qeyd edilir. Daha sonra həmin insanlar birlikdə otağa dəvət olunur və onların fikirləri bir-birinin yanında öyrənilir. Belə məlum olur ki, fikirlər dəyişdi. Əksəriyyətin fikri qrupa təsir edə bilən insanın fikri ilə eyni oldu.

Eksperimentdən əldə olunan nəticə

Məlum oldu ki, insanlar başqalarının fikirlərini əksər hallarda öz fikirləri kimi qəbul edirlər. Çünki cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif sosial qaydalar və psixoloji təsir faktorları insanların hər hansı hadisə ilə bağlı fikirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Deməli, insanlar qrup fikirlərinin təsirinə məruz qalırlar.

Mövzuya aid test sualları

1. Eksperimentin tərkib hissəsinə aid deyil:

- A. tədqiq olunanlar
- B. eksperimentator
- C. stimullar
- D. təcrübə şəraiti
- E. eksperimentin metodikası

2. Hansı tərif eksperiment metoduna aiddir?

- A. müvafiq şəraitlərdə heç bir müdaxilə olmadan baş verən psixi hadisələrin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənməsinə əsasən onların tədqiqini həyata keçirən üsullar məcmusudur
- B. məqsədyönlü şəkildə hazırlanan sualların verilməsilə tədqiq olunandan lazımi məlumatların əldə edilməsinə əsaslanan metoddur
- C. müvafiq şəraitlərdə baş verən psixi hadisələrin gedişatına müdaxilə edilərək baş verən dəyişikliklərin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənməsidir
- D. tədqiq olunan obyektin müvafiq xassələrinin tədqiqatçı tərəfindən süni şəraitin yaradılması və tədqiqat prosesinin gedişinin lazımi istiqamətində dəyişdirilməsi ilə öyrənilməsidir
- E. təbii şəraitlərdə baş verən hadisələrin məqsədyönlü qavrama sayəsində izlənməsinə əsasən onların tədqiqini həyata keçirən üsullar məcmusudur

3. Ashılı olmayan dəyişənlərə hansı təsirlər aid deyil:

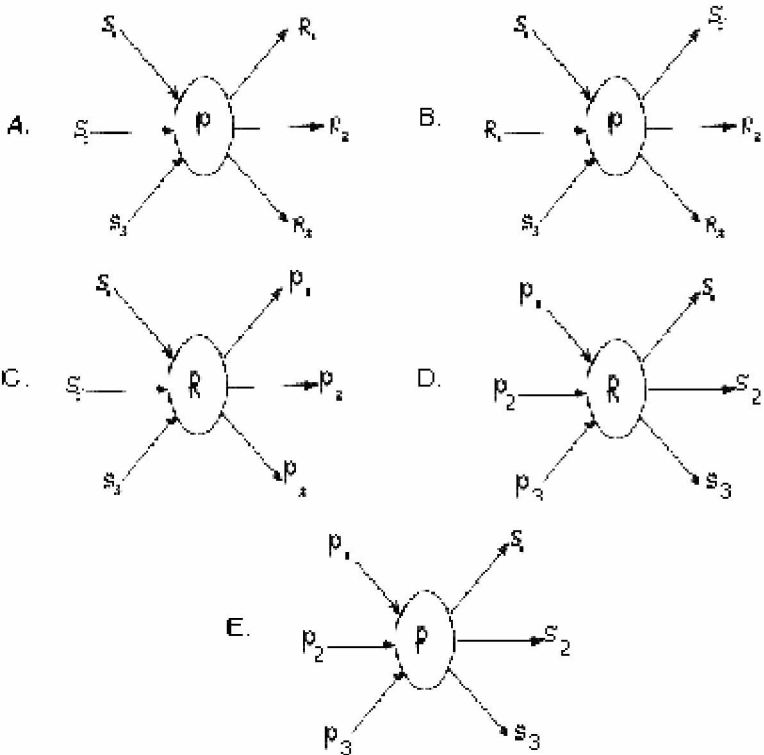
- A. reaksiya
- B. stimulyasiya

C. daxili əlavə dəyişənlər

D. stimullaşdırıcı rejim

E. eksperimental durumun istənilən xarici şəraiti

4. Hansı düzdür?

5. Tədqiq olunanı hər hansı reaksiyaya istiqamətləndirəcək xüsusi qıcıqlandırıcı necə adlanır?

A. reaksiya

B. stimül

C. daxili əlavə dəyişənlər

- D. stimullaşdırıcı rejim
- E. eksperimental durumun istənilən xarici şəraiti

6. Daxili əlavə dəyişən ola bilməz:

- A. əhval
- B. fiziki durum
- C. eksperimentə qarşı psixoloji ustanovka
- D. motivasiya
- E. davranış

7. Temperatur hansı dəyişənlər qrupuna daxildir?

- A. daimi təsirlər
- B. daimi olmayan təsirlər
- C. təsadüfi təsirlər
- D. daxili dəyişənlər
- E. asılı dəyişənlər

8. Xarici və daxili dəyişənlər hansı qrupa daxildir?

- A. asılı dəyişənlər
- B. asılı olmayan dəyişənlər
- C. əlavə dəyişənlər
- D. qaçılmaz dəyişənlər
- E. təsadüfi dəyişənlər

9. Həyəcan hansı təsirlərə aid edilir?

- A. xarici dəyişən, daimi təsirlər
- B. daxili dəyişən, daimi təsirlər
- C. xarici dəyişən, daimi olmayan təsirlər

- D. xarici dəyişən, təsadüfi təsirlər
- E. daxili dəyişən, daimi olmayan təsirlər

10. Tədqiq olunan cavablar hansı dəyişənlər qrupuna daxildir və necə işarə edilir?

- A. xarici dəyişəndir və «P» ilə işarə olunur
- B. daxili dəyişəndir və «S» ilə işarə olunur
- C. asılı dəyişəndir və «R» ilə işarə olunur
- D. asılı olmayan dəyişəndir və «R» ilə işarə
- E. asılı dəyişəndir və «P» ilə işarə olunur

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
E	D	A	A	B	E	A	C	E	C

4.3. Eksperimentin növləri

Eksperimentlərin növlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- I. *Prosesin həyata keçirilməsinin bütövlüyü və həqiqiliyinə görə:*
 1. *Real (konkret) eksperiment* real və ya konkret eksperimental şəraitlərdə aparılan təcrübə növüdür; sübutların, dəlillərin, faktların əldə olunmasını təmin edir. Və əldə olunmuş dəlillərin həm nəzəriyyədə, həm də praktikada istifadə edilməsinə təminat verir.
 2. *Xəyali (abstrakt) eksperimentlər* reallığa tətbiq edilməyən, xəyali aparılan təcrübə növüdür. Ekspe-

rimentin bu növü adətən real eksperimentlərin təşkilati məsələlərinin həllinə və ya tətbiqi planının işlənilməsinə xidmət edir.

3. *İdeal eksperiment* adlanan növdə asılı dəyişəne yalnız asılı olmayan dəyişən təsir edə bilər, digər təsirlərə isə yol verilmir.
4. *Sonsuz eksperiment* – bütün eksperimental imkanlardan yararlanan, yəni istənilən eksperimental fürsətlərdən istifadə edən eksperiment növüdür.
5. *Nöqsansız eksperiment* – ideal və sonsuz eksperimentlərin cizgilərini, xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən (cəmləşdirən) eksperiment növüdür.

II. *Eksperimentin məqsədinə görə:*

1. *Araşdırıcı eksperiment* – hər hansı obyekt və ya əşyalar haqqında yeni məlumatların əldə edilməsinə yönəldilmiş eksperiment növüdür.
2. *Diaqnostik (müayinəedici) eksperiment* – tədqiq olunanın keyfiyyətlərinin və bu keyfiyyətlərdə hər hansı dəyişikliyin aşkarlanmasına yönəldilmiş eksperiment növüdür.
3. *Açıqlayıcı eksperiment* - illüstrativ xarakterlidir, dərkedici və əyləndirici tədbirləri müşayiət edir. Bu eksperiment növünün məqsədi auditoriyanı müvafiq eksperiment metodu ilə tanış etmək və ya yerində hər hansı eksperimental effekt almaqdır. Bu eksperiment növünün köməkliliklə öyrədilənlər (tələbələr) diaqnostik və araşdırıcı üsullarla daha yaxından tanış olurlar.

III. *Tədqiqatın səviyyəsinə görə:*

1. *Kəşfiyyətçi eksperiment* – belə eksperimentlərin köməkliliklə fərziyyələr dəqiqləşdirilir, nadir hesab

edilən durumlar müəyyənləşdirilir, sonrakı gedişat formalaşdırılır. Adətən belə eksperiment növü *pilotaj* xarakterli hesab edilir.

2. *Əsas eksperiment* – eksperimentatoru maraqlandıran hər hansı elmi dəlillərin əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən geniş miqyaslı empirik təcrübə növüdür.
3. *Yoxlayıcı eksperiment* – əsas eksperimentin nəticələrinin yoxlanılması məqsədilə həyata keçirilir, məsələn, 1) əgər əsas eksperiment zamanı hər hansı səhvlərin buraxılması ehtimalı (şübhəsi) varsa; 2) prosesin həyata keçirilməsilə bağlı şübhələr mövcuddursa; 3) daha dəqiq və ya yeni göstəricilərin əldə edilməsi tələb olunursa və s. hallarda belə eksperiment növündən istifadə edilir.

IV. *Tədqiq olunana təsir növünə görə:*

1. *Daxili eksperiment* – kənardan təsirlər sayəsində deyil, məhz tədqiq olunanın özünün iradəsinin təsiri altında psixi təzahürlərdə baş verən dəyişiklikləri tədqiq edən eksperiment növüdür.
2. *Xarici eksperiment* – kənar təsirlər sayəsində tədqiq olunanın hisslərində baş verən və ya dəyişilən psixi təzahürlərin tədqiqini həyata keçirən eksperiment növüdür.

V. *Eksperimentatorun tədqiq olunanın həyati fəaliyyətinə müdaxilə səviyyəsinə görə (yəni eksperimental durumun növünə görə):*

V.1. Klassik qruplaşdırma:

- *Laborator eksperiment* – eksperimentin bu növü xüsusi laboratoriyalarda aparılır: orada müxtəlif cihazlardan istifadə edərək bu və ya digər xüsu-

siyyətlər tədqiq edilib öyrənilir. Laborator eksperiment daha düzgün və daha dəqiq elmi məlumat verir, lakin burada yaradılmış süni şərait bəzən tədqiq olunana mənfi təsir göstərərək psixi prosesin təbii cərəyanını poza bilir və bu vaxt laborator eksperimentdən alınan nəticələr dəqiq olmur. Laborator üsulundakı bu nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə təbii eksperimentə geniş yer verilir;

- *Təbii eksperiment* – tədqiqat adı, təbii şəraitdə (məsələn, məktəbdə, oyun və fəaliyyət prosesində) aparılır. Bu vaxt qarşıdakı məqsəddən asılı olaraq tədqiqatçı uşağın psixi fəaliyyətinə minimum müdaxilə ilə onu təşkil edə bilər;
- *Müəyyənəddici eksperiment* – psixologiyada şəxsiyyətin mənaviyyatındakı bu və ya digər keyfiyyətin nə vaxt, necə təzahür etməsini öyrənmək, fərdi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq məqsədilə tətbiq olunan eksperiment növüdür. Müəyyənəddici eksperimentlə insanın əqli inkişaf səviyyəsini tədqiq etmək məqsədilə həyata keçirilən test üsulunu bir-birilə qarışdırmaq olmaz.
- *Formalaşdırıcı eksperiment* – eksperimentin bu növündə tədqiqatçının fəal təsiri ilə tədqiq olunanın şəxsi fəaliyyətində gedən dəyişikliklər tədqiq olunur, onlarda müəyyən keyfiyyətlər formalaşdırılır, şagirdlərə öyrədilən məsələ üzrə tapşırıqlar verilir, mücərrəd məfhumların mənimsədilməsi imkanları müəyyənləşdirilir.

V.2 Qeyri-adi qruplaşdırma:

- *Reallığı olduğu kimi əks etdirən eksperiment* – həyatın konkret real durumlarını, real psixi faktorlarını olduğu kimi izləyən eksperiment növüdür.

Bu eksperiment növündə də müdaxilə bacardıqca az olmalıdır.

- *Reallığı yaxşılaşdıran eksperiment* – bu eksperiment növündə yalnız tədqiq edilən bir qisim dəyişənlər dəyişikliyə məruz qalır, dəyişənlər isə stabilliyini saxlayır.

VI. Asılı olmayan dəyişənə eksperimentatorun təsir imkanına görə:

1. *Qıcıqlandırıcı eksperiment* – bu eksperiment növündə eksperimentatorun özü birbaşa asılı olmayan dəyişənə təsir edir. Asılı olmayan dəyişənlərdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri baş verə bilər.
2. *İstinad edilən mənbə rolunu oynayan eksperiment* – asılı olmayan dəyişənlərdə baş verən dəyişikliklər eksperimentatorun müdaxiləsi olmadan baş verir. Buraya şəxsiyyətdə baş verən dəyişikliklər, beyin zədələnmələri, mənəvi fərqlər və s. aid edilir.

VII. Asılı olmayan dəyişənlərin sayına görə:

1. *Birfaktorlu (birölçülü) eksperiment* – yalnız bir asılı və bir asılı olmayan dəyişəni olan eksperiment növüdür.
2. *Çoxfaktorlu (çoxölçülü) eksperiment* – bir neçə asılı olmayan və bir asılı dəyişəni olan eksperiment növüdür.

VIII. Tədqiq olunanların sayına görə:

1. *Fərdi eksperiment* - təcrübə yalnız bir tədqiq olunanın üzərində aparılır.
2. *Qrup eksperimenti* – təcrübə eyni vaxtda bir neçə tədqiq olunanın üzərində aparılır.

IX. Dəyişənlər arasındakı əlaqələrin aşkarlanması (təyini) üsuluna görə:

1. *İntraprosesli (daxili) eksperiment* - bütün eksperimental durumlar tədqiq olunanların yalnız eyni kontingentinə aid edilir. Adətən belə eksperiment növündən müxtəlif sosial qruplarda şəxsiyyətlər arasındakı münasibətləri tədqiq etmək üçün istifadə edilir. Əgər tədqiq olunan bir nəfərdisə, onda fərdi təcrübə aparılır və bu eksperimentə *intrafərdi* eksperiment deyilir.
 2. *İnterprosesli (dəyişənlərarası və ya xarici) eksperiment* – eksperimentin bu növündə tədqiq olunanların müxtəlif kontingentlərinə eyni eksperimental durum tətbiq edilir və bu eksperimentlər müxtəlif yerlərdə, müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif eksperimentatorlar tərəfindən aparılarsa da, eyni proqrama riayət edilməlidir.
 3. *Kross – prosesli (ingiliscədən tərcüməsi – kəsişmə deməkdir) eksperiment* – bu eksperiment növündə müxtəlif kontingentdən olan tədqiq olunanlara müxtəlif eksperimental durumlar tətbiq edilir. Əgər tədqiq olunanlar ayrı-ayrılıqda çalışdırlarsa, onda tətbiq edilən eksperiment növü *kross – fərdi* eksperiment adlanır. Əgər müxtəlif durumlarda müxtəlif qruplar sınağa məruz qalırsa, onda belə eksperiment növünə *kross - qruplu* eksperiment və ya qruplararası eksperiment deyilir.
- X. Asılı olmayan dəyişənlərin dəyişilməsinin növünə görə:**
1. *Kəmiyyət eksperimenti* – eksperimentin bu növündə asılı olmayan dəyişən sayca ya azala, ya da arta bilər.

2. *Keyfiyyət eksperimenti* – eksperimentin bu növündə asılı olmayan dəyişəndə kəmiyyət dəyişiklikləri deyil, əksinə, müxtəlif keyfiyyət dəyişiklikləri qeydə alınır.

Mövzuya aid test sualları

1. *Prosesin həyata keçirilməsinin bütövlüyü və həqiqiliyinə görə qruplaşmaya aid deyil:*

- A. real eksperiment
- B. xəyali eksperiment
- C. ideal eksperiment
- D. sonsuz eksperiment
- E. əsas eksperiment

2. *Məqsədinə görə eksperimentin neçə növü məlumdur?*

- A. 3
- B. 4
- C. 6
- D. 2
- E. 5

3. *Kəşfiyyatçı, əsas və yoxlayıcı eksperimentlər hansı qrupa daxildir?*

- A. eksperimentin məqsədinə görə
- B. tədqiqatın səviyyəsinə görə
- C. tədqiq olunana təsir növünə görə
- D. tədqiqatın məqsədinə görə
- E. eksperimentin xarakterinə görə

4. Kənardan təsirlər sayəsində deyil, məhz tədqiq olunanın özünün iradəsinin təsiri altında psixi təzahürlərdə baş verən dəyişiklikləri tədqiq edən eksperiment növü necə adlanır?

- A. qıcıqlandırıcı eksperiment
- B. xarici eksperiment
- C. daxili eksperiment
- D. fərdi eksperiment
- E. birləşdirici eksperiment

5. Fərdi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq məqsədilə tətbiq olunan eksperiment necə adlanır?

- A. müəyyənedici eksperiment
- B. xarici eksperiment
- C. daxili eksperiment
- D. fərdi eksperiment
- E. aşkarlayıcı eksperiment

6. Tədqiq olunanların sayına görə eksperimentlərin neçə növü məlumdur?

- A. 3
- B. 4
- C. 6
- D. 2
- E. 5

7. Birləşdirici və çoxfaktorlu eksperimentlər hansı qruplaşmaya daxildir?

- A. tədqiq olunanların sayına görə
- B. asılı olmayan dəyişənlərin sayına görə
- C. tədqiq olunana təsir növünə görə

- D. eksperimentin məqsədinə görə
E. asılı dəyişənlərin sayına görə

8. Tədqiq olunana təsir növünə görə eksperimentlərə aiddir:

- A. daxili, xarici
B. fərdi, qrup
C. birfaktorlu, çoxfaktorlu
D. real, ideal
E. təsirli, təsirsiz

9. Asılı olmayan dəyişənlərin dəyişilməsinin növünə görə eksperimentlərin neçə növü məlumdur?

- A. 3
B. 2
C. 6
D. 4
E. 5

10. Kross – prosesli eksperiment hansı qruplaşmaya daxildir?

- A. dəyişənlərin sayına görə
B. dəyişənlərin bir-birinə təsirinə görə
C. asılı olmayan dəyişənlərə edilən təsirinə görə
D. dəyişənlər arasındakı əlaqələrin aşkarlanması üsuluna görə
E. tədqiq olunana təsir növünə görə

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
E	A	B	C	A	D	B	A	B	D

4.4. Psixoloji testləşdirmələr

Psixoloji testləşdirmə anlayışı.

Psixoloji test – insanın hər hansı psixoloji xarakteristikalarını aşkarlayan və onların inkişaf səviyyəsini təyin edən standartlaşdırılmış suallar və ya tapşırıqlar sistemidir. Psixoloji testləşdirmə tədqiq olunanların psixoloji xarakteristikalarını müəyyənləşdirmək və ölçmək məqsədini daşıyır. Testlər əsasən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə tətbiq edilir, elə buna görə də test metoduna adətən şəxsiyyəti öyrənən üsullar sistemi kimi də yanaşılır. Testlər hər hansı keyfiyyəti müəyyən etdiyinə görə psixodiagnostik (psixodiagnostika – şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərini aşkarlayan və inkişaf səviyyəsini təyin edən üsullar haqqında elmdir) metod hesab edilir. Ümumiyyətlə, testlər psixodiagnostikanın əsas aləti rolunda çıxış edir. Test sözü ingilis mənşəli olub, sınaq, yoxlanış, təcrübə kimi tərcümə olunur. Psixologiyada da bu mənada işlədilir və əsasən fərdi fərqləri öyrənmək məqsədilə tətbiq olunur. Test terminini ilk dəfə V.Vundtun amerikalı tələbəsi psixoloq Geym Kettell 1890-cı ildə «intellektual testlər və ölçmələr» adlı işində işlətməklə elmə daxil etmişdir. Testləşdirmənin təkamülünün başlanğıcı XIX əsrlə bağlıdır. Fransız həkimi A.Bine testləşdirmənin nəzəriyyə və praktikasının inkişafına xidmət edəcək əhəmiyyətli işlər görmüşdür. XX əsrin 20-ci illərində, psixoloji testlərin, xüsusilə də intellekt testlərinin istifadəsinə geniş yer verildiyi bir vaxtda «test partlayışı» baş verdi. Sonralar müxtəlif fəaliyyət sahələrində insanların qabiliyyət və bacarıqlarının səviyyəsini təyin edən

çoxsaylı xüsusi testlər meydana gəldi. Bunun axarı ilə proyektiv testlər və şəxsiyyət testləri də yarandı. Onlara isə öyrənilənləri xüsusi təşkil edilmiş durumlara salaraq hər hansı süni şəkildə yaradılmış bir məsələnin həll edilməsi zamanı özlərini necə aparacaqlarının müşahidə edilməsi üzərində qurulmuş test-eksperimentlər də qoşuldu.

Vaxtilə tibbi praktikada şəxsi keyfiyyətlərin təyin edilməsi ilə bağlı məlumatların toplanmasına xidmət edəcək çoxlu sayda testlər işlənmişdi. İlkin olaraq bu testlər psixopatoloji cəhətdən qiymətli hesab olunacaq hər hansı xəstəliyə tutulmuş pasientin şəxsi keyfiyyətlərinin təyin edilməsi məqsədinə xidmət edərdi. Psixopatoloji əlamət kimi ən çox rigidlik və həyəcanlanma əlamətləri təyin edilirdi. Şəxsiyyətin digər xüsusiyyətlərinin təyini belə testlərdə özünə yer tapmamışdı, belə ki, bu xüsusiyyətlərin təyini psixiatriya üçün diaqnostik əhəmiyyət kəsb etmirdi. İmkanlar genişləndirilməklə, lazımi nəticələr əldə etmək baxımından test üsulunun sonrakı inkişaf mərhələlərində əsas diqqət şəxsiyyət nəzəriyyəsinə yönəldildi. Daha sonralar bu sahə daha da inkişaf edərək ayrıca bir bölməni – testologiyanı formalaşdırdı. *Testologiya* – testlərin tərtibi və ya konstruksiyası haqqında elmdir. Testləşdirmə prosesi adətən özündə üç mərhələni cəmləşdirir:

- 1) testləşdirmənin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- 2) təlimata uyğun testləşdirmənin tətbiqi və göstəricilərin əldə olunması;
- 3) əldə olunmuş göstəricilərin «normal hədlə» müqayisəsi və nəticənin əldə edilməsi.

Əsas əlamətlərinə görə testlərin növləri:

- *fərdi testlər* – hər bir öyrənilən şəxslə ayrı-ayrılıqda işləmək üçün müəyyənləşdirilmişdir;
- *qrup testləri* – eyni anda bir neçə sayda öyrənilənlərlə test aparmağa imkan verir;
- *verbal testlər* – öyrənilənlərin öz fikirlərinə müvafiq aparılmış təhlillərə əsaslanır;
- *qeyri-verbal* – danışıklardan əlavə digər əlamətlərin aşkarlanması və ümumiləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilir;
- *kəmiyyət testləri* - öyrənilən xüsusiyyətin inkişaf həddinin kəmiyyət göstəricilərinin əldə edilməsinə imkan verir;
- *keyfiyyət testləri* – öyrənilən xüsusiyyətin inkişaf həddinin keyfiyyət göstəricilərinin açığlanmasına imkan verir;
- *gradual testlər* – müəyyən şkalaların köməyi ilə öyrənilən xüsusiyyətin inkişaf dərəcəsini rəqəmlərlə ifadə etmək imkanı verir;
- *alternativ testlər* – «hə» və «yox» səpkili, ancaq iki birini inkar edən nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir;
- *ümumi testlər* – ümumi xarakterli hər hansı psixoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması məqsədi daşıyır;
- *xüsusi testlər* – bir insanın digərindən fərqlənməsinə imkan verən hər hansı xüsusi keyfiyyətləri müəyyənləşdirir.

Əsas əlamətlərinə görə testlərin qruplaşdırılması.

Testlər müxtəlif tapşırıq və suallar şəklində müəxəssislər tərəfindən işlənilir. Testlərin psixodiagnostik əhəmiyyəti onların elmi cəhətdən nə dərəcədə əsaslı olmasından bilavasitə asılıdır. Testlərin təsnifatına əsas verən onların məqsəd, forma və məzmunudur. Müxtəlif tarixlərdə psixoloji testlərin təsnifatına dair müxtəlif variantlar təklif olunmuşdur. Onların içərisində daha uğurlusu 1950-ci ildə amerikalı psixoloq Saul Rozençveyqin təklif etdiyi variant hesab edilir. O, psixoloji testləri aşağıdakı qruplara bölmüşdür: subyektiv, obyektiv və proyektiv. Müxtəlif yanaşmalar da nəzərə alınmaqla həmin qruplaşmanı aşağıdakı tərkibdə təqdim etmək olar:

****Subyektiv testlər*** (tədqiq olunanın özünü qiymətləndirməsinə əsaslanır):

1) düzülüşünə görə:

- a) sorğular-anketlər;
- b) fərdi sorğular

2) tətbiq sahəsinə görə:

- a) dar profilli: klinik, təhsil, menecment və s. sahələr;
- b) istifadə dairəsi geniş olan

3) psixi hadisələrin diaqnostikasına görə:

- a) psixoloji durumu təyin edən sorğular;
- b) şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini təyin edən sorğular (şəxsiyyət sorğuları);
- v) kompleks sorğular

4) şəxsiyyəti təsvir etmə prinsipinə görə:

a) şəxsiyyət cizgilərini realizə edən sorğular:

- birölçülü;
 - çoxölçülü;
- b) tipoloji sorğular

5) şəxsiyyətin makroxarakteristikasının təyininə görə:

- a) temperament sorğuları;
- b) xarakter sorğular;
- v) şəxsiyyətin yönəlişliyi sorğuları;
- c) qarışıq sorğular

Subyektiv test nümunəsi.

«Səbrliliyin təyini» testi

Təlimat: Razılaşdığınız “a” və ya “b” cavablarından birini seçin.

1. Maraqlı hesab etdiyiniz təşəbbüsünüzü dəstəkləməsələr, məyus olardınız mı?

- a) Bəli
- b) Xeyr

2. Sözüünüzü axıra qədər deməyə imkan verməsələr əsəbiləşərdiniz mi?

- a) Bəli
- b) Xeyr

3. Sizinlə əlaqəli neqativ məlumatı sakitmi qəbul edirsiniz?

- a) Xeyr
- b) Bəli

4. Hər hansı məclisdə özünü pis aparan insanlara qarşı əsəbilik nümayiş etdirirsinizmi?

- a) Bəli
- b) Xeyr

5. Maraqları sizinki ilə üst-üstə düşməyən insanlarla ünsiyyət qurmağı bacarırsınızmi?

- a) Xeyr
- b) Bəli

6. Qıcıqlandırıcı zarafatlara reaksiya verirsinizmi?

- a) Bəli
- b) Xeyr

7. Razısınızmi ki, çox insanlar layiq olmadığı həyatı yaşayırlar?

- a) Bəli
- b) Xeyr

8. Razılaşmadığınız fikrə qarşı mübahisə etməyə meyllisinizmi?

- a) Bəli
- b) Xeyr

9. Uzun müddət tələb olunan işləri yerinə yetirmək sizi əsəbiləşdirirmi?

- a) Bəli
- b) Xeyr

10. Bir insanın vaxt tələb olunan yorucu çıxışını axıra qədər səbrlə dinləyirsinizmi?

- a) Xeyr
- b) Bəli

Diaqnostika:

“a” seçimi 6÷10 saydadırsa, səbrlilik yoxdur;

“b” seçimi 6÷10 saydadırsa, insan səbrlidir.

***Obyektiv testlər** (diaqnozun qoyulması fəaliyyətin xüsusiyyətinə və nəticəsinə görə əldə olunan məlumata əsaslanır); testləşdirmənin mövzusu və vəzifəsinə görə obyektiv testləri növbəti şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) *şəxsiyyət testləri*

2) *intellekt testləri:*

- verbal;
- qeyri-verbal;
- kompleks

3) *qabiliyyət testləri:*

- ümumi qabiliyyət testləri;
- xüsusi qabiliyyət testləri;
- kreativlik testləri

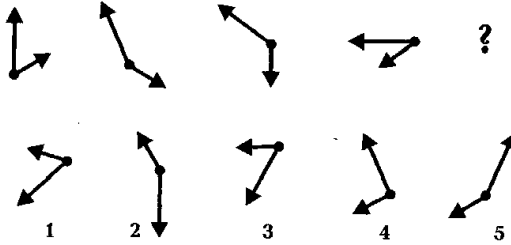
4) *nailiyyət testləri:*

- fəaliyyət testləri;
- yazılı testlər;
- şifahi testlər

Obyektiv test nümunəsi.

«İntellekt göstəricisinin təyini» testi

1. 5 fiqurdan hansı boş yerə uyğundur?

Cavab. Saat əqrəblərinə diqqətlə baxdıqda görünür ki, balaca əqrəb irəli hərəkət edir (≈ 2 saat), böyük əqrəb isə geriləyir ($\approx 5 \div 10$ dəq.). Deməli, əqrəblərin hərəkətinə uyğun olaraq növbəti yerdə 1 saylı fiqur yerləşməlidir.

2. Hərflərin düzülmə ardıcılığına müvafiq olaraq sual işarəsinin yerindəki hərfi tapın.

m k x ə ?

Cavab. Latın əlifbasının düzülüşünün əksi istiqamətində «o» hərfindən etibarən 1 vahid (1,2,3,4,5) artırılaraq və sayılaraq hərflər düzülür.

a (b c ç d e = 5)ə (f g ğ h = 4) x (ı i j = 3)k (q l = 2) m (n = 1)
o ö p r s ş t u ü v y z

Deməli, hərflərin düzülüşü növbəti şəkildə olacaqdır:

m k x ə a

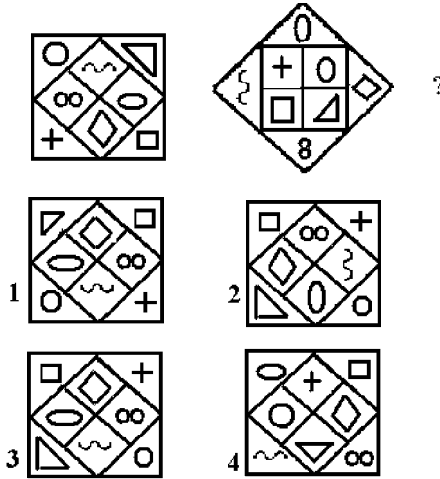
3. Mötərizənin içərisinə elə hərflər yazın ki, bu hərflər əvvəldə olan sözün davamı, sonrakı sözün əvvəli olsun:

çək(..)lək

Cavab. Nöqtələrin yerinə m və ə hərflərini yazdıqda əvvəlki sözlə birləşərək «çəkmə», özündən sonrakı sözlə birləşərək «mələk» sözü əmələ gəlir, yəni

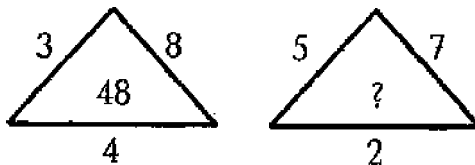
çək(mə)lək

4. 4 fiqurdan hansı boş yerə uyğundur?

Cavab. Fiqurun saat əqrəbi istiqamətində hərəkət etdiyini və hər dəfə daxiləki fiqurların yerdəyişmə ardıcılığını nəzərə alsaq, növbəti formaya 3 sayılı fiqur uyğun gələcəkdir.

5. ?-in yerinə uyğun olan rəqəmi yazın.

Cavab. Birinci üçbucağın tərəflərindəki rəqəmləri bir-birinə vurub ikiyə böləndə ortadakı 48 qiyməti alınır ($\frac{3 \cdot 8 \cdot 4}{2} = 48$). Analoji üsuldən istifadə edərək ?-in yerindəki rəqəmi hesablayırıq: $\frac{(5 \cdot 7 \cdot 2)}{2} = 35$.

6. *Sətir üzrə yerləri dəyişdirilmiş hərfləri lazımı qaydada düzərək sütün üzrə mənaca uyğun olmayan sözü tapın.*

ləməq

ləpəng

şipik

yərgöçin

Cavab. Hərflərin yerini dəyişdikdə növbəti sözlər alınır: *qələm, pələng, pişik, göyərçin. Pələng, pişik, göyərçin* heyvan adlarıdır, deməli bu sıralanmaya uyğun olmayan söz *qələm* sözüdür.

7. *Mötərizin içərisindəki rəqəmi tapın.*

243 (222) 317

548 (...) 621

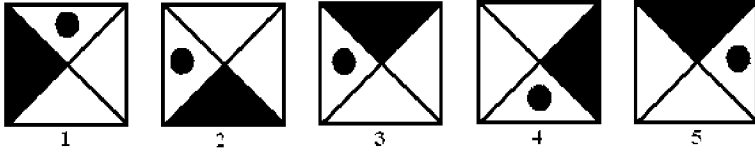
Cavab. Yuxarıdakı nümunəyə baxdıqda məlum olur ki, $(317-243) \cdot 3 = 74 \cdot 3 = 222$.

Analoji qayda üzrə

$(621-548) \cdot 3 = 73 \cdot 3 = 219$

alırıq.

8. Artıq olan fiquru tapın.

Cavab. Digər fiqurları 1 saylı fiqurun saat əqrəbinin əksi istiqamətində hərəkətinin təsviri olduğunu təsəvvür etdikdə 3 saylı fiqurun artıq olduğu qənaətinə gəlmək olar.

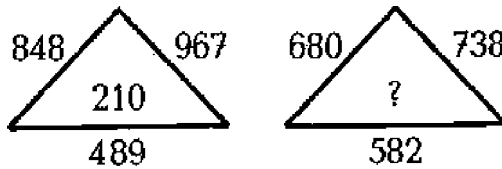
9. Mötərizənin içərisinə elə söz tapıb yazın ki, əvvəldə olan sözün davamı, sonrakı sözün əvvəli olsun.

ul (. .) lu

Cavab. Mötərizənin içərisinə *duz* sözünü yazdıqda *ulduz* və *duzlu* sözləri alınar:

ul (*duz*) lu

10. ?-in yerinə uyğun olan rəqəmi tapın.

Cavab. Birinci üçbucağın tərəflərindəki rəqəmlərin bir-birilə əlaqəsi aşağıdakı kimidir:

$$848=29^2+7; 967=31^2+6; 489=22^2+5; 210=7\cdot6\cdot5$$

Analoji qaydadan istifadə edərək ?-in yerindəki rəqəmi tapmaq:

$$680=26^2+4; 738=27^2+9; 582=24^2+6; 4\cdot9\cdot6=216$$

Deməli, ?-in yerinə 216 rəqəmi yazılmalıdır.

11. Ətrafdakı sözlərin hərflərindən istifadə edərək (yuxarıdakı nümunəyə uyğun) aşağıdakı mötərizənin içərisindəki sözü tapın.

alça (alma) maral

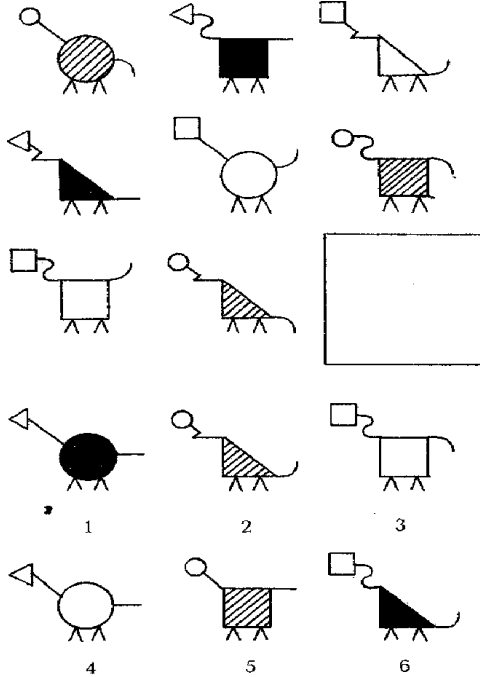
kitab (....) noyabr

Cavab. Ətrafdakı sözlərin ilkin hecaları birlikdə mötərizənin içərisindəki sözü ifadə edir:

alça (alma) maral

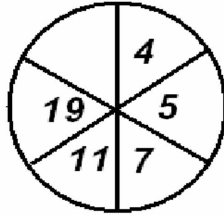
kitab (kino) noyabr

12. 6 fiqurdan hansı boş yerə uyğundur?

Cavab. Şəkildə hər fiqurdan 1 dənə təsvir olunub, lakin 1 saylı fiqurdan təsvir edilməyib. Ona görə də 1 saylı fiqur boş yerdə yerləşdirilməlidir.

13. Boş yerə uyğun olan rəqəmi yazın.

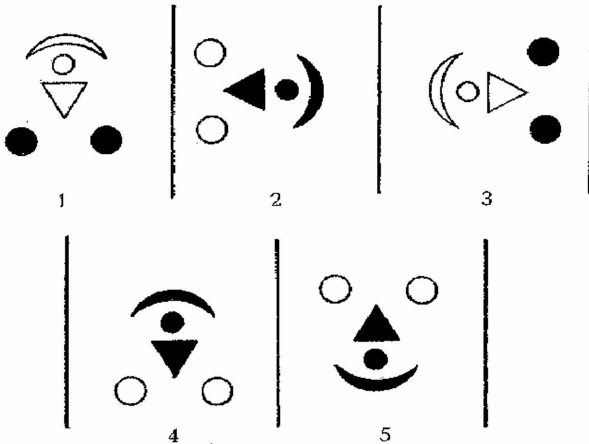

Cavab. Diqqət yetirdikdə görürük ki, saat əqrəbi istiqamətində düzölmüş rəqəmlər özündən əvvəlki rəqəmlər üzərində aşağıdakı əməliyyatlar aparılması sayəsində tapılır:

$$4 \cdot 2 - 3 = 5; 5 \cdot 2 - 3 = 7; 7 \cdot 2 - 3 = 11; 11 \cdot 2 - 3 = 19; 19 \cdot 2 - 3 = 35.$$

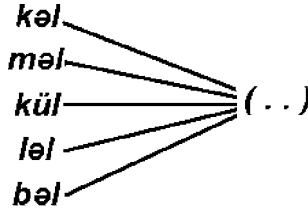
Deməli, boş yerə 35 rəqəmi yazılmalıdır.

14. Artıq olan fiquru təyin edin.

Cavab. Şəkillərə baxdıqda görürük ki, 1 və 5, eləcə də 2 və 3 sayılı fiqurlar bir-birilə əlaqəlidir, yəni onlar bir-birindən 180° əks istiqamətdə yerləşirlər və fiqurların rənglərində oxşar dəyişkənlik baş verir. Bu qaydaya isə 4 sayılı fiqur uyğun gəlmir.

15. *Mötərizənin içərisinə elə hərflər yazın ki, əvvəlki hərflərlə birləşərək sözlər əmələ gətirsin.*

Cavab. Mötərizənin içərisinə *ə, k* hərfləri uyğun gəlir və əvvəlki hərflərlə birləşərək növbəti sözləri əmələ gətirir: *kələk, mələk, külək, lələk, bələk*

16. *Ətrafdakı rəqəmlərin düzülmə qaydasından istifadə edərək sualın yerindəki rəqəmi tapın.*

6 9 ? 24 36

Cavab. Rəqəmlərin düzülüşündə hər rəqəm ardıcılıqla 3,6,9,12 vahid artırılmaqla sıralanır, yəni $6+3=9$; $9+6=15$; $15+9=24$; $24+12=36$. Deməli, boş yerdəki rəqəm 15 olacaqdır:

6 9 15 24 36

17. *Boş yerə uyğun olan rəqəmi tapın.*

42		66		78	
6	27	7	40	8	

Cavab. Yuxarıdakı rəqəmləri 2-yə bölüb aşağıdakı rəqəmləri də əlavə etdikdə sağdakı rəqəm alınır;

$$\frac{42}{2} + 6 = 27; \quad \frac{66}{2} + 7 = 40; \quad \frac{78}{2} + 8 = 47$$

18. *Sətir üzrə yerləri dəyişdirilmiş hərfləri lazımi qaydada düzərək sütun üzrə mənaca uyğun olmayan sözü tapıb çıxarın:*

eyməv
qıglzılı
baqzan
rənfiləq
ziznəg

Cavab. Hərflərin yerini uyğun şəkildə düzsək, növbəti sözlər alınar: *meyvə, qızılgül, zanbaq, qərənfil, nərgiz*; təkcə *meyvə* sözü mənaca sıralanmaya uyğun gəlmiş (digər sözlər gül adlarıdır).

19. *Ətrafdakı rəqəmlərdən istifadə edərək (yuxarıdakı nümunəyə uyğun olaraq) aşağıdakı mötərizənin içərisindəki rəqəmi tapın.*

$$112 (190) 17$$

$$268 (?) 107$$

Cavab. Yuxarıdakı nümunəyə baxdıqda məlum olur ki, tərəflər fərqi 2-yə hasili mötərizənin içərisindəki rəqəmə bərabərdir, deməli həmin əməliyyatı aparmaqla sual işarəsinin yerindəki rəqəmin 322 olduğunu tapırıq:

$$(112-17) \cdot 2 = 190; \quad 112 (190) 17$$

$$(268-107) \cdot 2 = 322; \quad 268(322)107$$

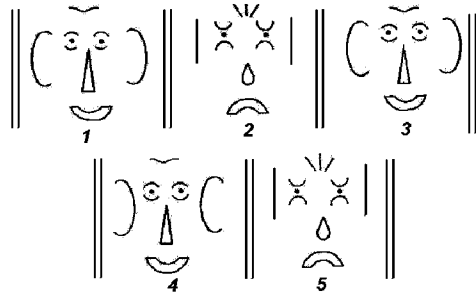
20. *Öndə verilmiş rəqəmlərin düzülmə qaydasından istifadə edərək naməlum rəqəmi tapın.*

$$2 \quad 5 \quad 26 \quad ?$$

Cavab. Sonrakı rəqəmlər özündən öndə olan rəqəmi kvadrata yüksəldib üzərinə 1 vahid artırılmaqla tapılır: $2^2+1=5$; $5^2+1=26$; $26^2+1=677$, deməli, sual işarəsinin yerinə 677 yazılmalıdır, yəni

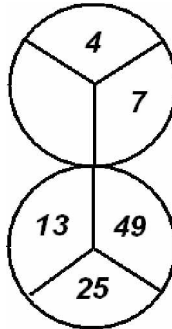
2 5 26 677

21. Artıq olan şəkli təyin edin.

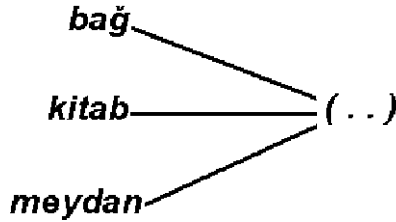
Cavab. 1 sayılı şəkil 3-lə, 2 sayılı şəkil isə 5-lə eynidir. Deməli, 4 sayılı şəkil artıqdır.

22. Boş olan yerdəki rəqəmi tapın.

Cavab. Xanalaradakı rəqəmləri 2-yə vurmaqla və 1 vahid azaltmaqla digər rəqəmləri almaq olur: $4 \cdot 2 - 1 = 7$; $7 \cdot 2 - 1 = 13$; $13 \cdot 2 - 1 = 25$; $49 \cdot 2 - 1 = 97$. Deməli, boş xanadakı rəqəm 97-dir.

23. Mötərizənin içərisinə elə şəkilçi yazın ki, əvvəlki sözlərlə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirsin.

Cavab. Mötərizənin içərisinə *ça* şəkilçisi uyğun gəlir və əvvəlki sözlərlə birləşərək növbəti sözləri əmələ gətirir: *bağça, kitabça, meydança.*

24. Öndə verilmiş rəqəmlərin düzülmə qaydasından istifadə edərək naməlum rəqəmi tapın.

$$65 \quad 35 \quad 30 \quad ?$$

Cavab. Rəqəmlər özündən əvvəl olan iki rəqəmin fərqindən alınır:

$$65-35=30; \quad 35-30=5$$

Deməli, sual işarəsinin yerinə 5 rəqəmi yazılır:

$$65 \quad 35 \quad 30 \quad 5$$

25. Ətrafdakı sözlərin hərflərindən istifadə edərək (yuxarıdakı nümunəyə uyğun) aşağıdakı mötərizənin içərisindəki sözü tapın.

çəkilic (çəmən) mənbə

sümük (....) kandar

Cavab. Ətrafdakı sözlərin ilkin hecaları birlikdə mötərizənin içərisindəki sözü ifadə edir:

çəkilic (çəmən) mənbə

sümük (sükan) kandar

26. Ətrafdakı rəqəmlərdən istifadə edərək (yuxarıdakı nümunəyə uyğun olaraq) aşağıdakı mötərizənin içərisindəki rəqəmi tapın.

$$41 \ (28) \ 27$$

$$83 \ (?) \ 65$$

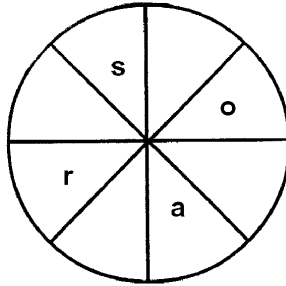
Cavab. Tərəflər fərqlinin 2-yə hasili mötərizənin içərisindəki rəqəmə bərabərdir,

yəni 36-ya:

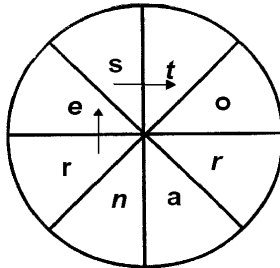
$$42 \ (41-27) \cdot 2=28; \quad 41 \ (28) \ 27$$

$$(83-65) \cdot 2=36; \quad 83 \ (36) \ 65$$

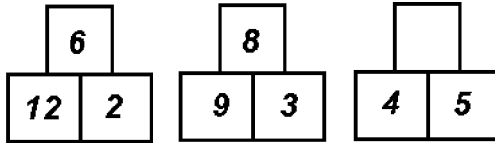
27. Çatışmayan hərfləri tapın.

Cavab. Boş olan yerlərə *e*, *t* və *n* hərflərini yazmaqla *restoran* sözü alınar.

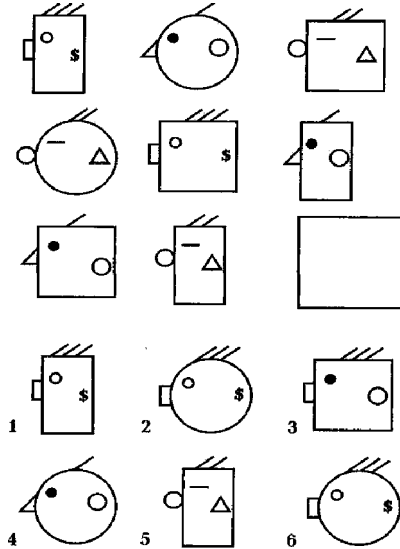

28. Boş yerə uyğun olan rəqəmi tapın.

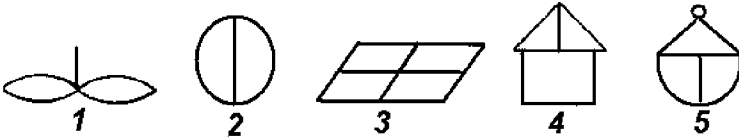
Cavab. Kvadratlardakı rəqəmlərin cəmi 20-yə bərabərdir: $6+12+2=20$; $8+9+3=20$; $4+5+11=20$. Deməli, boş yerə 11 rəqəmi yazılmalıdır.

29. 6 fiqurdan hansı boş yerə uyğundur?

Cavab. Hər sətir və sütunda düzölmüş fiqurda 3 formada burun, göz, tel (1, 2 və ya 3 sayda) mövcuddur. Yalnız 3-cü cərgədə düzbucaqlı burun, dairə baş və üç telli fiqur yoxdur. Deməli, boş yerə 2 sayılı fiqur yerləşdirilməlidir.

30. Artıq olan fiquru təyin edin.

Cavab. 3-cü fiqurdan başqa digər fiqurların hamısında perpendikulyar xətt mövcuddur. Deməli, artıq fiqur 3-dür.

***Proyektiv testlər** (öyrənilənin fəaliyyətinə dair xüsusiyyətlərinin tamamilə neytral, xarici materiallarla müqayisəsindən əldə olunmuş təhlillərə əsaslanır). İlk dəfə bu metod 1939-cu ildə Lourens K.Frank tərəfindən işlənilmişdir. Proyektiv testlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, öyrənilənə müəyyən stimulyer materiallar (suallar) təqdim edilməklə onun xüsusiyyətlərini aşkarlamaq mümkündür. Belə ki, bu material nə qədər zəif tərtib edilsə, subyekt heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən materialı şərh etməyə və ya başa düşməyə çalışdıqca özü də bilmədən həyəcanını, qorxularını, arzularını, narahatçılığını daha çox büruzə verir. Bu metodlar vaxtilə Z.Freyd tərəfindən təqdim olunmuş psixanalizdən qaynaqlanıb. Öyrənilənin reaksiyalarının xarakterindən asılı olaraq proyektiv testlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- 1) *konstitutiv testlər* – tədqiq olunandan tələb olunur ki, təqdim olunmuş materiala mənə versin (məsələn, «Rorşax ləkələri» adlı testlərdə təqdim olunana qara-ağ rənglərdən ibarət ləkələr təqdim edilir və bu ləkələrin nəyə bənzəməsi soruşulur);
- 2) *konstruktiv testlər* – öyrənilənə təqdim olunmuş detallardan hər hansı mənəni kəsb edəcək materialı konstruksiya etmək tapşırılır (məsələn, ağac, avto-

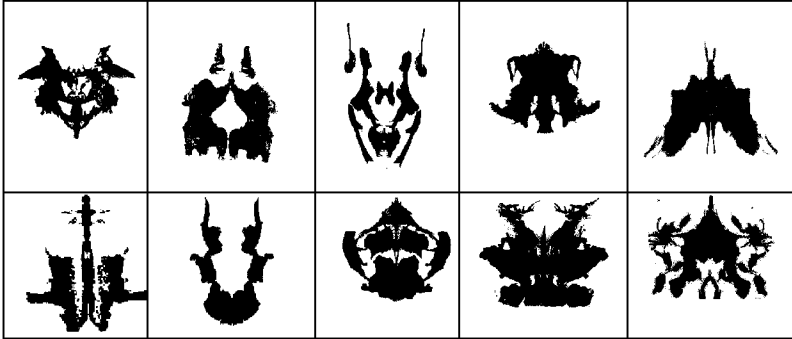
mobil, insan, heyvan və s. maketlər təqdim edilir, təqdim olunan özünün yaşamaq istədiyi kəndin maketini konstruksiya edir);

- 3) *interpretativ testlər* – tədqiq olunandan tələb olunur ki, hər hansı hadisəni, hekayəni uydursun, bunun üçün də müvafiq stimullar təqdim edilə bilər;
- 4) *katartik testlər* – təşkil olunmuş şəraitlərdə hər hansı oyun fəaliyyətinin icrasından əldə olunan materiala əsaslanır;
- 5) *ekspressiv testlər* – tədqiq olunanın çəkdiyi şəkillərin təhlillərindən əldə olunmuş məlumatlara əsaslanır, bu şəkillər sərbəst və ya tapşırığa müvafiq çəkilə bilər (məsələn, M.Z.Drukareviçin «mövcud olmayan heyvan», C.Bukun «ev-ağac-insan» və s. tipdə olan testləri);
- 6) *impressiv testlər* – təqdim olunmuş bir sıra stimullar içərisindən öyrənilənin hansına üstünlük verməsi prosesindən əldə olunan məlumatların təhlillərinə əsaslanır;
- 7) *additiv testlər* (ingilis. add – əlavə etmə mənasını verir) – hər hansı təqdim olunmuş yarımçıq materialın tamamlanması təklif olunur (məsələn, cümlənin və ya hekayənin tamamlanması)

Proyektiv test nümunəsi.

Rorşax testi

Təlimat. Tədqiq olunana nömrələnmiş on kart təqdim olunur (*şəkil 4.4.1*) və növbəti sual verilir: «Sizcə, bu nədir və ya nəyə oxşayır?»

Şəkil 4.4.1.

Metodik təlimat. Söylənən fikirlər, onların söylənilməsi vaxtı, pauzalar protokolda qeyd edilir.

Diaqnostika.

Göstəricilərin diaqnostikası (formal qiymətləndirmə)

B (bütövlük) – tam, bütöv şəkildə təsvir edilmiş nümunələrin daha çox olmasını ifadə edir. Bu göstərici insanın ətrafı daha dolğun qavraması qabiliyyətindən, sintetik düşünmə qabiliyyətindən xəbər verir.

D (detal) – 1) təsvirlərdə detalların daha çox açığlanması – diqqətin məhdudluğundan, qeyri-məntiqi təfəkkürdən xəbər verir; 2) ağ rəngli arakəsmələri təsvir etmə və onlar üzərində hər hansı bir obraz yaratmaq – tədqiq olunanın neqativizm göstəricisinin mövcudluğundan və ya özünümüdafiə qabiliyyətindən xəbər verir.

F (forma) – formaları təsvir edən cavabların çox olması: 1) düşüncələrin hissləri üstələməsi; 2) düşünməyə yer verməklə emosionallığı gizlətməyə meyllilik; 3) F-in daha çox olması impulsivlikdən xəbər verir.

Hər. – hərəkətləri də əks etdirən cavablar; subyektdə intraversiya adətlərinə meyllilik, assosiallaşma əlamətlərinin üstünlük təşkil etməsi. Müstəqil, assosiativ (təkbaşına, kollektivdən kənar) işləməyi daha yaxşı bacarmaq.

R (rəng) – cavablarda rənglərin ifadəsinə çox yer verilməsi:

- 1) insanda emosionallıq və hətta affektliyə meyllilik mövcuddur;
- 2) affektivlik digər psixi prosesləri üstələyir;
- 3) impulsivlik, özünə nəzarətin olmaması və «dar təfəkkür»dən xəbər verir.

Cöstəricilərin diaqnostikası (məzmunu görə qiymətləndirmə)

<i>H (heyvan)</i>	<i>Heyvan bənzətmələrinin çox olması – fərdiyyətin zəif təsdiqini, standart düşüncə tərzinin olmasını bildirir</i>
<i>İ (insan)</i>	<i>İnsan bənzətmələrinin çox olması – istənilən formada (pis və ya yaxşı) olan insani münasibətlərə maraq göstərmə</i>
<i>Fan. (fantaziya)</i>	<i>Fantaziyalara çox yer verilməsi – 1) konstruktlaşdırmaya meyllilik; 2) təxəyyülün inkişafı; 3) konfubulyasiyaya (dərk etmədəki hallüsinasiyalar, paramneziya növü)</i>
<i>Ə. (əşya)</i>	<i>Əşya bənzətmələrinə çox yer verilməsi – 1) autizmə meyllilik; 2) interpersonal əlaqələrin qurulmasındakı çətinlik (şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çətinlik); 3) konkretləşdirmə adətinin olması</i>

Protokol nümunəsi.

Xarakteristikaların adları (kateqoriyalar)	Formal xarakteristikalar							Məzmununa görə xarakteristika				Qeyd
	Cavab.-in sayı	<i>B</i>	<i>D</i>	<i>F</i>	<i>q/F</i>	<i>F/r</i>	<i>r/F</i>	<i>Hər.</i>	<i>H</i>	<i>İ</i>	<i>Ə</i>	
İfadəlilik %-lə												
Norma göstəricisi %-lə	65-70	25-30	75-80	25	50	25	60	30-35	25	1-2 cavab	3-4 cavab	

Sifrlərin açıqlanması.

**Formal xarakteristikalar:*

B (*bütövlük*) – ləkənin bütövlükdə qavranılmasına əsaslanan cavabları ifadə edir;

D (*detal*) – ləkənin ayrı-ayrı detallarının digərilərlə əlaqəsi nəzərə alınmadan ifadəsinə əsaslanan cavabları əks etdirir;

F (*forma*) – dəqiq ifadə olunan forma (məsələn, insan, heyvan, bitki və s.);

q/F – qeyri-dəqiq ifadə olunan forma;

F/r – əsas formalar təsvir olunsada, rənglər haqqında da məlumatlar verilir;

r/F – rənglər haqqında daha çox məlumat verilsədə, formaların təsvirinədə yer verilir;

Hər. (*hərəkət*) – buraya istənilən mimik, hərəkəti və s. bənzətmələr daxil edilir.

**Məzmununa görə xarakteristikalar:*

H (*heyvan kateqoriyası*) – buraya heyvanat aləminədə aid olan bənzətmələr daxil edilir (məsələn, quşlar, sürünənlər, həşəratlar, məməlilər və s.);

İ (*insan kateqoriyası*) – buraya istənilən yaş, sosial qrup, cins, milliyyət, sosial statusa aid olan insan və ya insan qrupları bənzətmələri daxil edilir (məsələn, körpə, balaca qız, qadın, kişi, qoca, rəsam, müdir, döyüşçülər, müəllimlər qrupu və s.);

Ə (*əşya kateqoriyası*) – buraya istənilən ölçüdə, formada, xüsusiyyətdə, materialda, vəziyyətdə əşya bənzətmələri daxil edilir;

Fan. (*fantastik obrazlar*) – buraya istənilən fantastik bənzətmələr (məsələn, su pərisi, başqa planetdən gələnlər, qeyri adi heyvan, ruhlar və s.) daxil edilir.

***Kompyuter testləşdirmələri** – XX əsrin 30-cu illərindən etibarən tətbiq edilməyə başlamışdır; stimullar kompyuter vasitəsilə işlənib öyrənilənlərə təqdim edilir, bu proses vaxta qənaət edilməyə və nəticələrin daha sürətlə, əziyyətsiz əldə edilməsinə köməklik göstərir; qüsurları isə ondan ibarətdir ki, proqramların tərtibi mürəkkəb ola bilər.

***Testlərin tərtibatına aid tələblər.**

İstənilən psixoloji test onu tərtib edən müəllifin fərdi nəzəriyyəsi və eləcə də, onun şəxsiyyət haqqında bilgiləri çərçivəsində tərtib olunur. Bu hətta, şəxsiyyətin əsas cizgilərini müəyyənləşdirdikdə də özünü göstərəcəkdir. Belə durumdan çıxış kimi, yəni praktik cəhətdən problemin qənaətbəxş həlli baxımından, bir neçə testin birgə istifadəsinə yer vermək lazımdır. Hər hansı testi tətbiq etməmişdən öncə hər şeydən əvvəl onun yaranma tarixi haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək, onun nəzəriyyəsi nəyə əsaslanırsa, onu müəyyənləşdirmək, o cümlədən,

onun adəti üzrə tətbiq edildiyi sahəni müəyyənləşdirmək lazımdır. Bütün bunlar alınmış nəticələrin interpersiyasında və xüsusilə də hər hansı əhəmiyyətli hesab ediləcək qərarın verilməsində özünü göstərəcəkdir.

Testlərə aid edilən tələblərdən biri də testlərin yeni şəraitlərə uyğunlaşdırılmasıdır, məsələn, hər-hansı ölkə, mədəniyyət, dillər, yaş hədləri və s. kimi ilkin tətbiq yerindən fərqli durum və məkanlar. Əgər test hər hansı ölkənin daxili siyasəti, mədəniyyəti və etnik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işlənmişdirsə, onda həmin test digər ölkələrdə istifadə edilə bilməz. Uyğunlaşmaya çətinlik törədən amillərdən ən əsasını testlərin yazıldığı dillərin müxtəlifliyi törədir. Testlər istifadə ediləcəyi dillərə nə qədər dəqiq tərcümə edilsə də, ilkin olan effekti tam dəqiqliklə ifadə etməyəcəkdir. Testləri dəqiqliklə tərcümə etmək üçün dili dəqiq bilmək, testin mahiyyət və tələbini, qarşıya qoyulmuş məqsədi, eləcə də müəllifin fərdi üslubunu düzgün dərk etmək lazımdır. Bir yaş dövrünə aid insanların xüsusiyyətlərini təyin etmək məqsədilə tərtib edilmiş testlər digər yaş dövrlərində olan insanlara tətbiq edilə bilməz. Təbii ki, belə testlər yaş həddinə müvafiq adaptasiyanı tələb edir. Böyük yaşda olan insanların tədqiqinə aid olan intellektual və şəxsi testlər kiçik yaşlılar üçün yaramır və ya əksinə...

Əgər hər hansı testin keçirilməsi tez-tez təkrarlanarsa, onda artıq insanlar belə hala alışacaq, cavabları mexaniki, fikirləşmədən cavablandıracaq və ya cavablarını qəsdən əvvəlkilərə uyğun gəlməmək məqsədilə süni yolla dəyişdirəcəklər. Uzun testlərin cavablandırılması zamanı monotonluqdan və eləcə də rəngarəngliyin olmaması səbəbindən insanlar çox tez yorulurlar və yorğunluqlarını dəf

etmək məqsədilə qeyri-ixtiyari olaraq cavablarında dəyişikliklərə yol verirlər, səhvlər buraxırlar. Belə hallara yol verməmək üçün eyni testlərdən tez-tez, təkrarən istifadə etmək olmaz. Həm də testlərin keçirilməsindən sonra növbəti testlərin keçirilməsinə qədər arada olan vaxt intervalı kiçik olmamalıdır. Testlərin daimi olmaması səbəbləri həm də bir sıra daxili (tədqiq olunanların psixoloji dumurları, əhvalı, fiziki sağlamlıqları və s.) və xarici (şərait, təlimat, eksperimentatorun davranışı və s.) şəraitlərin dəyişkənliyindən də asılıdır.

Uşaqların psixodiagnostikasını həyata keçirən yazılı və şifahi testlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Ən əsas şərtlərdən biri sorğu zamanı sualların uşaqlar tərəfindən düzgün cavablanmağıdır. Əsasən də bu o zaman lazımdır ki, məktəbəqədər və kiçik yaşlı məktəblilərin psixologiyası öyrənilir. Psixoloq və ya pedaqoq sorğu keçirən zaman hökmən sualların uşaqlar tərəfindən düzgün qavranılmasını müəyyənləşdirməlidir, əgər nə isə anlaşılmazlıq mövcuddursa, hökmən izahlarla o aradan qaldırılmalıdır.

Uşaqlarla sorğular keçirilən zaman ən çox yaranan problemlərin səbəbləri hələ uşaqların özlərini yetərinə dərk etməmələri ilə bağlı olur, məsələn, əksər kiçik məktəb yaşlı uşaqlar öz hərəkətlərinin motivlərini düzgün anlaya və dəyərləndirə bilmirlər. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlar öz xarakter əlamətlərinin nədən ibarət olduğunu hələ dərk etmirlər və onlarla hansı şəxsi keyfiyyətlərin daşıyıcıları olmaları haqqında sorğu keçirmək düzgün olmazdı, belə hallarda sorğu keçirmək məqsədəuyğun deyil, müəyyən sənədlərin, fəaliyyət məhsullarının təhlilləri, müşahidə və ya eksperimentlərdən istifadə etmək daha məsləhətlidir.

Psixoloji testlərin işlənmə və aprobasiyalarının əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

1. *Metodun validlik, dəqiqlik, mötəbərlik və reprezentativliyinin yoxlanılması.*
2. *Seçilmiş metodun köməylə öyrənilməsi zəruri olan bu və ya digər keyfiyyət və xüsusiyyətlərin dəqiq təyin edilməsi.* Müvafiq təyin edilmələr məfhumların təyini məntiqinə müvafiq qaydalarla qətiyyətlə uzlaşdırılmalıdır. Kifayət qədər əminlik olmadıqda (artıq öncədən onun validliyinin olmaması səbəbindən) onda işlənmiş metodların praktik tətbiqi qəti qadağandır.
3. *Lazımi keyfiyyət və xüsusiyyətlərin inkişaf səviyyəsi haqqında mülahizələr yürütməyə əsas verən obyektiv əlamətlərin sistemli yığılı. Bu əlamətlər metodoloji cəhətdən birmənalıq tələbatlarına cavab verməlidir, hansıları ki, növbəti şəkildə formalaşdırmaq mümkündür: verilmiş əlamət bizi maraqlandıran xüsusiyyətin indikatoru rolunda o vaxt çıxış edə bilər ki, o funksional şəkildə ancaq həmin əlamətlərin özləri ilə bağlı təşkil edir, digərilərlə deyil. Məsələn, birmənalıq tələbatları heç də insanın özü haqqında dedikləri ilə uyumlu təşkil etmir. Xarakter haqqında fikirlərin söylənilməsi təkcə danışanın söylədiklərindən asılı deyil, həm də mövcud durumdan da asılıdır.*
4. *Tədqiqatın gedişatını özündə praktik cəhətdən əks etdirən əlamətlərin yığılı, seçilmiş əlamətlər üzərində əməliyyatların aparılması və s. fəaliyyət sistemlərinin işlənilməsi, reallaşdırılması ilə bağlı işlər.*

5. *Tətbiqi metodların nəzəri məsələlərinin işlənilməsi.* Məsələn, əgər belə metodlar test-sorğulardır, onda işlərin bu etapu özündə seçilmiş əlamətlərin cizgiləri ilə bağlı məsələləri, yoxlanılanların təlimatlarını, eksperiment zamanı onların davranışı və psixoloqların fəaliyyətini müəyyənləşdirən cəhətləri də əks etdirir.
6. *Yaş hədlərinə qoyulmuş normaların müəyyənləşdirilməsi və onun dəqiqliyinin yoxlanılması məqsədilə mövcud metodun praktik cəhətdən əvvəl pilotaj (kəşfiyyat), daha sonra kütləvi şəkildə yoxlanılması.*

Uşaqların təlimdə müvəffəqiyyət göstəricilərinin proqnozu məqsədilə bir çox psixoloqların tərtib etdikləri testlərin nəticələri əsaslı dəlillər vermir. İntellekt və müvəffəqiyyət əmsalları arasındakı korrelyasiyanın ancaq intellektual inkişaf səviyyəsinə müvafiq təyin edilməsi əksər hallarda özünü doğrultmur. Eləcə də, mövcud ətraf mühit şəraitinin intellektual testləşdirmənin nəticələrində özünü göstərməsi müşahidə edilir. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, intellekt testləri elə işlənməlidir ki, intellektin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmçinin anadangəlmə idraki bacarıqları, bilgiləri, qabiliyyət və vərdişlərin səviyyəsini də ölçmək mümkün olsun.

Testlərin keçirilməsinin uğuru test blanklarının tərtibatının uğurlu alınmasından birbaşa asılıdır. Test blankları sadə, başadüşülən və elə tərtib olunmalıdır ki, onu doldurmaq həm öyrənilənə çətinlik törətməsin, həm də tədqiqatçı ona lazım olacaq bütün məlumatları bu blanka əsasən əldə edə bilsin.

Test blankı tərtib edilərkən aşağıdakı ardıcılıq gözlənilir:

- təlimatın hazırlanması;
- sual və seçim cavablarının blankda məqsədəuyğun şəkildə yerləşdirilməsi;
- blankdan istifadənin maksimal asanlıqını təmin edəcək texniki parametrlərin seçilməsi (məsələn, hərflərin ölçüsü, işarələrin və s. başadüşülən ölçülərdə olması);
- respondentlərin özünütəqdimləməsinə dair məlumatların yazılması üçün sətirlərin ayrılması;
- testin keçirilməsi tarixinin qeyd edilməsi üçün sətirin ayrılması.

Testin təlimatı tərtib edilərkən aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- respondentə nə edəcəyi ətraflı izah olunmalıdır;
- testin cavablandırılmasına diqqət fəaliyyət ardıcılığı haqqında məlumat təqdim olunmalıdır;
- yanlış fəaliyyətin bərpasına dair təlimat verilməlidir;
- testə dair məhdudiyət və icazə verilən məqamlar əks olunmalıdır;
- testin cavablandırılması vaxtı qeyd edilməlidir.

*** Test blankında sual və cavabların (seçimlərin) yerləşdirilməsi formaları.**

Adətən test blanklarında sual və cavablar (seçimlər) 5 variantda təqdim olunur.

I. Sətir üzrə düzülüş

Nümunə 4.4.1.

Sual			
Variant 1	Variant 2	Variant 3	Variant 4

II. Sütun üzrə düzülüş

Nümunə 4.4.2.

Sual
Variant 1
Variant 2
Variant 3
Variant 4

III. Sətir üzrə sualın, sütun üzrə seçim variantların təqdim olunması və sağ, sol tərəflərdən düzgün cavabları seçmək üçün qeydiyyat qrafalarının ayrılması

Nümunə 4.4.3.

Sual		
	Variant 1	
	Variant 2	
	Variant 3	
	Variant 4	

IV. Sual və seçim variantlarının bloklar formasında təqdim olunması

Nümunə 4.4.4.

Sual	Variant 1
	Variant 2
	Variant 3
	Variant 4

V. Cədvəlsiz forma

Nümunə 4.4.5.

Sual

- Variant 1
 Variant 2
 Variant 3
 Variant 4

Nümunə 4.4.6 və 4.4.7-də sadə test blankları (fərz edək ki, bu test blankları məktəbə hazırlıqda valideynlərin nəyə üstünlük verməsini müəyyənləşdirmək məqsədilə tərtib olunmuşdur) təqdim olunmuşdur.

Nümunə 4.4.6.

Soyadı _____ adı _____ atasının adı _____	
imza _____ uşağının yaşı _____	
<i>Təlimat: aşağıdakı seçimləri 1,2,3,4,5,6 rəqəmləri ilə sıralayın.</i>	
Seçimlər	sıralama
Uşağın məktəbə hazırlığında hesablamanın, saymanın öyrədilməsinə üstünlük verirəm.	
Uşağın məktəbə hazırlığında hərfələrin, oxumağın öyrədilməsinə üstünlük verirəm.	
Uşağın məktəbə hazırlığında ünsiyyət qurma qabiliyyətinin formalaşdırılmasına üstünlük verirəm.	
Uşağın məktəbə hazırlığında müstəqil davranışın formalaşdırılmasına üstünlük verirəm.	
Uşağın məktəbə hazırlığında təlim maraqlarının formalaşdırılmasına üstünlük verirəm.	
Uşağın məktəbə hazırlığında fiziki inkişafa üstünlük verirəm.	

Sıralanmanın nəticəsinə əsasən məktəbə hazırlıqda valideynlərin blankda təqdim olunmuş bəndlərdən hansına üstünlük vermələrini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nümunə 4.4.7.

Soyadı _____ adı _____ atasının adı _____ imza _____ uşağının yaşı _____		
No	Suallar	Variantlar
1	Uşağın bağçaya qoyulmasına necə münasibət bəsləyirsiniz?	a; b; c
2	Uşağınız bağçaya gedirmi?	a; b; c
3	Bağçaların bugünkü vəziyyəti sizi qane edirmi?	a; b; c
4	Uşağın məktəbə hazırlığında bağça tərbiyəsi ilə ailə tərbiyəsi arasında hansı fərqi görürsünüz?	a; b; c; d
5	Uşağı çətin durumlardan qorumağa çalışırsınız, yoxsa çətin durumlarda yaşamağa alışdırırsınız?	a; b; c
6	İşləyirsinizmi?	a; b; c

Variantlar:

I sual

a – müsbət yanaşıram; b – ana uşağını bağçaya etibar etməməlidir; c – neytralam.

II sual

a – bəli; b – xeyr; c – evdə köməyim olanda bağçaya qoymuram.

III sual

a – bəli; b – xeyr; c – neytral mövqedəyəm.

IV sual

a – fərq görmürəm; b – bağça tərbiyəsi uşağın məktəbə hazırlığına daha yaxşı təsir göstərir; c – ailə tərbiyəsi uşağın

məktəbə hazırlığına daha yaxşı təsir göstərir; d – hər ikisinin qarşılıqlı əlaqəsinə üstünlük verirəm

V sual

a – qorumağa çalışıram; b – yaşamağa alışdırıram; c – bu haqda heç fikirləşməmişəm.

VI sual

a – bəli; b – xeyr; c – işləmişəm (hal-hazırda işləmirəm).

Blankda verilmiş cavablara əsasən kişi və qadın valideynlərin mövqeləri, o cümlədən işləyən və ya işləməyən valideynlərin cavabları arasında müqayisələr aparmaq da mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, praktik psixoloqun təhlil etmə fantaziyasına müvafiq olaraq cavabların təhlil olunma imkanları genişdir.

Diaqnostik testlərin tətbiqində psixologiya üçün spesifik olan nəzəri-təcrübi imkanların yaradılması, tələblərin dəqiqləşdirilməsi və məqsədyönlü nəticələrin əldə edilməsi mühüm şərtidir. Əks halda bu, elmi mahiyyətini itirir. Psixodiaqnostikanın hansı səbəblərdən aparılması onun nəzəri-praktik bazasının işlənməsinə təsir göstərən mühüm amildir. Məktəbdə psixoloji xidmət işində hər bir yaş dövrü üçün uşaqların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin psixodiaqnostikası aparılmalıdır. İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyətlər (məsələn, həssaslıq, astagəllik və s.) şəxsiyyətin təsiri ilə yeni məzmun və forma ala bilər.

Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin təyini məqsədilə müxtəlif psixodiaqnostik üsullardan istifadə edilir. Psixodiaqnostikanın əsas aləti olan testlərdə bu xüsusiyyətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verən suallar qoyulur. Məsələn, məsuliyyətliyin və kollektivçiliyin təyin edilməsinə aid:

Məsuliyyətlik səviyyəsinin təyini:

1. verilən vədləri əməldə yerinə yetirirsənmi?
2. özünə qarşı tələbkarsanmi?
3. baş verən hadisəyə subyektivlikdən kənar qiymət verməyi bacarırsanmi?
4. tapşırılmış işin həllində bütün qüvvələri səfərbər edirsənmi?
5. başladığın işi yarıyolda qoyursanmi?
6. müvafiq yerlərdə mövcud qayda-qanunlara əməl edirsənmi?

Kollektivçilik səviyyəsinin təyini:

1. eqoistliyə yol verirsənmi?
2. şəxsi maraqlarını hər şeydən üstün tutursanmi?
3. yoldaşlarının və ya yaxınlarının maraqları tapdandıqda biganə qala bilirsənmi?
4. yoldaşlarının uğur qazanmaları üçün müraciətsiz dəstək olursanmi?

Nümunə 4.4.8; 4.4.9–ə əsasən tərtib edilmiş sadə test tiplərindən də istifadə etmək olar.

Nümunə 4.4.8.

Sorgunun adı: «Şəxsiyyətin müstəqillik səviyyəsinin təyin edilməsi»		
Soyadı _____ adı _____ atasının adı _____		
cinsi _____ yaşı _____ imza _____		
N	Suallar	Seçimlər
1	Sənət seçimində kimin fikrini əsas götürmüsünüz (və ya götürəcəksiniz)?	a,b,v,q
2	Ailə qurmaqda kimin fikrini əsas götürmüsünüz (və ya götürəcəksiniz)?	a,b,v,q
3	Çətinliyə qalib gəlməkdə kimə arxayınısınız?	a,b,v,q
4	Arzularınızın həyata keçməsi naminə kiminlə mübahisə edə bilərsiniz?	a,b,v,q
5	Gözlənilmədən bir yerə çağırılsanız kimə bildirərsiniz?	a,b,v,q

İ z a h a t: aşağıdakı bəndlərdən hər hansı birinə uyğun gələn seçiminizi sorğu blankında halqaya alın.

S e ç i m l ə r: a → heç kim

b → valideyn və ya yaxın qohumlar

v → məni əhatə edən hamı

q → seçməyə çətinlik çəkirəm

A ç a r ı: 1; 2; 3; 5-ci suallarda a → 4 bal; b → 3 bal; v → 2 bal; q → 1 balla, 4-cü sualdakı seçimlərdən olana → 2 bal; b → 3 bal; v → 4 bal; q → 1 balla qiymətləndirilir.

Ballar toplanır və 10 baldan yuxarı qiymət alınbsa, deməli, şəxsiyyətin müstəqillik səviyyəsi yüksəkdir.

Respondentlərin sorğu blanklarına əsasən yekun orta ballar tapılıb bir-birilə müqayisə edilir. Eləcə də bir nəfərin blankda verilmiş sahələrdən hansında daha çox müstəqillik nümayiş etdirməsini müəyyənləşdirmək üçün ballar arasında müqayisələr aparmaq olar və hətta müqayisələrin nəticələrini özündə əks etdirən histqramlar da qurmaq olar.

Nümunə 4.4.9.

Sorğunun adı: «Əks cinsdən olan nümayəndəyə bəslənən rəğbət hissəsinin etiraf etmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi»		
Soyadı _____ adı _____ atasının adı _____ yaşı _____ cinsi _____ imza _____		
№	Suallar	Variantlar
1	Mən hiss edirəm ki, heç bir vaxt cürət edib öz ürəyimi sevdiyim insana açə bilmərəm.	1; 2; 3; 4
2	Mənə elə gəlir ki, sevdiyim insan qarşısında öz utancaqlığımdan əl çəkə bilməyəcəyəm.	1; 2; 3; 4
3	Məhəbbətimi qarşı tərəfə hiss etdirməyi bacarmamışam.	1; 2; 3; 4
4	Mənə elə gəlir ki, sevgili seçməkdə müstəqil addım atacaq şəxsiyyət deyiləm.	1; 2; 3; 4

Variantlar:

- 1) fərziyyənin əksi ilə həmfikirəm
- 2) bitərəf möqədəyəm
- 3) mən də elə bu fikirdəyəm.
- 4) bu sualın mənim həyatıma heç bir aidiyyəti yoxdur (bu sahəyə qarşı maraqsızam).

Açar: 1-ci seçim – 3 bal; 2-ci seçim – 2 bal; 3-cü seçim – 1 bal; 4-cü seçim – 0 balla qiymətləndirilir. Ballar toplanır və nəticəsi 6 baldan yuxarı olan şəxslər əks cinsdən olan nümayəndəyə bəslənilən rəğbət hissini etiraf etmədə cəsarətlik xüsusiyyətinə malikdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nümunələrdə təqdim edilmiş testlər sadə test tiplərinə aiddir, daha əsaslı psixodiagnostik dəlillər əldə etmək üçün sualların sırasında səmimiyyəti müəyyənləşdirəcək suallar da olmalıdır. Sonra səmimiyyət göstəricisi yoxlanılmalı, bu göstərici buraxıla bilən həddən aşağıdırsa sorğu blankları etibarsız hesab edilməlidir. Məsələn, «Şəxsiyyət strukturunda cinsi fərqlərin xüsusiyyətləri» adlı test (*nümunə 4.4.10.*) (A.T.Cersayldın şəxsi sorğusu əsasında hazırlanmışdır) vasitəsilə qız və oğlanlarda (qadın və kişilərdə) məsuliyyətlilik, kollektivçilik, həmrəylik, ünsiyyətçilik, səmimilik, təşkilatçılıq, məlumatlılıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərin səviyyəsi təyin edilir (əldə olunan nəticələr respondentlərin eyni cins və əks cins nümayəndələri barədə düşüncələrinin təhlilinə əsaslanır), testdən müxtəlif kollektivlərdə kollektivçilik münasibətlərinin təyini məqsədilə də istifadə edilə bilər.

Testdə 75 sual qoyulur və suallar aşağıdakı kimi 7 qrupa bölünür:

1. 1,8,16,23,31,38,46,53,61,68-ci suallar – məsuliyyətliliyi təyin edir;
2. 2,9,17,24,32,39,47,54,62,69-cu suallar – kollektivçiliyi ...;

3. 3,10,18,25,33,40,48,55,63,70-suallar – həmrəyliyi ...;
4. 4,11,19,26,34,41,49,56,64,71-ci suallar – ünsiyyətçilliyi;
5. 5,12,20,27,35,42,50,57,65,72-ci suallar – səmimiyyəti ...;
6. 6,13,21,28,36,43,51,58,66,73-cü suallar – təşkilatçılığı ...;
7. 7,14,22,29,37,44,52,59,67,74-cü suallar – məlumatlılığı təyin edir.

Nümunə 4.4.10.

Sorğunun adı: «Şəxsiyyət strukturunda cinsi fərqlərin xüsusiyyətləri»			
Respondentin adı		soyadı	atasının adı
№	Suallar	Seçimlər: 0→heç kəs; 1→demək olar ki, heç kəs; 2→azlıq; 3→yarı; 4→çoxluq; 5→demək olar ki, hamı; 6→hamısı; (-) → deməyə çətinlik çəkirəm	
		Oğlanlar haqqında	Qızlar haqqında
1	Nə qədəri verdikləri vədləri əməldə sübuta yetirir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
2 eqoitsliyə yol vermir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
3 eyni əqidəyə malikdir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
4 öz yoldaşlarının qazandıqları uğurların sevincinə şərik olur?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
5 öz yoldaşlarına və yaxınlarına yardım göstərir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
6 insanlarla işgüzar əlaqə qura bilər?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
7 qarşıya çıxan problemin məğzini dərk edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
8 əksər sahələrdə tələbkarlıq nümayiş etdirir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
9 qarşıya çıxan problemli məsələləri həll etməzdən öncə bu haqda yaxınlarını məlumatlandırır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --

10 qarşıya çıxan problemin həllində yoldaşları ilə həmrəylik nümayiş etdirir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
11 yoldaşlarına etibar edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
12 öz təcrübələrini yaxın və başqaları ilə bölüşür?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
13 mübahisələri konflikt-siz həll edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
14 yaranmış problemin həllindən əldə ediləcək bəhrənin nədən ibarət olacağını irəlicədən müəyyənləşdirməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
15 heç vaxt yanılmır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
16 öz uğur və uğursuzluqlarını düzgün qiymətləndirməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
17 şəxsi maraqlarını hər şeydən üstün tutur?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
18 ümumi hobbiyə malikdir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
19 bir-birini müdafiə edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
20 hər hansı işdə yaxın və ya yadların maraqlarını da nəzərə alır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
21 lazım olduqda başqalarının işlərini də görür?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
22 yoldaşlarının yaxşı və pis keyfiyyətlərinə bələddir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
23 qarşıya çıxacaq problemin həlli naminə bütün qüvvələri ilə çalışır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
24 yoldaşlarının maraqları tapdandaqda biganə qala bilmir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
25 yoldaşları ilə asanlıqla güzəştli durumlar yaradır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
26 insanlara təmənnəsiz xeyirxahlıq edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
27 ətrafdakı insanlara ədalətli yanaşmağı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --

28 qarşıya çıxan problemi müstəqil şəkildə müəyyənləşdirib aradan qaldıra bilər?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
29 özünüaparma qaydalarını yaxşı bilir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
30 heç vaxt heç nədən şübhələnmir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
31 başlanmış işi yarıyolda qoymur?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
32 qoyulmuş etik qayda və qanunlara ciddi əməl edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
33 yoldaşlarının qazandıqları uğurlara düzgün qiymət verməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
34 yoldaşlarının uğursuzluqlarına səmimi şəkildə təəssüflənir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
35 yaxınlarının və ya başqalarının gördükləri işləri düzgün qiymətləndirməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
36 konfliktləri irəlicədən görür və onu dərhal aradan qaldırmağı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
37 öz vəzifələrini yaxşı bilir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
38 nizam-intizam qaydalarına şüurla əməl edir?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
39 öz yoldaşlarına səmimiyyətlə yanaşır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
40 yaranmış uğursuzluqlara düzgün qiymət verməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
41 ətrafdakılara ədəblə yanaşır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
42 lovğalanmır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --
43 öz cinsinin nümayəndələri ilə tez bir zamanda ünsiyyət yaratmağı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6 --	0 1 2 3 4 5 6 --

44 hər hansı bir işdə yoldaşlarına köməklik göstərməyin asan yollarını bilir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
45hər yerdə həmişə haqlıdır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
46 öz maraqlarını yoldaşlarına kömək etmək naminə qurban verməyə hazırdır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
47 yoldaşları üçün xeyirli şeyləri aktiv şəkildə dəstəkləyir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
48ədəb qaydalarına aid geniş təəssürlərə malikdir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
49 yoldaşlarına mehriban münasibət bəsləyir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
50 hamıya qarşı nəzakət nümayiş etdirir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
51 istənilən sahədə liderlik etməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
52 öz cinsinin nümayəndələrinin hüquq və vəzifələrini yaxşı bilir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
53 ailəsinin əmlakına sahibkar kimi münasibət bəsləyir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
54 təklif edilmiş xoş məramları dəstəkləyir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
55 öz cinsinin və əks cins nümayəndələrinin mövcud xüsusiyyətlərinə uyğun vəzifə bölgüsünə təbii yanaşır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
56 öz cinsinin nümayəndələrinə hörmət edir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
57 öz cinsinin və əks cinsin nümayəndələri ilə əməkdaşlıq etmək üçün aktiv səy göstərir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
58 lazım olduqda yoldaşlarını hər hansı bir işdə əvəz edir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--

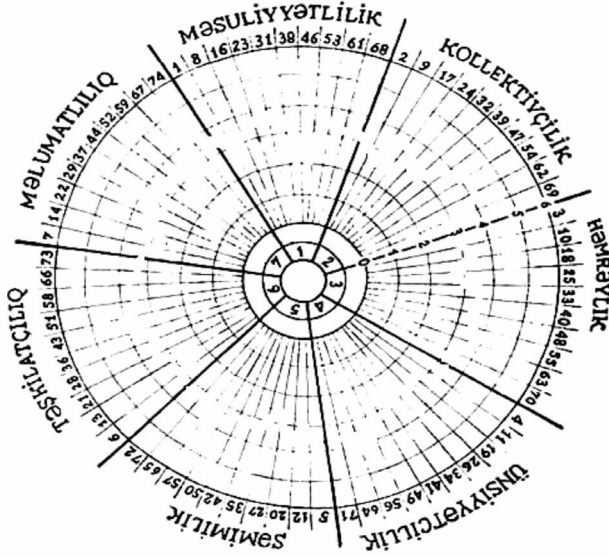
59 ünsiyyətdə olduqları insanların xarakter xüsusiyyətlərini tez müddətdə təyin etməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
60 mövcud olan istənilən işi görməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
61 məsuliyyətli olmağı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
62 münafişə yaradacaq insanlara aktiv müqavimət göstərir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
63 uğur qazanmış yoldaşları barədə deyilmiş – «onlar buna layiqdir» fikrini dəstəkləyir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
64 çətin məqamlarda insana dəstək verməyi, onun dərdinə şərik olmağı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
65 öz cinsinin və əks cins nümayəndələrinin uğurlarını sevincə qarşılayır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
66 problemlı durumlarda təşkilatçılığı bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
67 öz cinsinin nümayəndələrinin vərdiş və meyllərini yaxşı bilir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
68 ictimai işlərdə aktiv çalışır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
69 yoldaşlarının uğur qazanmaları naminə müraciətsiz dəstək ifadə edir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
70 səhv buraxmış insanların mövcud qaydalar çərçivəsində cəzalandırılmasında yoldaşları ilə həmrəylik nümayiş etdirir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
71 hər kəsə diqqətlə yanaşmağa çalışır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--

72 öz cinsinin nümayəndələrinin uğursuzluqlarına səmimi qəlbdən təəssüflənir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
73 müəyyən durumlarda hamıya xoş gələcək qərarlar verməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
74 görüləcək işin məğzini izah etməyi bacarır?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--
75	Nə qədər istənilən suala həmişə düzgün cavab verir?	0 1 2 3 4 5 6--	0 1 2 3 4 5 6--

Qeyd. Test keçirilərkən respondentlərin sayındakı nisbət gözlənilməli, yəni representativlik şərtlərinə ciddi şəkildə əməl edilməlidir.

Testin açarı. 15; 30; 45; 60; 75-ci suallar səmimiyyəti təyin etmək üçün təqdim olunmuşdur. Bu suallardan «0» bal toplayan insanlar düzgünlüyə riayət edən, diqqətlə, vicdanla iş görən, səmimiliyə üstünlük verən insanlardır (həyatda elə bir insan yoxdur ki, «heç bir vaxt yanılməsın» (15-ci sual), «heç vaxt heç nədən şübhələnməsın» (30-cu sual), «hər yerdə həmişə haqlı olsun» (45-ci sual), «mövcud olan hər işi görməyi bacarsın» (60-cı sual), «istənilən suala düzgün cavab versin» (75-ci sual)). 15; 30; 45; 60; 75-ci sualların hamısına və ya üçünə «->» və «0» işarəsi ilə cavab verilmişsə həmin blanklar sorğunun nəticəsi üçün yararlı hesab edilir. Yararlı hesab edilən hər bir blank üçün orta ballar tapılır və tapılmış orta ballar toplanıb cavabların sayına bölünərək yekun orta bal hesablanır. Əldə olunmuş nəticələr bir-birilə müqayisə edilir.

Tapılmış ballardan istifadə edərək, şəkil 4.4.2-də təsvir edilmiş diaqramlar qurulur. Qurulmuş diaqramlar üzərində də müqayisələr aparmaqla tipik, xarakterik xüsusiyyətləri təyin etmək mümkündür.

Şəkil 4.4.2.

Şəkil 4.4.2-dəki diaqramı qurmaq üçün eyni mərkəz ətrafında 9 konsentrik çevrə çəkilir. Çevrələr bir-birindən eyni məsafədə yerləşdirilməklə radial istiqamətdə keçən xətlər vasitəsilə 7 sektora bölünür. Bu sektorlar üzərində ayrı-ayrı qruplar yazılır. Mərkəzdə ümumi orta bal, hər sektorda isə həmin bölməyə aid tapılan orta bal yazılır. Sektorların arası 10 yerə bölünür və hər bölməyə daxil olan suallara aid orta ballar nöqtə şəklində qoyulur və bu nöqtələrdən xətlər ayrı-ayrı keçirilir. Beləliklə, şəkil 4.4.2-dəki diaqram hesabdan alınmış qiymətlərə uyğun doldurulur. Diaqramın üstün cəhəti ondadır ki, hər hansı bir kollektivdə keçirilmiş sorğunun bir neçə sahifəlik nəticəsinin qiymətləri diaqramda birləşdirilərək bir yerə yığılır. Diaqramların içərisi qurularkən hesablanmış nəticələri özündə əks etdirən cədvəllərdən istifadə edilir. Radial istiqamətdə üzərində 0,1,2,3,4,5,6 nömrələri yazılır.

mış xəttə analoji olan digər xətlər sualların sərhədlərini ifadə edir. Nömrələrdən çəkilmiş çevrələr sualların cavablarına uyğun müəyyənləşdirilmiş balların sərhədləridir. Mərkəzdəki çevrə içərisində yazılmış 1,2,3,4,5,6 nömrələrilə ardıcıl olaraq məsuliyyətlik, kollektivçilik, həmrəylik, ünsiyyətcillik, səmimilik, təşkilatçılıq, məlumatlılıq xüsusiyyətləri nömrələnmişdir. Nömrələnmiş çevrədən sonrakı çevrənin içərisi hər bir xüsusiyyətə uyğun hesablanmış yekun orta balla doldurulur. Bu ballar vasitəsilə hansı xüsusiyyətlərin digər xüsusiyyətlərdən daha çox üstünlük təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bununla da nəinki hər bir sual arasındakı fərqi, həm də xüsusiyyətlər arasındakı fərqi təyin etmək olar.

Mövzuya aid test sualları

1. Test termini ilk dəfə kim tərəfindən işlənmişdir?

- A. Geyms Kettel
- B. Vilhelm Vundt
- C. Jan Piaje
- D. German Ebbinhauzun
- E. Edvard Torndaykın

2. Testologiya nə deməkdir?

- A. testlərin tətbiqi haqqında elmdir
- B. testlərin tərtibi haqqında elmdir
- C. testlərin öyrənilməsidir
- D. testlərin tarixi haqqında elmdir
- E. testləşdirmə metodudur

3. Əsas əlamətlərinə görə testlərin növlərinə aid deyil:

- A. fərdi
- B. qrup

- C. alternativ
- D. obyektiv
- E. verbal

4. Testlər neçə qrupa bölünür?

- A. 2
- B. 4
- C. 5
- D. 3
- E. 6

5. Tədqiq olunanın özünü qiymətləndirməsinə əsaslanır:

- A. obyektiv testlər
- B. fərdi testlər
- C. verbal testlər
- D. proyektiv testlər
- E. subyektiv testlər

6. Təqdim olunmuş detallardan hər hansı mənanı kəsb edəcək materialı konstruksiya etmək tapşırığı hansı testin təlimatında əks olunur?

- A. konstruktiv testlər
- B. konstitutiv testlər
- C. katartik testlər
- D. additiv testlər
- E. interpretativ testlər

7. Sorğular subyektiv testlərin hansı qruplaşma növünə aiddir?

- A. tətbiq sahəsinə görə

- B. psixi hadisələrin diaqnostikasına görə
- C. şəxsiyyəti təsvir etmə prinsipinə görə:
- D. fərdi xüsusiyyətlərin tədqiqinə görə
- E. düzülüşünə görə

8. Obyektiv testlərə aid deyil:

- A. şəxsiyyət testləri
- B. nailiyyət testləri
- C. intellekt testləri
- D. additiv testlər
- E. qabiliyyət testləri

9. Kompyuter testləşdirmələrinin əsas müsbət cəhəti:

- A. vaxta qənaət
- B. yenilik
- C. ucuz başa gəlməsi
- D. məlumatları işləməyin asanlıığı
- E. məlumatların yaddaşda uzun müddət saxlanma mümkünlüyü

10. Hansı halda test suallarına mexaniki şəkildə cavablar verilə bilər?

- A. testlərdə uzun suallar olarsa
- B. tez-tez oxşar testlər keçirilərsə
- C. yaş həddinə uyğun adaptasiyanın olmaması
- D. sualların sadə və asan olması
- E. sualların başa düşülməməsi səbəbindən

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	B	D	E	A	E	D	A	B

4.5. Modelləşdirmə

Modelləşdirmə anlayışı.

Model (lat. *modulus* – *nümunə* mənasını verir) dedikdə, öz xarakteristikalarına görə real obyektlərə bənzəyən süni obyektlər nəzərdə tutulur. Modelləşdirmə metodu hər bir elm sahəsinə tətbiq edilə bilər, lakin bu metod tətbiq olunduğu elmin xarakterik xüsusiyyətini özündə əks etdirərək digər elm sahələrinə tətbiq olunanlardan fərqlənəcəkdir. Modelləşdirmə metodu 3 mənada başa düşülə bilər: 1) obyektlərin tədqiqinin modellər üzrə aparılması; 2) obyektlərin modellərinin tərtibi prosesi; 3) dərk etmə fəaliyyətinin forması, məsələn, təxəyyül və ya fikri əməliyyatların məhsulu. Psixologiyada əsasən I varianta daha çox müraciət olunur. Modelləşdirməyə belə tərif vermək olar: *modelləşdirmə* – hər hansı obyektin praktik və ya nəzəri şəkildə elə öyrənilməsi prosesidir ki, burada bizi maraqlandıran obyektin özü deyil, onun modelini özündə əks etdirən köməkçi, süni və ya təbii sistem çıxış edir. Bu sistem kimi növbəti variantlar nəzərdə tutula bilər: a) tədqiq olunan obyektə oxşarlığı olan sistem; b) tədqiqatın müxtəlif mərhələlərində tədqiqat obyektini əvəz edəcək sistem; v) modelləşdiriləcək obyekt barəsində lazımi məlumat verən sistem.

İlk dəfə olaraq modelləşdirmə metodunu elmə D.K.Maksvell (1831-1879) tətbiq etmiş və bunun sayəsində lazımi elmi məlumatlar əldə edə bilmişdir. Kibernetikanın yaradıcısı hesab olunan N.Viner (1884-1964) bu metodun psixologiyaya tətbiq ediləcəyinin qaçılmaz olduğunu hələ vaxtilə qeyd etmişdi. Daha sonralar modelləşdirmə metodunun tətbiq sahəsi genişlənmiş və məntiqdə, linqvistikada, ekonomikada, riyaziyyatda, biologiyada, psixologiyada, eləcə də digər sahələrdə istifadəsinə də geniş yer verilmişdir. XX əsrin ortalarından etibarən

modelləşdirmənin inkişafında böyük sıçrayışlar baş verdi. Həmin illərdə modelləşdirmə dedikdə, dərk etmənin, düşüncənin yeni forması başa düşülürdü. Bu dövrlərdə psixoloji tədqiqatlara kompüter modelləşdirməsinin tətbiq edilməsi zərurəti də yarandı. Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərində modelləşdirmə elmi tədqiqatların ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Hal-hazırda o dövrlərdə yaranmış ajiotaj olmasa da, lazımi məqamlarda bu metodun tətbiqinə yer verilir, artıq bu metodun əhəmiyyəti, mahiyyəti dərk edilərək qəbul olunub. Elə buna görə də onun tətbiqi sensasiya deyil, normal bir hal kimi qəbul olunur.

Model anlayışının qəbul edilən variantlarını 3 qrupa bölmək olar: 1) konstruksiya mənalı (məsələn, avtomobil modeli, ayaqqabı və ya paltar modeli; bu modellərin yaradıcısı - modelyer, modelləri nümayiş etdirən işə, maniken adlandırılır); 2) etalon mənalı (məsələn, hər hansı məhsulun dövlət standartı); 3) hər hansı tədqiqat obyektinin cizgilərini əks etdirən model.

Modelləşdirmənin funksiyaları.

Anlayışının xarakterindən asılı olaraq modellər aşağıdakı *funksiyalara* malikdir:

****empirik səviyyədə:***

1. *rekonstruksiya* (obyektin xüsusiyyətlərinin keyfiyyətli bərpası);
2. *ölçmə* (obyektin kəmiyyət xarakteristikalarının əldə olunması);
3. *təsviredici* (obyektin dərk edilməsinin, başa düşülməsinin təmin edilməsi);

****nəzəri səviyyədə:***

1. *interpretasiya* (şərh edilmə, başa salma, izah etmə);
2. *proqnozlaşdırma* (obyektin davranışı barədə qabaqcadan məlumat vermək);

3. *kriterial* (reallığın, obyektin haqqındakı məlumatların adekvatlığının yoxlanılması);
4. *evristik* (tədqiq olunan obyektlə bağlı yeni fikirlərin və fərziyyələrin irəli sürülməsi);

**praktik səviyyədə:*

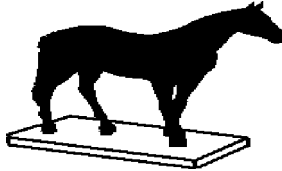
4. *illüstrativ dərkətmə*;
5. *öyrətmə*;
6. *əyləncə – oyun*.

Modelləşdirmənin növləri.

Modellərin elmə məlum çoxlu sayda növləri var. Ən çox yayılanları 3 qrupa bölmək və aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

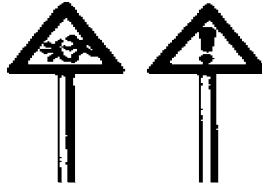
I. Reallaşdırma üsuluna görə:

- *əşyavi model* – real obyektin fizioloji göstəricilərini özündə əks etdirir (məsələn, canlı orqanizmlərin maketi; çox zaman belə modellərə fizioloji modellər də deyilir), şəkl.4.5.1;

Şəkil 4.5.1. *At modeli*

- *işarə modeli* – tədqiq olunan obyektin şərti işarələrlə təsvirini əks etdirir (məsələn, yol hərəkətinə aid işarələr, simvollar, amuletlər və s.), şəkl.4.5.2;

Şəkil 4.5.2. *Yol hərəkətinə aid işarələr*

- *nümunə modelləri* – öyrənilən obyektin ideal təsvirini əks etdirir, şək.4.5.3;

Şəkil 4.5.3. *Dinozavr modeli*

- *durumu əks etdirən modellər* – öyrənilən obyektin mövcudluq şəraitinin süni təsvirinə əsaslanır, şək.4.5.4;

Şəkil 4.5.4. *Qış və yaz fəsillərində bitkilər*

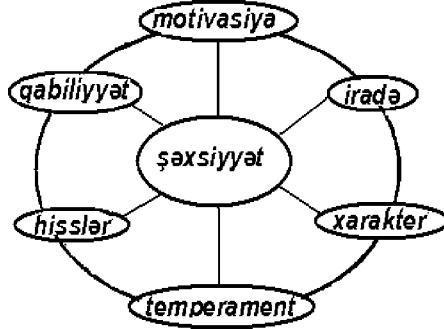
II. *Orijinal (asl, gerçək) tərəflərin təsvir edilmə xarakterinə görə:*

- *substansial modellər* – material baxımdan müəyyən xüsusiyyətlərinə görə orijinala identiklik təşkil edir (məsələn, heyvanlar insanların bioloji modeli ola bilər; insan qrupları insan cəmiyyətinin modeli rolunda çıxış edə bilər və s.), şək. 4.5.5;

Şəkil 4.5.5 *İnsanın formalaşmasının heyvan modelləri üzərində öyrənilməsi*

- *struktur modelləri* – obyektin tərkib hissəsini əks etdirir (məsələn, atomun quruluş modeli, şəxsiyyətin strukturunu əks etdirən model və s.), şək. 4.5.6;

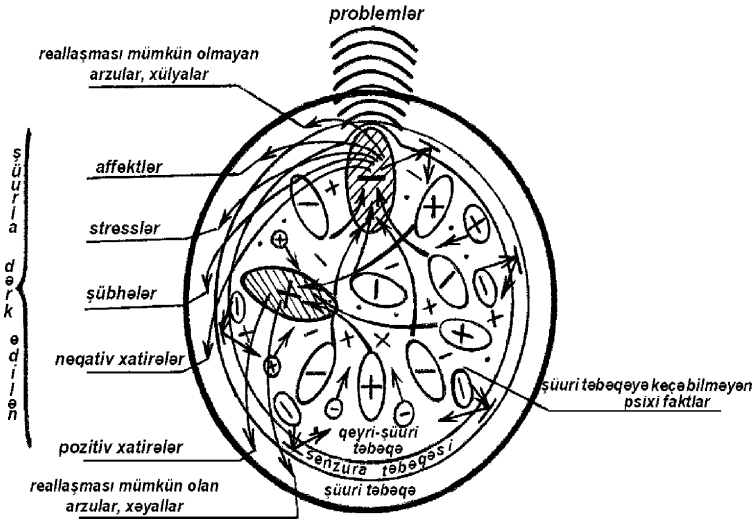
Şəkil 4.5.6. Şəxsiyyətin strukturunu əks etdirən model

- *funksional modellər* – obyektin ətraf mühitə qarşı təsirini, yəni davranışını əks etdirir, adətən belə modellərdə bibehaviorizmin məşhur «stimul – reaksiya» və «stimul - aralıq dəyişənlər – reaksiya» formulları əsas rol oynayıb (məsələn, eksperimentlər zamanı dəyişənlər və digər komponentlərin əlaqəsini əks etdirən sxemə əsaslanan modellər), şək. 4.5.7;

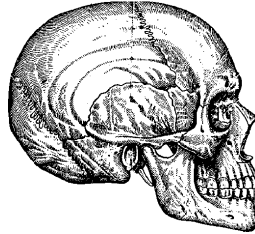
Şəkil 4.5.7. Eksperimentin tərkibi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən model

- *qarışıq modellər* – funksional model həm də obyektin strukturunu da əks etdirirsə, o zaman bu tip modellərə qarışıq modellər deyilir, şək. 4.5.8;

Şəkil 4.5.8. *Psixikanın təbəqələrində baş verən hadisələri əks etdirən model*

- *bütöv modellər* – obyektin xüsusiyyət və elementlərini maksimal sayda əks etdirir; demək olar ki, obyektin bütün parametrlərini əks etdirə bilər, şəkl. 4.5.9;

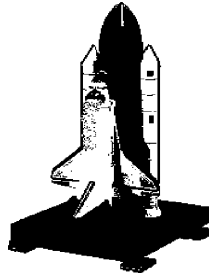
Şəkil 4.5.9. *İnsan kəlləsinin modeli*

- *yarımçıq modellər* – orijinalın yalnız bəzi xüsusiyyətlərini əks etdirir, şəkl. 4.5.10

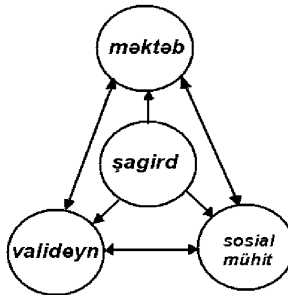

Şəkil 4.5.10. *Kapanək qanədlərinin modeli*

III. Elm sahələrinə görə – tədqiq olunan obyektə öyrənən elm sahələrinin fərdi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən modellər ehtə həmin sahənin adı ilə adlandırılır (məsələn, texniki, sosial, bioloji, psixoloji modellər və s.). Şək. 4.5.11-də bəzi sahələrə aid modelləşdirmə nümunələri təqdim olunmuşdur.

kosmik model

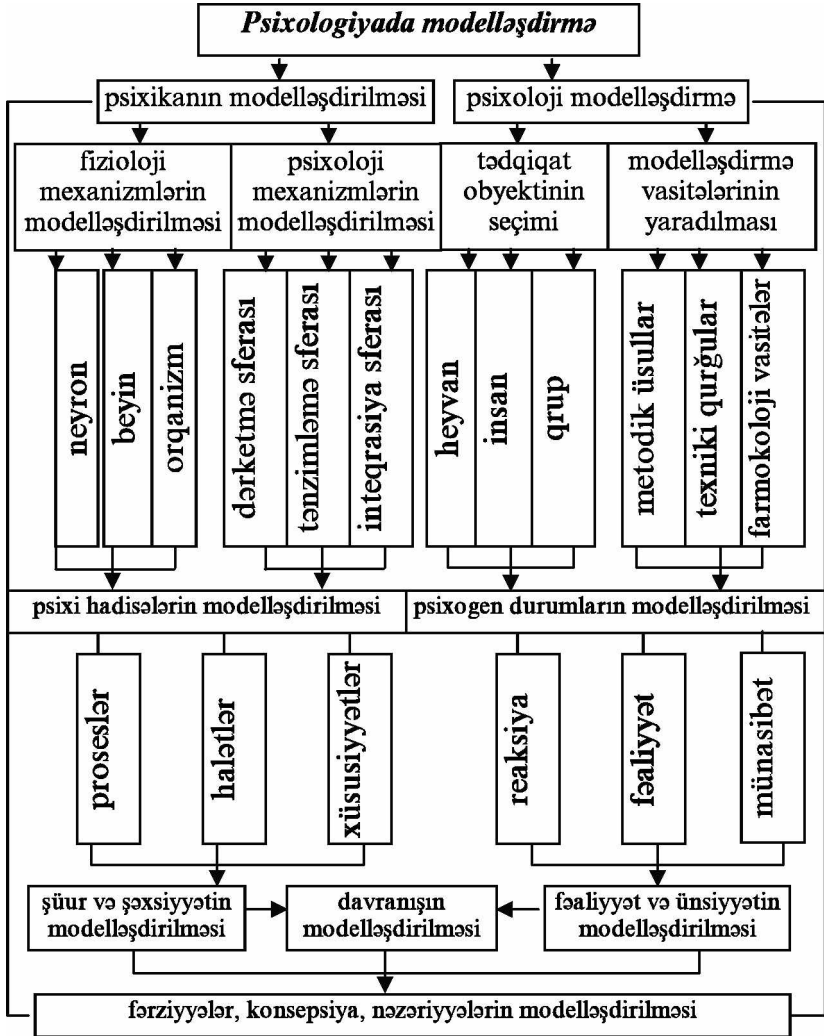

psixoloji model

Şəkil 4.5.11.

Modelləşdirmənin istiqamətləri.

Şəkil 4.5.12-də psixologiyada *modelləşdirmənin* əsas istiqamətlərini əks etdirən sxem təqdim edilmişdir.

Şəkil 4.5.12.

Mövzuya aid test sualları

1. Psixologiyada model anlayışı hansı mənada başa düşülür?

- A. tədqiqat obyektinin süni variantı
- B. tədqiqat obyektin konstruksiyası
- C. tədqiqat obyektinin tədqimat variantı
- D. tədqiqat obyektinin abstruakt təsviri
- E. tədqiqat obyektinin standartda uyğunluğu

2. Modelləşdirməyə aid variantlara aid deyil:

- A. tədqiq olunan obyektə oxşarlığı olan sistem
- B. tədqiqat obyektini əvəz edəcək sistem
- C. tədqiqat obyektinə bənzər sistem
- D. modelləşdiriləcək obyekt barəsində lazımi məlumat verən sistem
- E. tədqiqat obyektinin xəyalən təsvir olunmuş süni sistemi

3. Modelləşdirmənin psixologiyaya tətbiq olunma tarixi hansıdır?

- A. IX əsr
- B. XX əsr
- C. VI əsr
- D. VII əsr
- E. XXI əsr

4. Modellərin funksiyalarına dair qruplaşmaya daxildir:

- A. empirik, nəzəri, praktik səviyyə
- B. nəzəri, empirik, tədqiqi səviyyə

- C. təcrübi, nəzəri, praktik səviyyə
- D. empirik, təcrübi, tədqiqi səviyyə
- E. real, süni, obyektiv səviyyə

5. Modellərin funksiyalarına dair qruplaşmanın empirik səviyyəsinə aiddir:

- A. rekonstruksiya, ölçmə, təsviredici
- B. interpretasiya, proqnozlaşdırma, kriterial
- C. rekonstruksiya, ölçmə, evristik
- D. kriterial, illüstrativ, evristik
- E. kriterial, öyrətmə, təsviredici

6. Modellərin funksiyalarına dair qruplaşmanın nəzəri səviyyəsinə aid deyil:

- A. interpretasiya
- B. proqnozlaşdırma
- C. kriterial
- D. evristik
- E. rekonstruksiya

7. Modellərin növləri neçə sayda qruplaşdırılır?

- A. 2
- B. 5
- C. 3
- D. 6
- E. 4

8. Reallaşdırma üsuluna görə model növlərinə aid deyil:

- A. əşyavi model
- B. işarə modeli
- C. substansial model
- D. nümunə modeli
- E. durumu əks etdirən model

9. Elm sahələrinə görə qruplaşmaya aid olan model növü hansıdır?

- A. struktur model
- B. texniki model
- C. substansial model
- D. funksional model
- E. təcrübi model

10. Psixologiyada modelləşdirmənin əsas istiqamətləri hansıdır?

- A. psixikanın modelləşdirilməsi və psixoloji modelləşdirmə
- B. şəxsiyyətin və davranışın modelləşdirilməsi
- C. fizioloji mexanizmlərin modelləşdirilməsi və psixoloji modelləşdirmə
- D. psixi hadisələrin və psixogen durumların modelləşdirilməsi
- E. fəaliyyət və ünsiyyətin modelləşdirilməsi

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	E	B	A	A	E	C	C	B	A

4.6. Psixoterapevtik metodlar

Psixoterapiya haqqında ümumi anlayış.

Psixoterapiya (yun.-dan *psyche* - *ruh* və *therapeia müalicə* mənasını verir) – psixikanın müalicəsi ilə məşğul olan sahədir. Psixoterapevtik metodlar – psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasında insan psixikasına təsir məqsədilə yönəldilmiş xüsusi üsullar və vasitələr məcmusudur. Psixoterapevtik metodların icrası zamanı müraciət edən subyektlə müalicə edən subyekt arasında müvafiq əlaqə baş verdiyindən bu metodlar empirik qrupa aid edilir. Ənənəvi olaraq psixoterapiya dedikdə, xəstə ilə həkimin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xəstəliyin müalicəsinə məqsədyönlü şəkildə yönəldilmiş psixoloji təsirlər nəzərdə tutulurdu. Belə qəbul olunurdu ki, bu metodlar yalnız xəstə olan insanlara tətbiq olunmalıdır. Lakin son vaxtlar lazım gəldikcə psixoloji köməyə ehtiyacı olan sağlam insanlara da bu sahənin müəyyən metodları tətbiq edilir. Psixoterapevtik müdaxiləyə aşağıdakı hallarda ehtiyac yaranır: sosial əlaqələrin (məsələn, dostluq, işgüzar, ailə münasibətləri və s.) pozulması, ünsiyyət çətinlikləri və digər sosial adaptasiya problemləri. Belə halları yaşayan insanlarda tez-tez nevroza tutulma müşahidə olunur, özünə və ətrafına hörmət azalır, aqressiya artır və s. neqativliklər özünü göstərir. Elə buna görə də son vaxtlar istənilən psixoloji gərginliklərin yaranmasında (qorxular, daxili konfliktlər, depressiya, həyəcanlar, ünsiyyət pozuntuları və s.) psixoterapevtik metodlardan (psixoloji yönümlü, tibbi olmayan) istifadə edilir.

Şərti olaraq psixoterapiyanı iki qrupa ayırmaq olar: tibbi və şəxsiyyət yönümlü. Tibbi psixoterapiyadan psi-

xoloji xəstəliklərin əlamətlərinin yüngülləşməsində və ya aradan qaldırılmasında istifadə edilir. Şəxsiyyət yönümlü psixoterapiya şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasına və inkişafına yardım edir.

Tibbi praktikada da psixoterapiyanı iki hissəyə ayırırlar: fərdi və ümumi. Ümumi psixoterapiya dedikdə, hər hansı xəstəliyi olan xəstənin xəstəliklə mübarizə aparması üçün mənəvi cəhətdən gücünü artırmağa, səfərbər etməyə yönəldilmiş üsullar sistemi nəzərdə tutulur. Bu halda psixoterapiya digər müalicə sahələri (cərrahi, fizioterapiya və s.) üçün əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasında köməkçi sahə rolunu oynayır. Fərdi psixoterapiya isə hər hansı xəstənin fərdi şəkildə müalicəsinə doğru yönəldilmiş psixoloji təsir səpkili üsullar sistemini özündə əks etdirir.

Psixoterapevtik təsirlər üç formada həyata keçirilə bilər: fərdi, qrup və kollektiv. Fərdi psixoterapiya – mütəxəssis tərəfindən hər hansı fiziki və ya psixoloji rahatlığın bərpası məqsədilə müraciət edənə fərdi şəkildə (yəni, hər hansı digər insanın iştirakı olmadan) tətbiq edilən üsullar sistemidir (təlqin, hipnoz, söhbət, trening, oyun və s. ola bilər). Qrup psixoterapiyası – mütəxəssis tərəfindən hər hansı fiziki və ya psixoloji rahatlığın bərpası məqsədilə insan qrupuna tətbiq edilən üsullar sistemidir. Kollektiv psixoterapiya – mütəxəssisin təsirinin və qrup üzvlərinin bir-birilə təsirinin qarşılıqlı olmasına əsaslanır (məsələn, hər hansı ailə, əmək, idman terapiyası, reabilitasiya mərkəzlərində və ya klublarda həyata keçirilən terapiya və s.).

Psixoterapevtik metodların təsnifatı.

Psixoterapiyanın metodları müxtəlifdir, lakin bir neçəsi daha çox istifadə edilir: hipnoterapiya, autogen

məşq, rasiyal psixoterapiya, oyun psixoterapiyası, psixostoterapiya, narkopsixoterapiya, sosial psixoterapiya.

***Hipnoterapiya** – insan psixikasına terapevtik məqsədlə hipnozun köməyilə edilən təsirdir. Hipnoz dedikdə, hipnoz edən tərəfindən edilən psixoloji təlqinin təsiri altına düşmüş psixikanın müvəqqəti xarakter daşıyan bir durumu nəzərdə tutulur. *Hipnoz* (yunancadan mənası – yuxu deməkdir) metodunun elmi əsasları ilk dəfə ingilis cərrahı C.Bred tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hipnotik vəziyyətin üç mərhələsi mövcuddur: 1) *letargik* və ya yüngül vəziyyət – yuxululuq, əzələlərin boşalması, laqeydlilik halı baş verir; 2) *katalektik* və ya orta vəziyyət (buna hipnotaksiya da deyilir) – hipnozun təsiri altında olan insan əzələlərinin güclü zəifləməsi nəticəsində əl və ayaqlarını tərpedə bilmir; 3) *somnambulitik* və ya dərin vəziyyət – hipnozçünün təsiri altında olma, onun əmrlərinə tabe olma, hipnozçü tərəfindən idarə olunma və s.

Hipnozun 2 növü məlumdur: 1) imperativ; 2) kooperativ. *İmperativ hipnoz* hipnozçunun daha sərt direktiv təlimatları və stimullarına əsaslanır; *kooperativ hipnoz* yumşaq formalı təsirlərə (elə bil hipnozçu pasienti «dile tutmaq» yolu ilə hipnoz edir) əsaslanır. Hipnoz metodları müxtəlifdir. Ancaq onların hər birində üç əsas prosedür prinsip gözlənilməlidir: fassinasiya, fiksasiya və sözlü yüklənmə. *Fassinasiya* (ingilis. fascination – cazibədarlıq, füsunkarlıq, məftunluq mənasını verir) – bu zaman pasientin gözləri hipnozçunun gözlərinə zillənmiş (dikilmiş, diqqətli) vəziyyət alır. Bu prosesin əsas sirri ondan ibarətdir ki, hipnozçu pasientin gözüne baxmır, burnunun üst hissəsinə baxır (bu halda o, öz diqqətini daha yaxşı

cəmləyə bilir) və bununla öz işi üçün daha əlverişli şərait yaradır. *Fiksasiya* – hipnozçunun hər hansı analizatora (məsələn, görmə, eşitmə, dəri) təsir etməsi nəticəsində pasientin yuxuya getməsi vəziyyəti. Bu zaman hər hansı yuxu yarada bilən əşyaların köməyindən də istifadə edilə bilər, məsələn, parıltılı əşya, hər hansı işıq (lampa) və s. *Sözlə yükləmə* – sözlü formullar vasitəsilə təlqinə əsaslanır. Sözləri bərk səslə deyil, intonasiya və eyni tempdə, rahat şəkildə səsləndirmək lazımdır. Bu səsdə hipnozçunun özünə inamı hiss olunmalıdır (məsələn, «Yat!»). Seans adətən 15-20 dəq. aparılır, fərdi ehtiyacdən asılı olaraq vaxt dəyişə də bilər. Bəzən insan özünü təlqin etməkdə hipnoz halı yaşaya bilər, buna *autohipnoz* deyilir.

**Autogen məşq* (öz-özünə məşq) – fiziki duruma nəzarət etməyi öyrənməklə insanın öz psixikasına təsir etməsinə əsaslanır. Autogen məşq (AM) psixofizioloji duruma təsir nöqtəyi nəzərindən ən geniş yayılmış məşq növüdür. Autogen məşqi hər kəs edə bilər, hətta ən gərgin iş qrafiki rejimdə işləyən insanlar da (çünki bu prosesin həyata keçirilməsi üçün çox az bir vaxt lazımdır). Sadəcə olaraq bu prosesin necə həyata keçirilməsini bilmək və bunu həyata keçirməyə lazımı vərdiş formalaşdırmaq lazımdır. AM-ə başlamazdan əvvəl təkliddə qalmaq və aşağıdakı yeddi bənddə qeyd edilənlərə əməl etmək lazımdır:

- istirahət halını almaq;
- hərəkəi əzələlərin tamamilə boşalması (əllərin-ayaqların ağırlaşması hissi duyulur);
- qan damarlarının gərginlikdən azad olması – rahatlaşması (bütün bədəndə istiliyin hiss olunması);

- nəfəs almanın nizamla idarə olunması, nəfəs almada rahatlığın, ritmikliyin yaradılması (bədənin uçması hissi);
- ürək əzələlərindən gərginliyin götürülməsi;
- orqanizmin enerji resurslarının bərpasını təyin edən dərinlikdə olan sinir mərkəzlərini hərəkətə gətirmək (qarın nahiyəsində istiliyin hiss olunması);
- baş beyində gərginliyin aradan qaldırılması (alında soyuqluğun hiss olunması).

Bütün AM hərəkətləri ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir. İlkin olaraq hər bir hərəkət, hər gün daxil olmaqla, ən azı iki-üç həftə məşq tələb edir. Sonralar isə bu hərəkətlərin icrası vərdiş halına keçir. O cümlədən, bu hərəkətlərin mənimsənilməsində fərdi keyfiyyətlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu hərəkətləri fərdi tələbatlardan asılı olaraq (məhiyyətin saxlanması şərtilə) hər kəs özünəməxsus (məsələn, uzanıqlı, oturaq və s., yəni kim özünü necə rahat hiss edirsə) şəkildə edə bilər. Lakin vacib olan məqamları gözləmək lazımdır: otaq sərin və alaqaranlıq olmalı, otaqda gərginlik yaradacaq heç nə olmamalıdır; həzin musiqi səslənə bilər (okeanın, dənizin, meşənin səsləri yazılmış kaset və disklərdən istifadə olunması daha məsləhətlidir və ya klassik, həzin simfoniyalar, məsələn, Bətxoven, Şuman, Moçart, Şubert və b.-nin əsərlərindən istifadə oluna bilər). AM-ə başlayan zaman öz-özünə bu sözləri demək olar: «mən rahatam, mən tamamilə rahatam», «mən rahat nəfəs alıram», «mənim bədənim ağırlaşır», «mənim ürəyim çox rahat və ritmik vurur» (hər kəs sakitləşməsi üçün özünəməxsus fərdi sözlərindən də istifadə edə bilər). Məşq zamanı hər bir kəlmə 6-8 dəfə, böyük fasilələr (pauzalar) verilə-verilə

təkrar edilməlidir. Bu sözlərin deyilməsinin əhəmiyyəti diqqətin idarə olunması ilə bağlıdır. Bu sözlərin deyilməsi insanın beynini narahat edən fikirlərdən təmizlənməsinə köməklik edir və boşalma nöqtələrini dəqiqliklə istiqamətləndirir. Beləliklə, insan neqativ gərginliklərdən azad olur və yeni güc əldə edərək öz iş qabiliyyətini bərpa edir, özü haqqında mənfi fikirlərindən azad olur. Bu durumda insan qarşısında istənilən məqsədi qoya, özünü uğurun əldə edilməsi istiqamətində proqramlaşdırır və normal həyata qayıtdıqdan sonra qarşısına çıxan obyektiv – subyektiv maneələri dəf edərək məqsədini reallaşdırır bilər. Uzun müddət həyata keçirilən AM-lərdən sonra insanın ümumi durumu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır.

***Rasional psixoterapiya** zamanı mütəxəssis problemlərin mahiyyətini təhlil edən və ya aydınlaşdıran üsullardan (məsələn, söhbətlər, leksiyalar və s.) istifadə etməklə subyektə psixoloji təsir edir.

***Oyun psixoterapiyası** kollektiv psixoterapiyanın bir növüdür və burada oyun fəaliyyətinə əsaslanan təsirlərdən istifadə edilir. Bu prosesdə real durumu əks etdirən oyun qurulur (insan bilir ki, oyun oynayır) və oyun vasitəsilə hər hansı formada insanın özünü necə aparması üçün lazımi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yardım edilir. Ümumilikdə, oyun psixoterapiyasında psixoloji trening həyata keçirilir.

***Psixostetoterapiya** – insana edilən psixoloji təsirlər onun yaradıcılıq sferasından keçir. Yəni, bu terapiya zamanı hər kəsin yaradıcılığa olan meyli, mövqeyi, onu duyma qabiliyyəti, bu sahədə qabiliyyəti və s. nəzərə alınır və yaradıcılıq imkanlarından istifadə etməklə insana psixoloji təsir edilir. Yaradıcılıq dedikdə, daha çox

incəsənət sahəsi nəzərdə tutulur. Elə buna görə də bu metodlar qrupuna *artterapiya* da deyilir. Daha çox musiqi, rəqs, rəsm çəkmək, kino terapiyası və s. istifadə oluna bilər. Son vaxtlar insana təsir edəcək daha yeni sahələr də müəyyənləşdirilir və onların istifadəsi təkmilləşdirilir, məsələn, nağıl terapiyası, biblioterapiya və s. Psixoestetoterapiyanın metodları aktiv və passiv olmaqla iki qrupa ayrılır. Passiv metodlardan istifadə zamanı pasient dinləyici və ya izləyici rolunda iştirak edir; incəsənət əsərinə baxmaqla, onu dinləməklə və ya izləməklə sakitləşir, emosional durumu stabilləşir. Aktiv psixoestetoterapiyada pasientin özü də hər hansı incəsənət əsərinin yaradılmasında iştirakçıya çevrilir; məsələn, şəkil çəkir, musiqi alətlərində ifa edir, şeir yazır, rəqs edir və s.

**Narkopsixoterapiya* – bu terapiya zamanı sözlü təsirlərin və farmakoloji vasitələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində tam olmayan narkoz halını yaratmaq mümkündür. Adətən bu metoddan kliniki praktikada daha çox istifadə edilir. Xüsusilə isterik hallardan, nevrozlardan, neyrosomatik pozuntulardan əziyyət çəkən xəstələrin müalicəsində istifadə olunur. Müalicə ambulator və stasionar şəraitlərdə aparıla bilər.

**Bədən psixoterapiyası* – bu terapiyanın əsas mahiyyəti psixika ilə fiziki bədən arasındakı əlaqəyə əsaslanır (məsələn, nəfəsi tənzimləyən hərəkətlər, massaj və digər idman hərəkətləri). Sübuta yetirilmiş faktlardandır ki, psixi pozuntular insanın fizioloji baxımdan xəstələnməsinə səbəb olur və əksinə də proseslər baş verir. Deməli, fiziki cəhətdən sağlam olmaq elə psixi cəhətdən sağlamlığı da təmin edir. Necə deyirlər: «sağlam bədəndə sağlam ruh

olar!». Elə bu prinsip də bədən psixoterapiyasının əsasını təşkil edir.

***Sosial psixoterapiya** – sosial tədbirlərin köməyindən istifadə etməklə həyata keçirilən psixoterapevtik təsirləri özündə əks etdirən üsullar məcmusudur. Sosial terapiyanın müxtəlif növləri məlumdur, məsələn, əmək terapiyası, məşğulluq terapiyası, ətraf mühit (gözəl təbiəti, gözəl tikilini, parkı və s. gəzmək, seyr etmək) terapiyası və s. Əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, sosial tədbirlərdə və ya ictimai mühitdə iştirakı təşkil etməklə pasienti aktiv sosial fəaliyyətə ruhlandırmaq və digər psixi qüsurların profilaktikasını həyata keçirmək olar.

***Krizis psixoterapiyası** – krizis (*yun. -dan gözlənilməz problemlərlə müşahidə olunan çevriliş, keçid halı, dəyişiklik, dönüş mənasını verir; psixoloji krizis – davranış modelinin dəyişməsinə səbəb olan psixoloji gərginlik*) halı yaşayan insanlara tətbiq edilən psixoterapiyadır. Krizis insanın həyati məqsədlərinin blakirovmasına səbəb olan durumunu ifadə edir. Belə halın yaşanmasına isə müxtəlif faktorlar səbəb ola bilər, məsələn, şəxsiyyətdaxili dəyişikliklər, həyatın yeni mərhələsinə keçid, inkişafı ilə bağlı yeniliklər və s. Nəzərə alınsa ki, hər kəs həyatında müxtəlif səpkili dəyişikliklər yaşamağa məcburdur, deməli hər kəsin həyatında krizisin yaşanması da qaçılmazdır. Bu səbəbdən də krizis psixoterapiyasının tətbiq dairəsi genişdir. Krizis psixoterapiyasının daha çox tətbiq olunduğu sahəyə ailə problemləri ilə bağlı yaranmış krizisləri, suisidal riskləri, müxtəlif səpkili sosial-psixoloji dezadaptasiyaları misal göstərmək olar. Təbii ki, krizis psixoterapiyasına başlamazdan əvvəl problemi tam aydınlaşdırmaq, psixodiagnostik metodlardan istifadə etməklə düzgün diaqnoz

qoymaq və pasientin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla krizis terapiyasını həyata keçirmək lazımdır. Məsələn, ən təhlükəli krizis yaşantılarından hesab olunan suisid haqqında məlumatı nəzərdən keçirək.

Suisid (lat. *sui caedere* – özünü öldürmək, özünə-qəsd) – məqsədyönlü və şüurlu şəkildə öz həyatına son qoymaqdır.

Suisidin əsas səbəbləri:

- 1) *psixiatrik* (məsələn, narkotik və alkoqoldan asılılıq, depressiya, şizofreniya və s.);
- 2) *sosial* (məsələn, egoistik – özünü öldürməklə ətrafını cəzalandırmaq; alturistik – sosial motivlər naminə özünü qurban vermək; dini, siyasi, hərbi səbəblər; sosial statusun qorunması – hər hansı təhlükəli təsirlərdən şərəf və ləyaqəti qorumaq naminə özünəqəsd; anomik – sosial və iqtisadi böhranların səbəb olduğu intiharlar və s.);
- 3) *psixoloji* (məsələn, şəxsi həyatın dözülməz olması, əziz adamın itkisi, zorakılığa məruz qalma, tənhalıq, yaşamaq eşqinin itməsi, gələcəyə ümitsiz yanaşmaq, karyeradakı uğursuzluqlar və s.);
- 4) *bioloji və genetik* (beyində serotoninin azalması, nəsilə intihara meyillilik adətinin olması və s.);
- 5) *fiziki xəstəliklər* (xərçəng, immun çatışmazlığı, vərəm və s. sağalması çətin olan, eləcə də sağalmaz xəstəliklərə tutulma).

İntihara meyilli insanların davranışı:

- ünsiyyətdən təcrid olunmaq, özünəqapanmaq;
- tənhalığa meyillənmək;
- ictimai hadisələrlə maraqlanmamaq;
- kədərli və üzüntülü gəzmək;

- geyimdə səliqəyə fikir verməmək;
- vida xarakterli sözlər söyləmək;
- sevdiyi əşyaları pay vermək.

Diagnostika.

«Suisid riskinin təyini» testi

(N.T.Razuvayevin metodikası adaptasiya olunmuş variantda)

Təlimat: razılaşdığınız fikirlərin qarşısında «+», razılaşmadığının qarşısına «-» işarəsi yazın.

1. Hissləriniz başqalarına nisbətən daha həssasdır.
2. Sizi tez-tez kədərli fikirlər narahat edir.
3. Arzuladığınız mövqə sahibi olmaqla bağlı ümidləriniz yoxdur.
4. Uğursuzluqla üzləşdikdən sonra yeni işə başlamaq çox çətinindir.
5. Həyatda bəxti gətirənlərdən deyilsiniz.
6. Əvvəllərə nisbətən indi işgüzar fəaliyyətinizdə də çətinlik yaranıb.
7. Ətrafdakı insanlar sizə nisbətən həyatlarından daha məmnundur.
8. «Ölüm günahları yumaq üçün yeganə çıxış yoludur» fikri ilə razısınız.
9. Yalnız kamil insan öz həyatına son qoymaq qərarını qəbul edə bilər.
10. Hərdən sizi dəli gülmək, hərdən də dəli ağlamaq hissi bürüyür.
11. Sizə qarşı daha mehriban rəftar edənlərlə daha ehtiyatlı davranırsınız.
12. Özünüzü sönmüş hesab edirsiniz.

13. Səmimi qəlbdən digərlərinə köməklik göstərən insanları tapmaq çox çətindir.
14. Sizə elə gəlir ki, heç kəs sizi başa düşmür.
15. «Çoxlarının zövqünü oxşayan qiymətli əşyasını nəzarətsiz qoyan insan həmin əşyanı oğurlayan insan qədər günahkardır» fikri ilə razısınız.
16. «Artıq hər şey bitti» kəlməsini sizə dedizdirən hər hansı hadisə həyatınızda baş verməyib.
17. Adətən taleyinizdən narazı qalırınsız.
18. Düşünürsünüz ki, həyatda lazımi anda dayanmağı bacarmaq lazımdır.
19. Həyatınızda elə insanlar var ki, qərarlarınızın formalaşmasına, hətta onların dəyişməsinə təsir edə bilər.
20. Sizi incidən insana nəyin bahasına olursa-olsun sübut etməyə çalışırınsız ki, düzgün hərəkət etməyib.
21. Əksər hallarda elə həyacanlanırsınız ki, bu proses danışmağınıza da maneə yaradır.
22. Sizə elə gəlir ki, üzləşdiyiniz haqsız durumlar digərlərinin üzləşdiyindən daha dözülməzdir.
23. Hərdən sizə elə gəlir ki, pis və hətta daha dəhşətli bir iş görmüsünüz.
24. Gələcəyiniz barədə fikirlər sizin üçün çox soyuq təsir bağışlayır.
25. Əksər insanlar nailiyyətləri heç də asan yolla əldə etmirlər.
26. Gələcək o qədər anlaşılmazdır ki, onunla bağlı ciddi fikirlər qurmağa dəymir.
27. Belə fikirləşirsiniz ki, yaşadığınız xoşəgəlməzlikləri həyatda çox az adam yaşaya bilər.

28. Siz xoşagəlməz anlara o qədər həssaslıqla yanaşırınsınız ki, yaşantılarınızı sonralar heç vəchlə unuda bilmirsiniz.
29. İlk təəssürlərə aldanaraq çox tez-tez düşünül-məmiş hərəkətlər edirsiniz.

Nəticələrin işlənilməsi.

Verilmiş cavablar cədvəl 4.6.1-lə müqayisə edilir və suisidə meyllilik səviyyəsi təyin edilir. Cədvəl 4.6.1-də diaqnostik nəticələrə müvafiq olan nömrələrdəki «bəli» cavablarının sayı toplanır və nömrələrin sayına bölünərək orta bal tapılır. Tapılmış qiymət buraxıla bilən həddə müqayisə edilir, əgər bu həddi aşırsa, onda diaqnostik nəticəyə tam uyğunluq, əgər bu həddə bərabədirsə, potensial uyğunluq mövcuddur.

Cədvəl 4.6.1.

diaqnostik nəticə	müləhizələrin nömrəsi	buraxıla bilən hədd
nümayişkarlıq	12, 14, 21, 22, 27	3
affektivlik	1, 10, 21, 23, 28, 29	3
qeyri-adilik	1, 12, 14, 22, 27	3
asılılıq	2, 3, 6, 7, 17	3
sosial pessimizm	5, 11, 13, 15, 17, 22, 25	4
mədəni sədləri aşma	8, 9, 18	2
maksimalizm	4, 16	1
müvəqqəti perspektivlik	2, 3, 12, 24, 26, 27	3
antisuisidal faktor	19, 20	1

Diagnostik nəticələrin şərhı.

1. *Nümayişkarlıq.* Ətrafdakıların diqqətini öz problemlərinə çökməyə meyllilik, ətrafdakılardan anlaşımaq və dərdinə şərik tapmaq istəyi. Bu proses bir növ təhdid xarakteri daşıyır, belə psixoloji halı yaşayan insanların daxilində sanki «kömək qışqırığı» səslənir.

2. *Affektivlik.* Durumun qiymətləndirilməsində emosiyalar intellekti (ağlı) üstələyir. Psixotravmatik durumlara həddən çox emosional yanaşılır, belə halda sanki intellekt blokada olur.

3. *Qeyri-adilik.* Özünün və digərilərinin həyati təcrübələrindən istifadə edə bilmir. Öz həyatını digərilərlə müqayisə edə bilmir və onu tamamilə fərqli hesab edir. Belə psixoloji halları yaşayan insanlar daim bu haldan çıxış yolu axtarır və əksər hallarda çıxış yolunun suisid olduğunu düşünür.

4. *Qeyri-müstəqillik (asılılıq).* Öz şəxsiyyəti ilə bağlı neqativ niyyətdə olmaq. Belə psixoloji halın yaşanması intellektual, mənəvi, fiziki asılılıqla əlaqəli ola bilər.

5. *Sosial pessimizm.* Ətraf aləmə neqativ yanaşma. Ətrafdakı insanlarla normal və ya qənaətbəxş münasibətlərin, ünsiyyətin yarana bilməməsi. Belə psixoloji hal adətən kausal atribusiyanın normal formalaşması ilə əlaqələndirilir. Belə tip insanlarda ətrafdakılara qarşı «siz mənimlə ünsiyyətə daxil olmağa layiq deyilsiniz» fikri formalaşır.

6. *Mədəni sədləri aşma.* Mədəni dəyərlərin axtarışını və ya onlara əməl etməyi özünə qəsdə qədər davam etdirmək. Ədəbiyyatlar və ya kinolarda suisidal davranışlara oxşar davranışlar nümayiş etdirmək. Belə psixoloji halı yaşayanların daxilində sanki: «öz həyatına son qoymağı bacaran insan özünün taleyini yazan insandır» fikri səslənir.

7. *Maksimalizm*. Həyatın hər hansı uğursuzluqlarını digər nailiyyətlərin köməyi ilə kompensasiya edə bilməmək. Dəyərlərə infantil ustanovka. Uğursuzluqlara affektiv fiksasiya.

8. *Müvəqqəti perspektivlik*. Gələcəyi konstruktiv planlaşdırma bilməmək. Belə hal həddindən çox yükləmə ilə əlaqələndirilir. Belə halı yaşayanları bu gün həll edilməyən problemlərin gələcəkdə üst-üstə yığılaraq daha dəhşətli nəticələrə çevriləcəyi fikri narahat edir.

9. *Antisuisidal faktor*. Yaxınlar və tanışlar qarşısındakı məsuliyyət və borc hissənin suisid fikrini üstələməsi. Bu proses hətta qlobal suisid riskini də aradan qaldırır. Suisidin günah olduğunu dərk etmək, ağrı və fiziki əzablardan qorxmaq. Belə qorxu insanın öz-özünə psixokorresiya işi aparmasına bənzəyir.

İntiharın profilaktikasına dair tövsiyələr:

- intihar riskinin vaxtında aşkarlanması və buna səbəb faktorların aradan qaldırılması;
- iradi keyfiyyətlərin lazımı səviyyədə formalaşdırılması;
- gələcək perspektivlərə inamın artırılması;
- yaşamaq məsuliyyətinin dərk olunması;
- ictimai işlərə marağın artırılması;
- özünüreallaşdırmaq və özünüaktuallaşdırmaq bacarığının formalaşdırılması;
- optimist düşüncə vərdişinin yaradılması.

Suisidal krizisin psixoterapiyasına olan tələblər.

Suisidal krizis yaşayan pasientlərlə psixoterapiyanın tətbiqi prosesində aşağıdakı motivasiya səviyyələri nəzərə alınmalıdır:

- 1) *konstruktiv* səviyyə – krizis halının qarşısının alınması ilə bağlı pozitiv köklənmək;

- 2) *siptomatik səviyyə* – yalnız əsas krizis əlamətlərinin aradan qaldırılacağı ilə bağlı köklənmək;
- 3) *manipulyativ səviyyə* – psixoterapevtin təsirindən istifadə etməklə konflikt iştirakçılarının münasibətini özünə qarşı pozitiv istiqamətə dəyişməklə bağlı köklənmək;
- 4) *demobilizə (fran.-cadan demobilisation, de – təxirə salınma, imtina olunma, mobiliser – hərəkətə gətirmək)* xarakterli səviyyə – psixoterapevtik təsirlərdən imtina ilə bağlı köklənmə.

Krizis psixoterapiyasının prinsip və vəzifələri.

Ümumi psixoterapiyanın prinsip və vəzifələri ilə krizis psixoterapiyasının prinsip və vəzifələri arasında müəyyən fərq mövcuddur. Məsələn:

1. *Operativ (təcili) müdaxilənin* edilməsinin vacibliyi problemin kritik və həyati əhəmiyyət kəsb etmə səviyyəsi ilə düz mütənəsiblik təşkil edir; operativ xarakterli psixoterapiyanın əsas məqsədi pasientə empatik dəstək nümayiş etdirməklə təcili şəkildə problemin müəyyən qədər yüngülləşdirilməsinə səbəb olacaq müdaxilə etməkdir;

2. Suisidlə bağlı düşüncələrin, həyəcanların yaranmasına səbəb faktorların aşkarlanması ilə əlaqəli *köklənmə (məqsədgüdmə)*; bu proses zamanı suisid riskinin yaşanmasına səbəb faktorları aşkarlayaraq onların aradan qaldırılması istiqamətində psixoterapevtik təsirlər edilir;

3. Pasient üçün aktual olan şəxsiyyətlərarası konfliktlərin həllinə yardım edəcək treninqləri təşkil etməklə sosial-psixoloji adaptasiya səviyyəsinin artırılmasına yardım etmək.

Krizis psixoterapiyasının mərhələləri.

Belə nəticəyə gəlinir ki, krizis psixoterapiyası üç mərhələni özündə cəmləşdirir:

- krizis zamanı psixoloji dəstək;
- krizisin aradan qaldırılmasına yardım edəcək müdaxilə;

- normal həyatı proseslərə adaptasiya səviyyəsinin artırılmasına və baş verə biləcək hər hansı konfliktlərin həllinə yardım edəcək psixoterapevtik yardımın edilməsi.

Təbii ki, krizis psixoterapiyasına aid proqramlar pasientin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin kontekstində bir-birindən fərqlənmək zərurətindədir. Krizis psixoterapiyasının fərdi proqramı aşağıdakı mərhələləri özündə cəmləşdirir:

- 1) terapevtik kontaktın yaradılması;
- 2) suisid riskini yaradan gərginliyin aşkarlanması;
- 3) şəxsi müdafiəyə xidmət edəcək adaptasiya variantlarının mobilizasiyası;
- 4) psixoterapevtik müqavilənin bağlanması.

Krizis psixoterapiyası fərdi, ailə və qrup formasında keçirilə bilər. Fərdi psixoterapiya zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər, lakin əsas üsul pasienti kifayət qədər danışdıraraq ürəyinin boşaldılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Heç bir halda onun sözünü kəsərək danışmasına maneə yaradan hala yol vermək olmaz. Hətta lazım olduqda psixoterapiya üçün müəyyənləşdirilmiş adəti (50 dəqiqə) vaxtdan da artıq müddət sərf edilə bilər (pasientin yorulduğu və psixoterapiyanı qəbul etməyə səbri çatdığı ana qədər). Orta hesabla görüşlər 4-5 dəfə davam edir. Zərurətdən asılı olaraq bu görüşlər arta və ya prosesin uğurundan asılı olaraq azala bilər. Psixoterapiyanın gedişatından və pasientin müsbət təsirləri qavrama səviyyəsindən asılı olaraq ona psixoterapiya xarakterli ev tapşırıqları da vermək olar. Krizis hallarının aradan qaldırılması məqsədilə çox zamanlar aksiopsixoterapiyadan da istifadə edilir.

Aksiopsixoterapiya – reallığa adaptasiya məqsədilə pasientin dəyərləri qəbul etmə və qiymətləndirməsinə yönəldilmiş psixoterapevtik üsuldur. Adətən aksiopsixoterapiyadan davranışda cəmiyyətin tələblərindən neqativ xarakterli kənara çıxma halları müşahidə edildikdə tətbiq edilir. Belə özünüaparma formasına deviant (lat. deviatio – kənara çıxma deməkdir) davranış deyilir. Deviant davranışa əsasən: qayda-qanuna zidd, asosial, delinkvent (xırda hüquqa zidd davranışlar, xırda xuliqanlıqlar, davadalaşa meyllilik və s.), autoaqrressiv (suisid, özünücəzalandırma və s.), addiktiv (alkoqolizmə və narkomaniyaya, toksikomaniyaya meyllilik), əxlaqsız (seksual deviasiya) davranışlar aid edilir.

Aksiopsixoterapiyanın əsas vəzifələri:

- 1) həyati əhəmiyyət kəsb edən ümidlərin, arzuların itirilməsinə qarşı fiksasiyanı dayandırmaq;
- 2) frustrasiya və krizis hallarına düşməmək və ya belə hallardan daha tez çıxmaq məqsədilə pasientin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına, təkmilləşdirilməsinə yardım etmək;
- 3) aksiopsixoloji durumun korreksiyasını həyata keçirmək.

Mövzuya aid test sualları

1. Psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasında insan psixikasına təsir məqsədilə istifadə edilən xüsusi üsullar və vasitələr məcmusu necə adlanır?

- A. psixoterapiya
- B. psixoprofilaktika
- C. psixomaarifləndirmə

- D. psixokonsultasiya
- E. psixokorreksiya

2. Psixoterapevtik təsirlər neçə formada həyata keçirilə bilər?

- A. 2
- B. 3
- C. 4
- D. 5
- E. 6

3. Psixoterapevtik metodlara daxil deyil:

- A. hipnoterapiya
- B. autogen məşq
- C. artterapiya
- D. informoterapiya
- E. aksiopsixoterapiya

4. Ailə terapiyası aid edilir:

- A. qrup terapiyasına
- B. fərdi terapiyaya
- C. kollektiv terapiyaya
- D. ictimai terapiyaya
- E. sinfi terapiyaya

5. Hansı terapiya zamanı mütəxəssis problemlərin mahiyyətini təhlil edən və ya aydınlaşdıran üsullardan istifadə etməklə subyektə psixoloji təsir edir?

- A. sosial psixoterapiya
- B. hipnoterapiya
- C. artterapiya

- D. oyun psixoterapiyası
- E. rasiional psixoterapiya

6. *Hipnotik vəziyyətin hansı mərhələsində əzələlər boşalır, laqeydlik halı müşahidə olunur?*

- A. letargik
- B. katalektik
- C. somnabulitik
- D. kooperativ
- E. imperativ

7. *Fiksasiya pasientin hansı halını ifadə edir?*

- A. hipnozçuya diqqətin yönəlməsi
- B. təlqinin təsiri altına düşməsi
- C. hipnozdan çıxma vəziyyəti
- D. yuxuya getmə vəziyyəti
- E. hipnoza hazırlıq vəziyyəti

8. *Pasientin rəqs etməklə psixoloji cəhətdən sakitlik tapmasına xidmət edən psixoterapiya necə adlanır?*

- A. oyun psixoterapiyası
- B. artterapiya
- C. rasiional psixoterapiya
- D. bədən psixoterapiyası
- E. aksiopsixoterapiya

9. *Krizis halının qarşısının alınması ilə bağlı pozitiv köklənmək hansı səviyyəyə aid edilir?*

- A. konstruktiv səviyyə
- B. siptomatik səviyyə
- C. manipulyativ səviyyə

- D. demobilizə xarakterli səviyyə
E. destruktiv səviyyə

10. *Pasiəntin dəyərləri qəbul etmə və qiymətləndirməsinə yönəldilmiş psixoterapevtik üsul necə adlanır?*

- A. dəyərlər terapiyası
B. autogen məşq
C. artterapiya
D. qnoseoterapiya
E. aksiopsixoterapiya

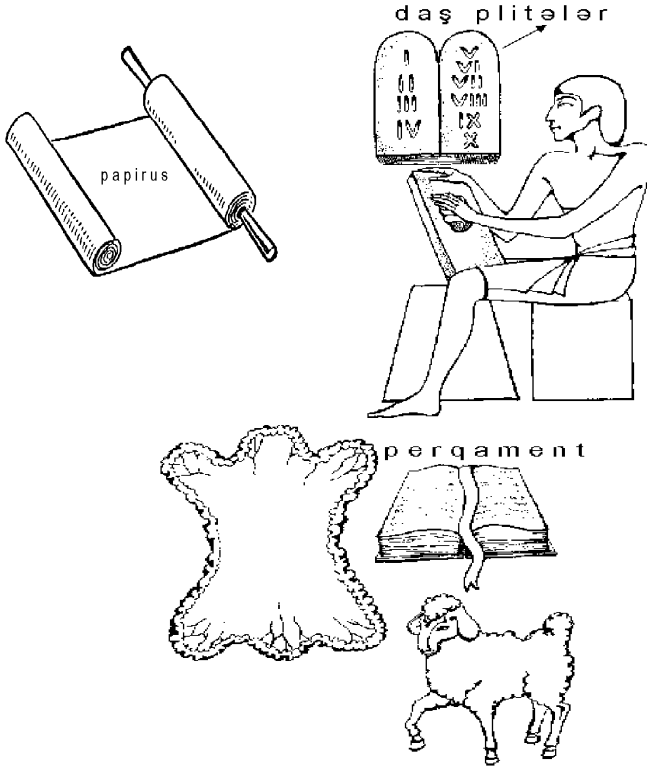
Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	D	C	E	A	D	B	A	E

4.7. *Fəaliyyət məhsullarının tədqiqi: arxiv və psixografoloji metodlar*

Arxiv metodu.

Hər hansı insana aid sənədlər lazımi şəkildə təhlil edilərsə, onun şəxsi keyfiyyətləri barəsində lazımi psixoloji məlumatlar əldə etmək olar. Məlumatı özündə əks etdirən sənədlərin materialı müxtəlif ola bilər (məsələn, tozağacı qabığı, perqament, papirus, gil, daş, parça, kağız və s.), lakin unutmamaq olmas ki, hər bir sənəd hər hansı fərdin və ya qrupun müəyyən fəaliyyətinin nəticəsidir (*şəkil 4.7.1.*). Bu sənədlər insanların keçmişi ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirdiyindən onları tədqiq etməklə lazımi elmi faktlar əldə etmək mümkündür. Bu sənədləri tədqiq etmək üçün istifadə edilən metodlar *arxiv metodu* adı ilə tanınır, arxiv metoduna *sənədlərin tədqiqi* metodu da deyilir.

Şəkil 4.7.1.

Həm sənədlər, həm də onların qeydiyyatı üçün istifadə edilən materiallar müxtəlif elm sahələri üçün lazımi məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Lakin arxiv metoduna aid olan əsas problemlərdən biri məhz sənədlərin interpretasiyasının obyektivlik göstəricisidir, belə ki, arxiv metodunda subyektivizmə olduqca tez-tez rast gəlinir. Məhz bu da tədqiqatçının düzgün irəli sürülməyən fərziyyəsi ilə əlaqədar olur. Buna görə də tədqiqat zamanı ilkin olaraq sənədlərin tədqiqat tələblərinə, məqsədinə, fərziyyəsinə,

vəzifələrinə cavab verəcək açar hesab edilən anlayışları, əlamətləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Arxiv metodunun obyektiv aparılması üçün «kontent-analiz» adlandırılan xüsusi üsullardan istifadə edilir. Kontent-analiz - tədqiq edilən mətnin (arxiv sənədlərinin) konkret göstəricilərinin sistemli və etibarlı fiksasiyası (dəqiqləşdirilməsi), eləcə də əldə edilənlərin kvantifikasiyası (kvant – hər hansı fiziki kəmiyyətin ən kiçik miqdarını ifadə edir) əməliyyatını həyata keçirən kəmiyyət-keyfiyyət təhlilləridir. Sənədlərin kontent-analizi zamanı mətnlərdə tez-tez təkrarlanan hər hansı fikirlər, simvollar, sözlər və s. göstəricilər seçilərək psixoloji fikirlərin, təhlillərin indikatoru rolunda istifadə edilir. Arxiv metodunda istifadə olunan sənədlər hər hansı gündəliklər, məktublar, mahnılar, incəsənət əsərləri (rəsmlər, şeirlər və s.), qəzetlər, radio-teleqramlar və s. ola bilər. Ancaq psixoloqları materiallar deyil, onları yaradan və həmin materiallardan istifadə edən insanlar (onların şəxsi keyfiyyətləri) maraqlandırır. Sənədlər vasitəsilə məlumatların çatdırılması prosesini növbəti şəkildə təsvir edək: kommunikator → məlumat → resipient; kommunikator – məlumat verən və ya sənədi tərtib edən, resipient – məlumatı qəbul edən insandır. Bu zaman kontent-analizin əsas məqsədi verilmiş məlumatdan (və ya sənəddən) istifadə edərək kommunikator və ya resipientin psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Kontent-analiz metoduna aid müsbət cəhətləri növbəti ardıcılıqla sıralamaq olar: 1) tədqiq edilən obyektə tədqiqatçının təsir etmək imkanı yoxdur; 2) tədqiq olunmuş sənədlərin təkrar təhlil edilməyə cəlb edilməsi asandır; 3) arxiv sənədlərinin təhlili əsasında sosial-psixoloji proseslərin tarixi inkişafını müəyyənləşdirmək mümkündür; 4) bu metoda

lonqityud prinsipinin tətbiq edilməsi mümkündür (proqnozlaşdırmanı həyata keçirmək üçün); 5) effektivliyi artırmaq üçün psixologiyanın digər metodlarının köməyindən də istifadə edilə bilər (əsasən – müşahidə, sorğu, bioqrafik və proyektiv metodlar). Kontent-analiz metodunun mənfə cəhəti – əldə olunan nəticələrə kvantifikasiya prosedurunun tətbiq edilməsinin, sənədlərin dilinin fərziyyə dilinə tərcüməsinin və tədqiqatçının peşəkarlığına irəli sürülən tələblərin ödənilməsi çətinliyidir. Lakin kontent–analiz metodunun mənfə cəhətini onun müsbətləri üstələyir, elə buna görə də bu metodun tətbiq dairəsi olduqca genişdir (məsələn, pedaqogika, sosiologiya, jurnalistika və s. sahələrdə bu metodun tətbiqinə geniş yer verilir).

***Psixografologiya metodları** əzəli hərəkətlərin əks etdirdiyi məhsullar (yazılar) üzərində təhlillərin aparılması ilə insanın daxili yaşantılarının, həyəcanlarının, mənəvi keyfiyyətlərinin aşkarlanmasını həyata keçirən üsullar məcmusudur (orqanizmin fiziki və psixi vəhdəti prinsipinə əsaslanır). Qrafologiya (yun. *grapho* – yazmaq, cızmaq; *logos* – söz, elm, bilgi mənasını verir) – insan xətlərini tədqiq edən, öyrənən elm sahəsidir. Psixografoloji metodları insan xəttinin təhlilini (psixodiagnostika məqsədilə) həyata keçirən psixomotor metodlar qrupunun xüsusi növü kimi də qəbul etmək olar. Xətt – insan əlinin qrafik hərəkətinin xarakteristikasını özündə əks etdirir. Əgər təqdim olunmuş material hər hansı fikirləri də özündə əks etdirirsə, həmin fikirlər əsasında insanın intellektual fəaliyyət səviyyəsini də təyin etmək mümkündür. Xətt insana xas olan müxtəlif əlamətlər kompleksini özündə əks etdirir və bu səbəbdən də hər kəsin xətti fərdi cəhətlərinə görə fərqlənir. Hər bir insanın yazmaq vərdişi də fərqlidir. Xətt insanların

hiss və fikirlərini çox incəliklə nümayiş etdirir. Xəttə görə insan öz-özünü və başqa insanların xüsusiyyətlərini tədqiq edə bilər. Elə qrafoloji ekspertizanın əsasını da məhz insanın şəxsiyyətinə aid cizgiləri təyin etmək təşkil edir. Hal-hazırkı dövrdə insanın şəxsi keyfiyyətlərinin xəttə görə diaqnostikası 3 istiqamətdə aparılır: 1) kriminalistik istiqamət – hər hansı insana xas olan xəttin tanınması (müəyyən edilməsi) əməliyyatına əsaslanır; bu təhlillər qrafologiya sahəsində xüsusi hazırlığı olan krimanilistlər tərəfindən lazımi təchizatlarla təmin olunmuş laboratoriyalarda aparılır, məsələn, hər hansı cinayət işində kiminsə imzasının həqiqiliyi və ya saxtılığının təyin edilməsi və s.; 2) psixiatrik istiqamət – xəttin diferensial diaqnostika məqsədilə təhlili (məsələn, hər hansı xəstəliyin ilkin əlamətlərinin diaqnostikası məqsədilə həyata keçirilən təhlillər) və ya məhkəmə-psixiatrik ekspertiza məqsədilə aparılan təhlillər (məsələn, üz-üzə görüşmə mümkün olmayan hallarda xəttə görə onun sahibinin şəxsi keyfiyyətlərində baş verən hər hansı dəyişikliyin təyini məqsədilə aparılan təhlillər); 3) psixoloji istiqamət - xəttə görə insanın hər hansı keyfiyyətlərinin (məsələn, qabiliyyət, istedad, temperament xüsusiyyətləri, xarakter əlamətləri, maraq dairəsi, psixi və psixofizioloji durumu və s.) inkişaf səviyyəsinin təyininə əsaslanır. Qrafologiya termini ilk dəfə əslən fransız olan abbat (rahib) Jan İppolit Mişon (1806-1881) tərəfindən 1871-ci ildə işlədilib. XIX əsrin 2-ci yarısında Mişon insan xəttinin fərdi xüsusiyyətlərinin təhlilini özündə əks etdirən «Qrafologiya sistemi» (1872) adlı əsərini, 1879-cu ildə isə «Qrafologiya» jurnalını nəşr etdirmiş və ilk qrafologiya cəmiyyətini yaratmışdır.

Qrafoloji tədqiqatlardan əldə edilən nəticələrə istinadən xəttin bir sıra məlumatverici elementləri müəyyən-

ləşdirilmişdir. Bu elementlərə görə hər hansı yazı mətninin qrafoloji təhlili zamanı aşağıdakı ümumi və xüsusi cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumi cəhətlər:

- hərflərin düzülüşü;
- sətirdə sözlərin düzülüşü;
- mətnə sətirlərin düzülüşü;
- mətnin ümumi görünüşü.

Xüsusi cəhətlər:

- hərflərin ölçüsünün normaldan kənara çıxması (normalda böyük hərflər $\approx 8\text{mm}$; kiçik hərflər $\approx 4\div 5\text{mm}$ qəbul edilir);
- hərflərin sətirdən kənara çıxma ölçüsü;
- hərflərin meyilliyinin normaldan fərqlənməsi (normalda hərflər sağa 25° meyli olmalıdır);
- əllərin qələmi nə dərəcədə bərk basması (adətən vərəq üzərində qələmin cızdığı izlər lupa ilə təyin edilir);
- hərflərin bəzəyi (məsələn, «quyruğu», hər hansı əlavə ştrixlər, vergüllər və s.);
- hərflərin bir-birilə əlaqələndirilməsi metodu;
- sözlərin uzunluğu;
- sözlərin əvvəlindəki hərflərin hündürlüyü ilə sözlərin sonundakı hərflərin hündürlüyü arasındakı fərq;
- səhifənin kənarlarındakı boş məsafə;
- sözlər arasındakı interval;
- hərflər arasındakı interval (normalda $\pm 2\text{mm}$ qəbul edilir);

- xəttin qrafoloji cəhəti (kalliqrafik nümunədən xəttin nə dərəcədə fərqlənməsinin müəyyənləşdirilməsi; adətən bu göstərici müəllifin özünütdədiq elementlərini əks etdirir);
- xəttin həndəsi cəhəti (sətir və sütunlar, sözlər və cümlələr arasındakı intervalların müqayisəsi, hərflərin vərəqə sıxılma dərəcəsinin təyini);
- xəttin harmoniyası (məsələn, ola bilər ki, hərflər ayrı-ayrılıqda ölçülərinə görə fərqlənir, amma cümlədə bir-birilə harmoniya təşkil edir).

Hərflərin yazılış üslubu insanın bir sıra psixofizioloji xarakteristikalarını (məsələn, sinir sistemi, temperamenti, xarakteri, psixi və fiziki xüsusiyyətləri haqqında məlumatları) özündə cəmləşdirir. Hərflərin parametrlərinə görə insanın sinir sisteminin bir sıra xüsusiyyətlərini təyin etmək olar: sinir sistemində baş verən gərginliklər hərflərin vərəqə daha bərk sıxılmasında, onlar arasındakı əlaqələrin pozulmasında, ölçülərdə müşahidə olunan qeyri-simmetriklidə ifadə olunur. Məsələn, nevrofizmi qeyri-stabil və güclü hesab edilənlərdə, xüsusilə xolerik temperament tipinə məxsus insanların yazılarında hərflər iri, sağ tərəfə daha meylli; zəif hesab olunanlarda (temperament – melankolik) hərflər balaca, bir-birilə daha əlaqəli və vərəqə zəif sıxılmış formada olur. Psixografologiya sahəsində aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticələrinə əsasən hərflərin yazılış üslubu ilə insanların xarakter əlamətləri arasındakı əlaqələndirmələr aşağıda təqdim edilmişdir:

- iri, sərt yazılmış hərflərdən istifadə edənlər – qətiyyətli, cəsur, məqsədyönlü, möhkəm xarakterli olurlar;

- balaca, zəif yazılmış hərflərdən istifadə edənlər – iradi keyfiyyətləri zəif inkişaf etmiş, mülayim xarakterli olurlar;
- balaca və sağa çox meyilli olan hərflərdən istifadə edənlər – pessimizmə meyilli, ruh düşkünliyünü tez-tez yaşayan insanlardır;
- iri, «oynaq» hərflərdən istifadə edənlər – optimist, çətinliklərə adi yanaşan, bir qədər məsuliyyətsiz insanlardır;
- yarı çap və ya ümumilikdə çap hərflərindən istifadə edənlər – şizoid tiplərdir (A.E.Liçkonun təsnifatına görə (1977) şizoid tiplərdə müşahidə olunan əsas əlamətlər: adamlara yovuşmur, onlarla soyuq rəftar edir, çətinliklə ülfət bağlayır, qaradınməzdir, bir iş olanda özünü kənara çəkir);
- hərflərlə «şəkil» çəkənlər (xəttatlar) – rəssamlıq qabiliyyəti olan insanlardır;
- harmoniyası az, həndəsi ölçüləri qeyri-simmetrik, ölçüləri çox iri (hərflərin iri olması ilə diqqəti çəkməyi sevənlər) olan hərflərdən istifadə edənlər – gipertim tipə (əhvalı həmişə yaxşı, çox vaxt işə yüksək olur, tək olanda darıxır, bu və digər işə həvəslə girir, lakin onu axıra çatdırmır, olduqca söhbətcildir) aid edirlər.

Şəxsiyyətin struktur elementlərinin təkmilləşmə səviyyəsi və istiqamətində baş verən dəyişikliklər xəttlərə analoji təsir göstərir. Belə ki, insanın yaşı artdıqca, dünyagörüşü, maraq dairəsi, motivləri və s. dəyişdikcə xətti də dəyişir. Onun sinir sistemində baş verən hallar da xəttin dəyişməsinə təsir göstərir. Ona görə də hər hansı insana məxsus

xəttin stabil saxlanması çox çətindir. Mütəxəssislər hər hansı insanın müxtəlif dövrlərdəki yazılarını xəttə görə təhlil etməklə onun yaşantıları haqqında müəyyən nəticələr əldə edə bilirlər. Hətta insan xətlərinin cinsi mənsubiyyətə görə fərqlənməsi də müəyyən edilmişdir. Belə ki, qadınların xətləri kişilərə nisbətən daha çox standartlara uyğun gəlir. Bu onunla izah olunur ki, kişilər daha sərbəst və daha müstəqildirlər. Bundan əlavə qadınlar hərfləri kişilərə nisbətən daha yumşaq yazır. Bu da onların əzələlərindəki fərqlə izah olunur (kişilər daha güclü olduğundan qələmi vərəqə daha bərk sıxa bilirlər).

Ümumiyyətlə, psixografoloji təhlillərdən insan şəxsiyyətinə aid maraqlı və elmi əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Əldə olunan məlumatların keyfiyyəti bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçının yüksək peşə səriştəsindən asılıdır. Geniş əhatəli tədqiqatlarda əksər hallarda hər hansı bir insanın şəxsi keyfiyyətlərinin psixodiagnostikası zamanı digər metodlarla yanaşı bu metodun bəzi elementlərindən də istifadə edilir. Məsələn, aşağıda psixografoloji araşdırma elementlərini özündə əks etdirən, çox sadə və tətbiq etibarilə populyar olan psixografoloji test nümunəsi («*xətt və xarakter*» adlanır) təqdim olunmuşdur.

«Xətt və xarakter» testi.

Təlimat. Xarakter xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün tədqiq olunan şəxsdən vərəqə bir neçə söz və ya cümlə yazması xahiş edilir. Bu testdə həmin şəxsə aid digər yazı sənədlərindən də istifadə etmək olar (məsələn, hər hansı konspekt, ərizə, arayış və s.). Testin mətnindəki bəndlərə uyğun olan (məsələn, I.1. – hərflərin ölçüsü çox kiçikdir) bal qiyməti cədvəl 4.7.1-ə (məsələn, I.1-ə uyğun olan qiymət = 3)

əsasən təyin edilir. Hər bir bəndə uyğun seçilmiş variantların bal qiymətləri də analoji qayda üzrə təyin edilir. Sonda yekun balın tapılması üçün bütün ballar toplanır və balların təqdim olunmuş xarakter əlamətlərinə uyğunluğu müəyyən-ləşdirilir.

Testin mətninə diqqət edərək, aşağıdakı göstəricilər təyin olunur:

I. Hərflərin ölçüsü:

1) çox kiçik; 2) kiçik; 3) orta kiçiklikdə; 4) böyük

II. Hərflərin meylliliyi:

1) sola meylli; 2) azacıq sola meylli; 3) sağa meylli;
4) kəskin şəkildə sağa meylli; 5) düz (yəni nə sağa, nə də sola meylli)

III. Hərflərin forması:

1) yumru; 2) formasız; 3) iti uclu

IV. Xəttin istiqaməti:

1) sətirlər yuxarı qalxır; 2) sətirlər düzdür; 3) sətirlər aşağı düşür

V. Hərflər yazılarkən qələmlə nə qədər bərk basılmışdır:

1) zəif; 2) orta; 3) çox güclü

VI. Sözlərin yazılış xarakteri:

1) hərfləri birləşdirmək meyli; 2) hərfləri bir-birindən ayırmaq meyli; 3) qarışıq üslub

VII. Ümumi qiymət:

1) xətt səliqəlidir, hərflər çox səliqə ilə yazılıb; 2) xətt və hərflər bir qədər qarışıqdır, bəzi sözlər aydındır, digərləri isə oxunmur; 3) xətt səliqəsiz və çətin oxunandır, hərflərin yazılışında harmoniya yoxdur.

Seçim variantları	Tapşırıq						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
1	3	2	9	16	8	11	13
2	7	5	19	12	15	18	9
3	17	14	19	1	2	15	4
4	20	6	-	-	-	-	-
5	-	10	-	-	-	-	-

Diagnostik nəticə (ballara uyğun xarakter əlamətləri):

35-51 bal. Belə xətt adətən zəif sağlamlığı olan, yaşlı insanlara xasdır.

52-63 bal. Belə xətt adətən passiv, ürəksiz (qorxaq), cəsarətsiz, temperament tipi - fleqmatik olan insanlara xasdır.

64-75 bal. Bu cür xətt bir qədər qətiyyətsiz, qərarlı, sakit, mülayim xasiyyətli, gözəl maneralara malik, bir qədər sadələvh insanlara xasdır.

76-87 bal. Belə xətt ürəyiaçıq, çox səmimi, ünsiyyəti sevən, həssas, empatiya qabiliyyətli, tez təsirlənən, gözəl və məsuliyyətli ailə başçısı olmağı bacaran insanlara xasdır.

88-109 bal. Belə xətt fərdiyyətçi, özlərindən tez çıxan, küsəyən, hövsələsiz insanlara xas olur; belələri adətən öz fikir və əməllərində müstəqildirlər, ünsiyyətdə tez-tez çətinliklərlə (dalaşqan, inadkar olmalarına görə) qarşılaşırlar; hazır cavabdırlar, iti və çevik ağıla malikdirlər. Belə insanlar arasında istedadlı və yaradıcı işə meyilli adamlar da çox olur.

110-121 bal. Bu xətt məsuliyyət hissindən məhrum, intizamsız, kobud, lovğa, dikbaş insanlara xasdır.

Mövzuya aid test sualları

1. Ekspirimental psixologiyada arxiv metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?

- A. arxiv sənədləri haqqında məlumat əldə etmək üçün
- B. insanın keçmişi ilə bağlı məlumatları tədqiq etmək üçün
- C. nəzəri məlumatlar əldə etmək üçün
- D. tədqiqatın sonrakı gedişatını daha dəqiq təyin etmək üçün
- E. retroqnoz vermək üçün

2. Arxiv metodunun əsas mənfi cəhəti nədən ibarətdir?

- A. təhlillər zamanı subyektivliyə yer verilməsi ehtimalının yüksək olması
- B. təhlillər zamanı diqqətin çox tələb edilməsi
- C. korlanmış arxiv sənədlərinin tədqiqata cəlb olunmasının mümkünsüzlüyü
- D. arxiv sənədlərinin tədqiqi üçün rəsmi icazənin tələb olunması
- E. təhlillərin çox vaxt aparması

3. Arxiv metodunun obyektivlik göstəricisini artırmaq üçün hansı üsuldan istifadə edilir?

- A. obyektiv-analiz
- B. kontragent-analiz
- C. kontent-analiz
- D. funksional-analiz
- E. ekspertiza

4. *Arxiv sənədləri vasitəsilə məlumatların çatdırılması prosesinə aid hansı düzülüş düzdür?*

- A. kommunikator → resipient → məlumat
- B. məlumat → resipient → kommunikator
- C. resipient → məlumat → kommunikator
- D. kommunikator → məlumat → resipient
- E. məlumat → kommunikator → resipient

5. *Əzəli hərəkətlərin əks etdirdiyi məhsullar (yazılar) üzərində psixoloji təhlillərin aparılması üsulu necə adlanır?*

- A. psixoqrafologiya
- B. psixomorfologiya
- C. psixoleksikologiya
- D. psixogeneologiya
- E. psixofilologiya

6. *İnsanın şəxsi keyfiyyətlərinin xəttə görə diaqnostikası neçə istiqamətdə aparılır?*

- A. 3
- B. 4
- C. 5
- D. 6
- E. 2

7. *Psixoqrafoloji təhlilə cəlb edilmiş yazı mətninin ümumi cəhətlərinə aid edilmir:*

- A. hərflərin düzülüşü
- B. sətirdə sözlərin düzülüşü
- C. mətndə sətirlərin düzülüşü

- D. mətnin ümumi görünüşü
E. hərflərin bəzəyi

8. Qətiyyətli, cəsur, məqsədyönlü, möhkəm xarakterli insanların xətlərində müşahidə olunan əsas əlamətlər:

- A. iri, sərt yazılmış hərflər
B. balaca, zəif yazılmış hərflər
C. iri, «oynaq» hərflər
D. hərflərin həndəsi ölçüləri qeyri-simmetrikdir
E. harmoniyası az, hərflər çox iri

9. İnsan xəttinin stabil qalmasına təsir edir:

- A. adəti yaşam və iş şəraitinin olması
B. əhval-ruhiyənin stabil qalması
C. yaşın artması
D. sinir sisteminin sağlam olması
E. xəttatlıqla məşğul olma

10. Şizoid tiplərə aid insanların xətlərində müşahidə olunan əsas əlamətlər:

- A. iri, sərt yazılmış hərflər
B. yarı çap və ya ümumilikdə çap hərfləri
C. iri, «oynaq» hərflər
D. balaca və sağa çox meyilli olan hərflər
E. harmoniyası az, həndəsi ölçüləri qeyri-simmetrik hərflər

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
B	A	C	D	A	A	E	A	C	B

4.8. Bioqrafik metodlar

Bioqrafik metodlar haqqında ümumi məlumat.

Bioqrafik metodlar – şəxsiyyətin həyatı fəaliyyətinin diaqnostikası, korreksiyası və planlaşdırılmasının tədqiqini özündə cəmləşdirən üsullar sistemidir. Bioqrafik metodların köməyi ilə insanın şəxsiyyət və subyekt kimi fəaliyyətini, xüsusiyyətlərini, yaşantılarını tədqiq etmək mümkündür. Bu metod psixologiyanın inkişaf və tarixilik prinsiplərinə əsaslanır. Bioqrafik metodlardan əsasən psixologiya tarixi, şəxsiyyət və differensial psixologiyada daha çox istifadə olunur. Bioqrafik metodların bir qrupundan isə şəxsiyyətin psixoloji durumunun diaqnostikası məqsədilə istifadə edilir. Bioqrafik metodların ilkin istifadəsi amerikalı psixoloq Şarlotta Byulerin (1893-1974) adı ilə bağlıdır və tarixi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Əvvəllər bioqrafik metodlar vasitəsilə yaşayan və ya dünyadan köçmüş hər hansı insanın keçmiş həyatı öyrənilib təsvir edilirdisə, sonralar təkmilləşdirilmələr əsasında bu metodlardan gələcək haqqında müəyyən proqnozların verilməsində də istifadə edilmişdir.

Bioqrafik mənbələr.

Bioqrafik məlumatları əldə etmək üçün bir sıra mənbələrdən istifadə edilir: 1) tədqiq olunanın özü; 2) tədqiq olunanı tanıyanlar; 3) tədqiq olunanın fəaliyyət məhsulları; 4) tədqiq olunanı dair tarixi və ədəbi mənbələr; 5) insanın şəxsi və ya sosial həyatını özündə əks etdirən materiallar (məsələn, kino, foto, ədəbiyyat, audio-video sənədlər, ailə arxivləri, məktublar və s.); 6) evin və işin yerləşdiyi məkan; 7) ev və iş yerində interyerin tərtibatı, əşyaların düzümü, dizaynı; 8) şəxsi əşyalar (məsələn, geyimlər, əmək alətləri, kitablar və s.).

Tədqiq olunanın özündən və onu tanıyanlardan məlumatları müxtəlif üsullarla əldə etmək olar, məsələn, xatirələri dinləməklə, memuarları təhlil etməklə, sorğular, intervyyular, söhbətlər, subyektiv testlər keçirməklə və s. Tədqiq olunanın fəaliyyət məhsullarını tədqiq etməklə isə onun maraqları, dünyagörüşü, xarakteri, qabiliyyət və bacarıqları, eləcə də digər psixoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar əldə etmək olar. Fəaliyyət məhsullarının tədqiqi prosesində materialların interpretasiyası, təsvir edilməsi, kəmiyyət-keyfiyyət təhlili, eləcə də digər metodlardan istifadə edilə bilər və bu əməliyyatlar əsasında fəaliyyətə dair məhsuldarlığın, yaradıcılıq yolunun, yaşantıların qrafik olaraq təsvirlərini də qurmaq mümkündür. Müxtəlif yaş dövrlərində və həyatda baş verən hadisələr insanın fəaliyyət məhsullarında əks olunur və fəaliyyət məhsullarını təhlil etməklə insanın müxtəlif həyati mərhələlərinə dair yaşantıları haqqında məlumat əldə etmək olar (*nümunə 4.8.1; 4.8.2; 4.8.3.*).

Nümunə 4.8.1.

Nizami Gəncəvi (1141-1209) dünyaca məşhur şairlərimizdəndir. Nizami Gəncəvi təhsilini Gəncə mədrəsələrində almış, daha sonra şəxsi mütaliə yolu ilə dövrün elmlərini mükəmməl öyrənmiş, xüsusən də Yaxın Şərqi xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına yaxından bələd olmuşdur. Onun bu savadı əsərlərində öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. O, dünya tarixinə məsnəvi formasında yazdığı 5 poemadan ibarət «Xəmsə» müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun qəhrəmanları yüksək amallar, ideyalar, məqsədlər uğrunda mübarizə aparan insanlar obrazında təsvir olunmuşdur. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram

şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Nizamini-
nin şeirlərində onun şəxsi keyfiyyətləri, savadı əks
olunduğu kimi, bir qisim əsərlərində şəxsi yaşantıları,
sıxıntıları, arzuları da əks olunmuşdur, məsələn, «Oğlum
Məhəmmədə nəsihət»:

«...Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!
Ata nəsihəti faydasız olmaz...
...Bir elim öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək,
Bir insan əliboş gəzməsin gərək.

Nümunə 4.8.2.

Mirzə Ələkbər Sabirin (1862-1911) atası onu din
xadimi kimi görmək istəyirdi. Buna görə də oğlu səkkiz
yaşına çatanda onu mollaxanaya qoymuşdu. Molla-
xanada isə keçirilən dərslər, dözülməz qayda-qanunlar
Sabirin xoşuna gəlmirdi. Bu məqamlar Sabirin uşaq vaxtı
yazdığı üç misralıq şeirində öz əksini tapmışdır:

Tutdum orucu irəmazanda,
Qaldı iki gözüm qazanda,
Molam da döyür yazı yazanda.

Molla məktəbini deyil, normal məktəbdə oxumağı
təbliğ edən Sabir övladını oxutmaq istəməyən insanları
şeirlərində gülməli vəziyyətdə təsvir edərək tənqid
etmişdir:

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram əl çəkin!...

Mirzə Ələkbər Sabir daim demokratiyanı arzulamış və əksər şeirləri vasitəsilə bu prosesi təbliğ etmişdir. Sabir insan hüquqlarının müdafiəçisi kimi dövrünün qərar və qanunlarına qarşı çıxmış, insan zorakılığını şeirlərində pisləmişdir:

...Cütcü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq, zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrəşməmişən ət-yağa dünyada, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!...

Nümunə 4.8.3.

1980-ci illərin axırlarında Azərbaycanda xalq hərəkatı genişləndiyi zaman Xəlil Rza Ulutürk (1932-1994) bütün varlığı ilə bu hərəkata qoşulmuşdu, şeirlərində SSRİ rəhbərliyinin şovinist siyasətini, Dağlıq Qarabağ torpağına təsavüz edən erməni daşnaklarını ifşa edirdi:

Biz Türküstan elləriyik,
Qeyrət, Qüdrət selləriyik.
Daşnakları qovan bizik,
Dar gözləri ovan bizik.
Yetər meydan suladılar,
Yurdumuzu taladılar.
Bakımızı əzizləyək,
Əqrəbləri təmizləyək!
Şöbə versin bu ləl, mərcan –
Ermənisiz Azərbaycan!

Xəlil Rza Ulutürk həmin dövrdə baş verən haqsızlıqlarla barışmayaraq çağırışlar edirdi:

Dəmir-beton qapıları
Tay-tay açan, şölə saçan
Yer titrədən, göy gurladan,
Ulduzları öpüb qucan,
Nə yaralı, nə yarımcan,
Bizə nəfəs, bəşərə can –
Qalx ayağa Azərbaycan!

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bioqrafik metodlardan istifadə zamanı tez-tez subyektivliyə yol verilir. Elə ona görə də bu metodlara kontent-analiz tətbiq edilir və bununla da əldə olunacaq nəticələrin obyektivliyi və effektivliyi artırılır.

Bioqrafik metodların təsnifatı və tətbiqi xüsusiyyətləri.

Bioqrafik metodlardan ən populyar olanlarını növbəti şəkildə sadalamaq olar: psixobioqrafiya, kauzometriya, formal bioqrafik anket və psixoloji avtobioqrafiya.

****Psixobioqrafiyada*** bioqrafik məlumatlara əsasən şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili həyata keçirilir. Bu metod ilk dəfə Z.Freyd tərəfindən tətbiq edilmişdir.

* ***Kauzometriya*** (lat. causa – səbəb deməkdir) şəxsiyyətin həyatını təsvir edən subyektiv rəsmin və onun formalaşmasının psixoloji müddətinin tədqiqinə əsaslanır. Bu metod ilk dəfə 1982-ci ildə tətbiq edilib. Kauzometriya (intervyu formasında) altı prosedurdə həyata keçirilir:

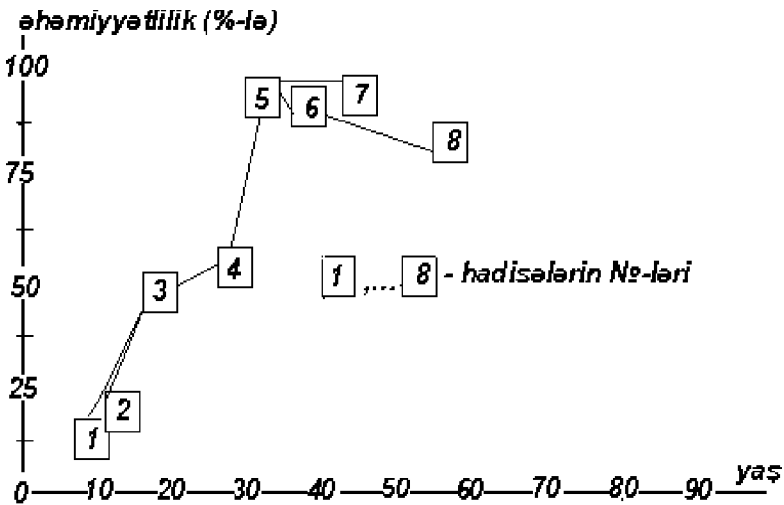
- 1) intervyunun tətbiqinə hazırlıq;
- 2) baş vermiş həyati əhəmiyyətli hadisələr haqqında siyahının formalaşdırılması;

- 3) 2-ci bəndə aid məlumatların tarixlərinin qeydiyyatı;
- 4) hadisələrin baş vermə səbəblərinin və bir-birilə qarşılıqlı əlaqələrini təmin edən məqamların təhlili;
- 5) məqsədyönlü təhlil;
- 6) hadisələri əhatə edən mühitə dair məlumatların verilməsi.

Yuxarıdakılar əsas prosedurlar hesab edilir. Əksər hallarda daha dolğun məlumat əldə etmək üçün aşağıdakı bəndlərə də əməl edilir:

- a) hadisələrin emosional cəhətlərinin qiymətləndirilməsi;
- b) hadisələrin keçmişdəki rolu və gələcəyə təsiri;
- c) hadisələrin insanın özü və ətrafdakıları üçün əhəmiyyəti.

Kauzometrik məlumatlar əsasında kauzoqramlar qurulur (məsələn, şəkil 4.8.1.)

Şəkil 4.8.1.

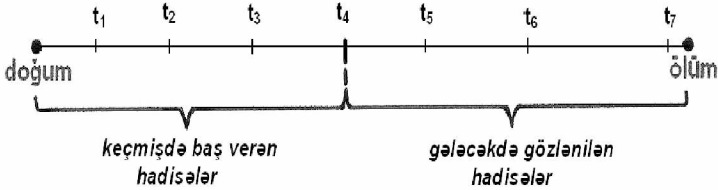
***Formal bioqrafik anket** insanın həyatı fəaliyyətinə dair obyektiv göstəriciləri əldə etmək məqsədi daşıyan sorğulara əsaslanır (məsələn, yaşı, təhsili, iş stajı və s.). Çox hallarda bu sorğulara subyektiv xarakterli suallar da daxil edilir (maraqlar, meyllərlə bağlı və s.). Ən sadə anket nümunəsi aşağıdakı tərkibi özündə əks etdirir:

- 1) həyat yoluna dair göstəricilər (yaş, təhsil, iş stajı, ev və iş ünvanı);
- 2) sosiallaşma pilləsi (bağça, məktəb, ali məktəb, əmək kollektivi və s.);
- 3) inkişaf mühiti (yaşayış, təhsil və iş mühiti);
- 4) həyatın ayrı-ayrı mərhələlərində maraqları və sevimli məşğuliyyəti;
- 5) sağlq durumu (eləcə də keçirilmiş xəstəlikləri).

Anketlər doldurularkən məlumatın dəqiqliyi diqqətdə saxlanılmalıdır. Anketdə olan məlumatlar əsasında şəxsiyyətin formalaşmasının xronoloji cədvəlini tərtib etmək olar.

***Psixoloji avtobioqrafiya** – tədqiq olunanın özündən bioqrafik məlumatların əldə edilməsinə əsaslanan üsullar məcmusudur; bu metod vasitəsilə tədqiq olunanın həyatında baş verən əhəmiyyətli hadisələr, bu hadisələrə onun münasibəti, antisipasiya xüsusiyyəti ilə bağlı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Psixoloji avtobioqrafiyaya dair araşdırmalar içərisində *avtoportret* adlandırılan üsul öz populyarlığı ilə seçilir. Bu üsulda tədqiq olunana təklif olunur ki, başlanğıcı – doğum, sonluğu – ölüm nöqtələri olan bir üfüqi xətt çəksin. Bu xətt üzərində parçalar vasitəsilə onun həyatında baş verən hadisələr də əks olunmalıdır, məsələn, şəkil 4.8.2-dəki kimi. Şəkil 4.8.2-də $t_1, t_2, t_3, \dots, t_7$ –də yaş hədləri əks olunur, həmin dövrlərdə

yaşanmış və ya yaşanacaq hadisələr, bu hadisələrə tədqiq olunanın münasibəti, eləcə də keçmişdə baş vermiş hadisələrin onun həyatına təsiri öyrənilir.

Şəkil 4.8.2.

Daha bir populyar üsul *idarə olunan fantaziya* adlanır. Bu üsul müxtəlif variantlarda həyata keçirilə bilər. Məsələn, insan həyatına dair hesabatına əsasən öz qocalıq obrazını təsvir edir və ya özünü pillə-pillə yaşlaşdıraraq hər pilləyə xas xəyal etdiyi obrazları təsvir edir. Bu metoddan həm fərdi, həm də qrup tədqiqatlarında istifadə edilməklə insanların psixoloji durumunun diaqnostikasını aparmaq mümkündür.

Mövzuya aid test sualları

1. *İnsanın şəxsiyyət və subyekt kimi fəaliyyətini, xüsusiyyətlərini, yaşantılarını tədqiq etmək üçün hansı metoddan istifadə edilir?*

- A. bioqrafik metod
- B. biblioqrafik metod
- C. arxiv metodu
- D. suqgestapik metod
- E. professioqrafik metod

2. Bioqrafik məlumatları təqdim edən mənbə rolunda çıxış edə bilməz:

- A. tədqiq olunanı tanıyanlar
- B. tədqiq olunanın yaxınları haqqında məlumat
- C. tədqiq olunanın fəaliyyət məhsulları
- D. insanın şəxsi həyatını özündə əks etdirən materiallar
- E. insanın sosial həyatını özündə əks etdirən materiallar

3. Bioqrafik məlumatlara əsasən şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlilini həyata keçirir:

- A. kauzometriya
- B. biblioqrafik metod
- C. psixobioqrafiya
- D. formal bioqrafik anket
- E. professioqrafik metod

4. İnsanın həyati fəaliyyətinə dair obyektiv göstəriciləri əldə etmək məqsədi daşıyan sorğulara əsaslanır:

- A. kauzometriya
- B. professioqrafik metod
- C. psixobioqrafiya
- D. formal bioqrafik anket
- E. biblioqrafik metod

5. Tədqiq olunanın özündən bioqrafik məlumatların əldə edilməsinə əsaslanan üsullar məcmusudur:

- A. psixoloji avtobioqrafiya

- B. psixobioqrafiya
- C. professioqrafiya
- D. biblioqrafiya
- E. formal bioqrafik anket

6. Psixoloji avtobioqrafik üsullar qrupuna daxildir:

- A. idarə olunan fantaziya və avtoportret
- B. psixobioqrafiya və professioqrafiya
- C. avtoportret və kauzometriya
- D. biblioqrafiya və idarə olunan fantaziya
- E. formal bioqrafik anket və avtoportret

7. İdarə olunan fantaziya üsulu vasitəsilə nə tədqiq olunur?

- A. insanın xarakteri
- B. psixi inkişafın dinamikası
- C. insanın psixoloji durumu
- D. şəxsi keyfiyyətlər
- E. insanın maraqları və meylləri

8. Bioqrafik metodlara nə üçün kontent-analiz tətbiq edilir?

- A. obyektivliyi artırmaq üçün
- B. daha zəngin məlumatlar əldə etmək üçün
- C. reprezentativliyi təmin etmək üçün
- D. invariantlığı təmin etmək üçün
- E. elmiliyi təmin etmək üçün

9. Hansı üsulda tədqiq olunana təklif olunur ki, başlanğıcı – doğum, sonluğu – ölüm nöqtələri olan bir üfqi xətt çəksin?

- A. psixoloji avtobioqrafiya
- B. psixobioqrafiya
- C. professioqrafiya
- D. avtoportret
- E. formal bioqrafik anket

10. Hansı bioqrafik üsulda insan öz qocalıq obrazını təsvir edir və ya özünü pələ-pillə yaşlaşdıraraq hər pilləyə xas xəyal etdiyi obrazları təsvir edir?

- A. hüdudsuz fantaziya
- B. fantazi-bioqrafiya
- C. təxəyyülə əsaslanan bioqrafiya
- D. təsvirə əsaslanan fantaziya
- E. idarə olunan fantaziya

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	C	D	A	A	C	A	D	E

4.9. Praksimetrik metodlar

Praksimetrik metodlar haqqında ümumi məlumat.

Praksimetrik (yun. *praxis* – fəaliyyət deməkdir) metod – subyektlərə aid fəaliyyət məhsullarının tədqiqinə əsaslanmış psixoloji metodlardan hesab edilir. Fəaliyyət məh-

sulları rolunda gündəliklər, arxiv materialları, rəsm əsərləri və s. çıxış edə bilər. Bioqrafik metodlar, kontent-analiz, arxiv metodları da praksimetrik metodlar qrupuna daxildir. Praksimetrik metodlardan antropsihologiyada, şəxsiyyət psixologiyasında, yaradıcılıq psixologiyasında, erqonomikada, əmək psixologiyasında, mühəndislik psixologiyasında, peşəkar fəaliyyətin müxtəlif növlərinə aid psixologiya sahələrində (məsələn, sənaye, nəqliyyat, kosmonavtika, hərbi, idman və s. sahələr), klinik psixologiyada daha geniş istifadə edilir. Praksimetrik metodlar içərisində populyar olanlara xronometraj, tsikloqrafiya və professioqrafiyanı aid etmək olar. Bu onunla əlaqədardır ki, praksimetrik metodlardan hal-hazırda daha çox əmək fəaliyyəti və əmək yaradıcılığının psixoloji məqamlarını tədqiq edən metodlar kimi istifadə edilir. Xronometraj, tsikloqrafiya və professioqrafiyanın konseptual əsasını əmək fəaliyyəti və ona aid olan psixoloji məsələlərin tədqiqi təşkil edir. Bu kontekstdə işçinin hərəkətlərinin tədqiqi məsələləri də əksər praksimetrik metodların əsas məqsədini təşkil edir. İşçi hərəkətlərinə aid olan bütün xarakteristikalar əmək fəaliyyətinə dair planın həyata keçirilməsi keyfiyyətini təmin edir. İşçi hərəkətlərini psixoloji-texnoloji planda növbəti qruplara ayırmaq olar: ümumi və xüsusi; əsas və əlavə (köməkçi); vacib və vacib olmayan; adi və ekstremal; düzgün və səhv; texnoloji və istiqamətləndirici (təlimatlandırıcı); iqtisadi və qeyri-iqtisadi. Əmək fəaliyyəti və yaradıcılığı işçilərin müxtəlif hərəkətlərinin nəticələrini özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, işçi hərəkətlərə əmək fəaliyyəti üçün lazım olan ən sadə və ən mürəkkəb (məsələn, şəkil çəkmək, musiqi ifa etmək, cərrahlıq, aktyorluq, yük qaldırmaq və s.) hərəkətlər aid edilir.

***Xronometriyada** (və ya xronometraj) əmək prosesi və onun ayrı-ayrı komponentlərinə istifadə edilən vaxtın ölçülməsi həyata keçirilir. Xronometriyadan daha çox işçinin üzərinə düşən ümumi yükü müəyyən etmək və onun birdən-birə böyük təzyiq altında qalmaması, eləcə də işin keyfiyyətinin artırılması baxımından vaxt bölgüsünün düzgün tərtib olunması üçün istifadə edilir: əsas və köməkçi hərəkətlərə ayrılan vaxt müəyyənləşdirilir (məsələn, müxtəlif əməliyyatlar, istirahət, işçi alətlərin təmir vaxtı və s.). Belə məlumatların əldə edilməsi iki məqsəd daşıyır: 1) bir əmək tsikli üçün lazım olan ümumi vaxt bölgüsü aparılır (məsələn, iş vaxtı, əvəz etmə vaxtı, texnoloji tsikl və s.); 2) məhsulun hazırlanmasına lazım olan vaxt, eləcə də enerji itkisinin baş vermə vaxtı təyin edilir. Xronometraj üsulu ayrılıqda da tətbiq edilə bilər, eləcə də digər metodların (məsələn, dinamometr, testləşdirmə, müşahidə və s.) köməyindən də istifadə edilməklə tətbiq edilə bilər.

***Tsikloqrafiyada** insan bədəninin müxtəlif yerlərindəki işıqlanma nöqtələrinin fotoqrafiya vasitəsilə şəklini çəkməklə hərəkəti fəaliyyətin öyrənilməsi həyata keçirilir. Işıqlanma nöqtələri kimi balaca elektrik lampalarından istifadə edilir. Bu üsul vasitəsilə hər hansı əmək fəaliyyətində insanın hansı hissəsinin daha tez, daha sürətli və ya daha gərgin hərəkət etməsini müəyyənləşdirmək və buna dair əyrixətli trayektoriyalar da qurmaq olar.

***Professioqrafiya** – hər hansı peşəyə uyğunluğu təmin edəcək kriteriyaların tədqiqini həyata keçirir. Bu məqsədlə professioqramlar və psixoqramlar tərtib edilir. Professioqramlarda peşəyə aid olan bütün xarakteristikalar, təsvirlər öz əksini tapır. Psixoqramlarda isə hər hansı peşə üzrə

tələb olunan işçinin şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərinə aid tələblər əks olunur.

Professioqrafiya özündə bir neçə metodu birləşdirə bilər, məsələn:

- *sosioloji* anketlər, sorğular, müşahidələr, testlər və s.;
- *psixoloji* anketlər, sorğular, müşahidələr, eksperimentlər, testlər və s.;
- antropometrik məlumatların əldə edilməsini, arterial təzyiqin ölçülməsini və digər göstəricilərin əldə edilməsinə xidmət edən *fizioloji metodlar* və s.

Professioqrafik metodların tətbiqindən əldə edilən nəticələrə əsasən professioqramlar tərtib olunur. Professioqramlar məqsədindən asılı olaraq müxtəlif məzmunlu ola bilər, məsələn:

- *maarifləndirici professioqram* sənət seçimi etməyə hazırlaşan insanlar (məsələn, orta və ya ali məktəb məzunları) üçün tərtib olunur;
- *diaqnostik professioqram* əmək məhsuldarlığının keyfiyyətinə təsir edən neqativ faktorların aradan qaldırılması məqsədilə tərtib olunur;
- *perspektiv professioqram* işçinin işgüzar fəaliyyətinin inkişaf dinamikasına təsir etmək məqsədi daşıyır.

Nümunə. 4.9.1.

Pedaqoqun professioqramının struktur tərkibi:

- *fəaliyyətin məzmunu:* pedaqoq şagirdin şəxsiyyətinin formalaşma keyfiyyətinə təsir göstərir; şagirdin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı

məqsədilə təlimlər keçir, neqativ davranış hallarına qarşı profilaktik tədbirlər həyata keçirir, şagirdin ünsiyyət vərdişini inkişaf etdirir və s.

- *peşəkarlıq göstəriciləri*: savad, məsuliyyətlik, düzlük, yüksək əxlaq, təşəbbüskarlıq, taktiki ünsiyyət, rəhmdillik, empatiya qabiliyyəti, dəqiqlik və s.
- *peşənin əhatə dairəsi*: şadirdlər və onların ailəsi, cəmiyyət, məktəb kollektivi və s.

Professioqramların strukturuna daxil olan bölmələrin doldurulması profессиоqrafik metodlardan əldə edilən nəticələr əsasında həyata keçirilir.

Bütün insanlar xarakterinə, düşüncə tərzinə, istəyinə, iddiasına və digər keyfiyyətlərinə görə müxtəlif keyfiyyətlərə görə fərqlənir. Seçilmiş sənət həmin sahəyə dair bilgiləri tələb etməklə yanaşı, bu sahəyə uyğun şəxsi keyfiyyətləri də tələb edir. Ona görə də insan öz tipini düzgün təyin etməklə seçilmiş sənətin şəxsi keyfiyyətlərinə nə qədər uyğun gəldiyini müəyyən edə bilər. Çünki karyerada uğur əldə etmək üçün təkəcə həmin sahəyə aid bilgiler deyil, uyğun şəxsi keyfiyyətlərin də əhəmiyyətli təsiri mövcuddur. Məsələn, dominant maraqlara görə insanlar aşağıdakı tiplərə bölünür:

- *Realist tip* – praktikanı sevir, reallığa əsaslanır, konkret məsələlərlə məşğul olmağı xoşlayır. Bu tip insanlar daha çox fermerlik, meşəçilik, sürücülük, polis, mexanik və fiziki bacarıq tələb olunan digər peşələrlə məşğul olmağa üstünlük verir.

- *Tədqiqatçı tip* – intellekti yüksəkdir, müşahidəçilik qabiliyyəti güclüdür, müstəqildir, işə yaradıcı yanaşmağı bacarır. Bu tip insanlar elmi tədqiqat sahələri, fəlsəfə, kimya, biologiya, ekologiya və əqli bacarıq tələb olunan digər peşələrlə məşğul olmağa üstünlük verir.
- *Sosial tip* – ünsiyyətçidir, həssasdır, aktivdir, natiqlik qabiliyyətinə malikdir. Bu tip insanlar müəllim, tərbiyəçi, psixoloq, sosial işçi və insanlarla münasibətə daxil olma bacarığı tələb edən digər peşələrlə məşğul olmağa üstünlük verir.
- *Standart (konvensional) tip* – səliqəlidir, nizam-intizamı sevir, icraçıdır, dəqiqdir. Bu tip insanlar mühasibathıq, notarius, kassir, iqtisadçı və sənədlərlə işləmək bacarığı tələb olunan digər peşələrlə məşğul olmağa üstünlük verir.
- *İşgüzar tip* – fərasətli, hərəkətli, praktik, enerjili, riski sevmə. Kommersant, menecer, siyasətçi və qərar qəbul etmə bacarığı tələb edən digər peşələrdə işləməyi sevir.
- *Artist tip* – emosional həssaslığa malikdir, yaradıcı keyfiyyətləri var, yüksək təxəyyülə malikdir, intuisiyası güclüdür. Rəssamlıq, musiqiçi, aktyor və müxtəlif yaradıcı bacarıq, istedad tələb edən peşələrlə məşğul olmağı sevir.

Bəzən elə də olur ki, bir insanda yuxarıda sadalanan bir neçə tipin keyfiyyəti cəmlənir. İnsanların tipini təyin etmək üçün müxtəlif psixoloji testlərdən istifadə edilir.

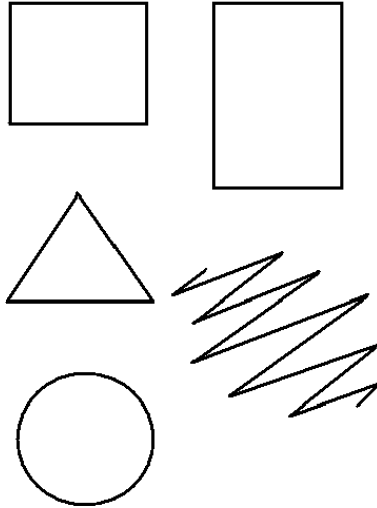
Aşağıda ən çox istifadə edilən sadə test nümunələrindən biri təqdim olunmuşdur.

Nümunə 4.9.2.

*S. Dillerin psixohəndəsi testi
(adaptasiya olunmuş variantda)*

Testin təlimatı.

Şəkil 4.9.1-də 5 həndəsi fiqurdan fikirləşmədən özünü bənzətdiyiniz birini seçin. Sonra yerdə qalan 4 həndəsi fiqura da həmin seçimi təbiiq etməklə onları ardıcılıqla sıralayın.

Şəkil 4.9.1.

Testin açarı.

İlk seçilmiş fiqur insanın ən qabarıq xüsusiyyətini ifadə edir, sonrakılar isə ardıcılıqla bir-birindən daha zəif xüsusiyyətləri ifadə edir. Ən axırda qalan fiqur xoşlanmayan xüsusiyyəti əks etdirir.

Seçilmiş fiqurların ifadə etdiyi xarakter əlamətləri

Kvadrat

müsbət keyfiyyətlər:

- əməksevərlik
- çalışqanlıq
- dözümlülük
- hər hansı başlanmış işi axıra çatdırmaq bacarığı
- təkidlilik
- konstruktiv istiqamətdə inadkarlıq
- səbrlilik
- sistemlilik
- diqqətlilik
- qayda-qanun sevmək

mənfi keyfiyyətlər:

- ifrat dərəcədə detallara varma nəticəsində operativ şəkildə qərar qəbul edə bilməmək
- müxtəlif tipli insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkmək
- emosional baxımdan soyuqluq

Üçbucaq

müsbət keyfiyyətlər:

- liderlik bacarığı
- enerjili
- aydın məqsədli
- mənəvi güc
- qətiyyətli
- cəsarətli
- özünəinamlı

mənfi keyfiyyətlər:

- şöhrətpərəstlik
- risk etməyi çox sevmək
- mənəvi normaları və başqalarının mənafeyini nəzərə almadan da məqsədə nail olmaq ehtirası

Düzbucaq

müsbət keyfiyyətlər:

- daha yaxşı şəraitə canatma
- hər şey bilmək istəyi və həvəsi
- cəsarətlilik
- geniş maraq dairəsinin olması
- bütün yenilikləri asanlıqla qəbul etmə bacarığı

mənfi keyfiyyətlər:

- reallıqla barışa bilməmək səbəbindən narahatçılıq yaşama
- problemlər qarşısında çaşqınlıq
- tez təsirlənən
- qərar qəbulunda tez-tez məntiqsizliyə yol vermə
- sadələvh

Dairə

müsbət keyfiyyətlər:

- harmoniya
- xeyirxahlıq
- səmimi ünsiyyət
- kommunikatorluq bacarığı
- yüksək hissiyyət
- empatiya qabiliyyəti
- sülhü sevən
- işdən daha çox insani münasibətlərə üstünlük vermək
- yüksək mədəniyyət
- intuisiya
- təhlilçi

mənfi keyfiyyətlər:

- siyasi bacarığın olmaması
- idarəetmə qabiliyyətinin zəif olması

Ziqzaq

müsbət keyfiyyətlər:

- intuisiya
- interaktivlik
- estetikanı duyma qabiliyyəti
- ağıl
- müstəqillik
- gələcəyə, yeniliyə meyllilik
- təsirli nitq
- qeyri-adi ideyaları düşünmək qabiliyyəti
- yaradıcılıq qabiliyyəti

mənfi keyfiyyətlər:

- güzəştə getməyi sevmir
- konfliktlərə meyllilik
- acı dil
- sadələvh
- təcrübəsizlik
- səbirsizlik
- destruktiv istiqamətdə inadkarlıq (tərslik)
- siyasi bacarığın olmaması
- qətiyyətsizlik

IQ testlərindən istifadə edərək insanın intellektual səviyyəsini və tipini təyin etməklə də uyğun sənət sahəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, amerikalı psixoloq Hovard Qardnerin (*ing.-cə Howard Gardner 1943-cü ildə Pensilvanidə anadan olmuşdur*) «Ağlın strukturu: intellektin çoxluğu nəzəriyyəsinə» istinadən aşağıdakı intellekt tiplərini təyin etməklə uyğun peşələri müəyyənləşdirmək olar:

- *verbal-lingvistik intellekt* – bu intellekt tipinə malik olan insanların söz yaddaşı və söz bazası, məlumatları daha yaxşı izah etmək və lazımi səviyyədə təhlillər etmək qabiliyyətləri olur (məsələn, yazıçılar, natiqlər, pedaqoqlar, aktyorlar, şairlər və s.);

- *məntiqi-riyazi intellekt* – bu intellekt tipinə malik insanlar məntiqi və riyazi məsələləri yüksək peşəkarlıqla həll edirlər (məsələn, riyaziyyatçılar, mühasiblər, bankirlər, iqtisadçılar və s.);
- *görmə-məkan (fəza) intellekti* – bu intellekt tipinə malik insanlar gözəl çertyojlar və rəsmlər çəkir, yüksək səviyyədə proyektlər işləyir, modelləşdirmə aparırlar (məsələn, rəssamlar, memarlar, heykəltəraşlar və s.);
- *musiqi intellekti* – bu intellekt tipinə malik insanlarda musiqi duyumu yüksək səviyyədə formalaşır (məsələn, musiqiçilər, rəqqaslar, bəstəkarlar və s.);
- *bədən-kinestetik intellekt* – bu intellekt tipinə malik insanlar hərəkəti bacarıqları ilə seçilir (məsələn, idmançılar, mimik hərəkətləri bacaran aktyorlar və s.);
- *şəxsiyyətlərarası intellekt* – bu intellekt tipinə malik insanlar ünsiyyətə daxil olma qabiliyyətləri ilə seçilir (məsələn, siyasətçilər, həkimlər, müəllimlər, biznesmenlər, psixoloqlar və s.);
- *şəxsiyyətdaxili (və ya özünüdərkətmə) intellekti* – bu intellekt tipinə malik insan öz hissələrini, məqsədlərini, daxili aləmlərini daha yaxşı dərk edə bilirlər (məsələn, filosoflar, dinşünaslar, psixoloqlar və s.);
- *təbiət intellekti* – bu intellektə malik insanlar flora-faunamı və digər təbiət təzahürlərini dərindən dərk etmək qabiliyyətinə malik olurlar (məsələn, botaniklər, bağbanlar, fiziklər, kimyaçılar və s.).

Mövzuya aid test sualları

1. Fəaliyyət məhsullarının tədqiqinə əsaslanmış psixoloji metodlar necə adlanır?

- A. praksimetrik
- B. kontent-analiz
- C. xronometraj
- D. professioqrafik
- E. ensefaloqrafik

2. Hansılar praksimetrik tədqiqat məhsulu ola bilər: a) rəsm çəkmək, b) restavrasiya olunmuş əsər, c) musiqi, d) redaktə olunmuş hekayə, e) xatirə dəftəri

- A. a, b
- B. a, c
- C. c, e
- D. b, c
- E. b, d

3. Praksimetrik metodların konseptual əsasını nə təşkil edir?

- A. əmək məhsuldarlığının artırılmasına psixoloji yardımın təyin olunması
- B. hərəkəti fəaliyyətə sərf olunan psixoloji gərginliyin müəyyən edilməsi
- C. əmək prosesinə sərf olunan vaxtın müəyyənləşdirilməsi
- D. əmək fəaliyyətinə aid olanların psixoloji məsələlərinin tədqiqi
- E. əməyin səmərə və keyfiyyətinin artırılmasına psixoloji yardımın təyin edilməsi

4. Praksimetrik metod deyil:

- A. xronometraj
- B. tsikloqrafiya
- C. bioqrafik metod
- D. arxiv metodu
- E. professioqramma

5. Əmək prosesi və onun ayrı-ayrı komponentlərinə istifadə edilən vaxtın ölçülməsini həyata keçirən praksimetrik metod necə adlanır?

- A. xronometraj
- B. tsikloqrafiya
- C. dinamometriya
- D. kauzometriya
- E. professioqrafiya

6. Tsikloqrafiya metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?

- A. məhsuldarlığın səviyyəsi tədqiq edilir
- B. əməyə sərf olunan vaxt təyin edilir
- C. peşəyönümü təyin edilir
- D. hərəki fəaliyyət tədqiq edilir
- E. işçinin əməyə psixoloji hazırlığı təyin edilir

7. Peşəyə uyğunluğu təmin edəcək kriteriyaların tədqiqi hansı üsulla həyata keçirilir?

- A. xronometraj
- B. tsikloqrafiya
- C. dinamometriya
- D. kauzometriya
- E. professioqrafiya

8. İşçinin üzərinə düşən ümumi yükü müəyyən etmək və işin keyfiyyətinin artırılması baxımından vaxt bölgüsünün düzgün tərtib olunması məqsədilə istifadə edilən üsul necə adlanır?

- A. xronometraj
- B. tsikloqrafiya
- C. psixometriya
- D. dinamometriya
- E. kauzometriya

9. Bu üsul vasitəsilə hər hansı əmək fəaliyyətində insanın hansı hissəsinin daha tez, daha sürətli və ya daha gərgin hərəkət etməsini müəyyənləşdirmək mümkündür:

- A. şkalometriya
- B. tsikloqrafiya
- C. xronometriya
- D. dinamometriya
- E. impulsqrafiya

10. Peşə üzrə işçinin şəxsi və işgüzar keyfiyyətlərinə dair tələblərin əks olunduğu sənəd necə adlanır?

- A. kauzoqram
- B. tsikloqram
- C. professioqram
- D. dinamoqram
- E. xronometroqram

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	C	D	E	A	D	E	A	B	C

4.10. Psixofizika metodlar sistemi haqqında ümumi məlumat

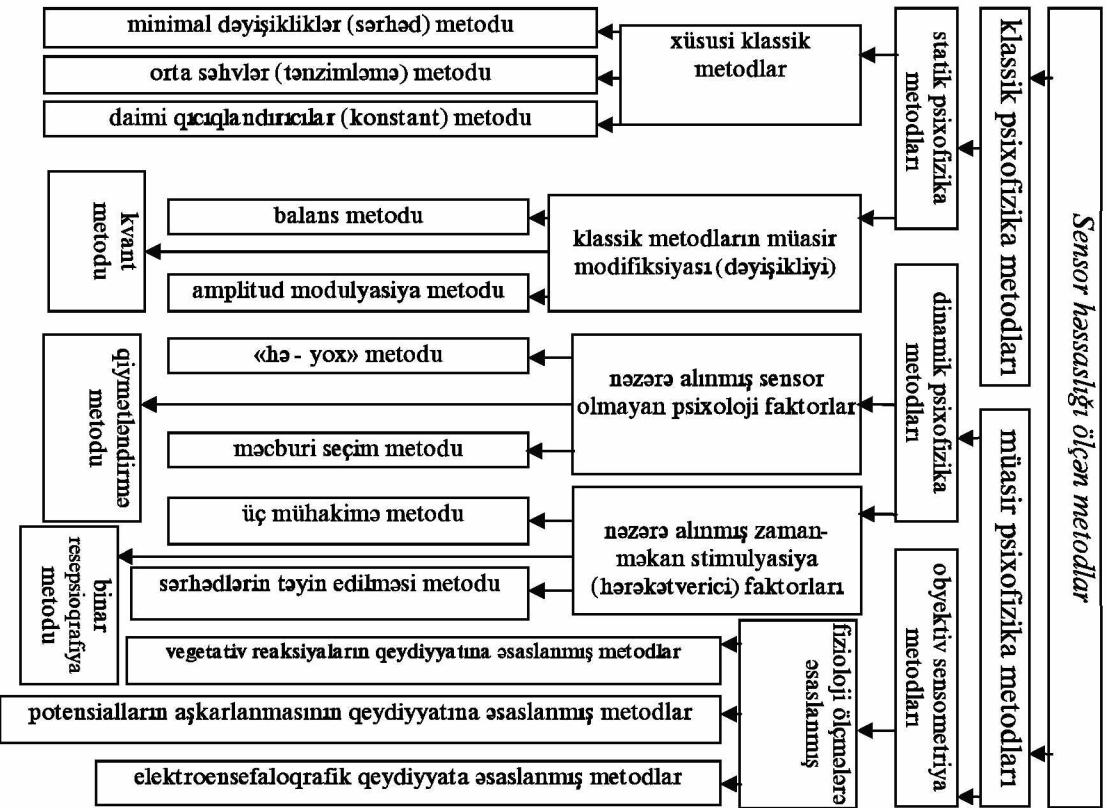
Psixofizikanın mövzusu.

Psixofizika – psixi hadisələrin fiziki hadisələrdən asılılığına əsaslanaraq onların ölçülməsini həyata keçirən sahədir. Psixofizikanı maraqlandıran hər hansı cəhətləri tədqiq etmək üçün istifadə edilən üsullar məcmusu psixofizika metodları adı ilə tanınır. Psixofizika metodlarının tətbiq olunan əsas sahəsi – duyğuların ölçülməsidir. Baxmayaraq ki, bu metodlardan digər psixi proseslərin öyrənilməsində və hətta sosial-psixoloji tədqiqatlarda da istifadə olunur, ümumilikdə onun əsas təyinatı ümumi psixologiyanın psixofizika bölməsinin mövzusunə aid məsələlərin öyrənilməsidir. Psixofizika metodları haqqında mühakimə yürütmək, onlardan istifadə etmək, onları öyrənmək və s. bu kimi əməliyyatları aparmaq bir qədər çətinlik tələb edir. Çətinlik metodları işləyən müəlliflərin fərdi yanaşmalarının metodların tərtib edilməsinə, tətbiqinə təsiri ilə bağlıdır. Bir qisim psixofizika metodları digər elmlərin metodları ilə əlaqəlidir və bunları öyrənmək, tətbiq etmək üçün həmin elmlər haqqında da ətraflı məlumat əldə etmək lazımdır. Ümumilikdə psixofizika metodlarını tədqiqat mövzusunə görə iki sahəyə ayırmaq olar: 1) sensor həssaslığı ölçən, təyin edən metodlar (və ya hüdudlu, hədli metodlar) və 2) sensor şkalalama metodları.

Klassik və müasir psixofizika metodları.

Sensor həssaslığı təyin edən, ölçən metodlar tədqiqat prosesində həll etdikləri məsələlərin tipinə görə *klassik* və *müasir psixofizika metodları* adı ilə adlandırılmaqla 2 yerə bölünür. Klassik metodlar adətən «ideal» şəraitlərdə sensor funksiyaların öyrənilməsi əməliyyatını aparır, harada ki, hər hansı səhvlərin və ya kənar təsirlərin baş verməsi inkar edilir (qəbul edilmir). Kənar təsirlərə və ya səhvlərə:

ölçmə hədlərində baş verən dəyişikliklər, məsələn, vaxt-məkan şəraitlərinin dəyişməsi; tədqiq olunanın çox gözləməsi, yorulması, təcrübəyə adət etməsi, təlimatların düzgün çatdırılmaması və ya ölçmə zamanı tədqiqata aid olmayan digər metodik xüsusiyyətlərin (halların) müşahidəsi aid edilə bilər. Belə qəbul olunmuşdur ki, bütün bu kənar təsirləri aradan qaldırmaqla daha dəqiq nəticələr əldə etmək olar. Müasir psixofizikada kənar təsirlər nəzərə alınmaqla və insanın sensor həssaslığının kənar təsirlər nəticəsində dəyişməsi qəbul edilməklə keçmişdə qəbul olunmuş (klassik psixofizikada) statik psixofizikanın əksinə olaraq dinamik psixofizika anlayışı formalaşmışdır, eləcə də sensor funksiyaların fizioloji mexanizmlərinin aşkarlanması istiqamətində aparılan tədqiqatlar da inkişaf etmişdir. Belə tədqiqatlar *obyektiv sensometriya* adı ilə tanınır. Şəkil 4.10.1-də sensor həssaslığı təyin edən metodların ümumi təsnifat sxemi təqdim olunmuşdur. Şəkil 4.10.1-dən görüldüyü kimi, klassik psixofizika metodlarına əsasən sensor həssaslığı ölçən üç metod aid edilir: 1) minimal dəyişikliklər (və ya sərhəd) metodu; 2) orta səhvlər metodu; 3) daimi qıcıqlandırıcılar metodu (və ya konstant metodu). Bunlar tipik laborator eksperiment metodlarıdır. Bunların klassik metodlara aid edilməsinin bir neçə səbəbi var. *Birinci səbəb* – onlarda klassik laborator eksperimentlərə aid bütün cəhətlər var: 1) eksperimentatorun onu maraqlandıran psixoloji faktorların aşkara çıxarmaq təşəbbüsü; 2) eksperiment şəraitinin və müşahidə olunan xüsusiyyətlərin inkişaf istiqamətini dəyişmək imkanı; 3) şəraiti ciddi şəkildə nəzarətdə saxlaya bilmək və prosesin göstəricilərini qeyd etmək imkanı; 4) tədqiq olunan fenomenlərin aşkarlanmasına şərait yaradan faktorların aktivləşdirilməsi, digər faktorların isə izolə edilməsi; 5) lazım olduqda eksperimental şəraiti yenidən yarada bilmək; 6) hər hansı lazımı kəmiyyət qanunauyğunluqlarını təyin etmək məqsədilə təcrübə şəraitlərinin sayını coxalda bilmək imkanı.

Şəkil 4.10.1

İkinci səbəb – bu metodların tətbiqi (istifadəsi) tarixçəsinin başqa metodlarla müqayisədə daha geniş və qədim olması ilə əlaqədardır. Eləcə də bu metodlar psixologiyanın digər metodlarının yaranmasında mənbə rolunu oynamışdır. Hələ XIX əsrdə bu metodların ilkin tətbiqi illərində ideal eksperimentlərin yaradılması üzərində çox çalışılırdı, belə ki, asılı dəyişənə asılı olmayan dəyişənin təsirindən qeyri olan təsirlərin qarşısı alınır. Bu isə reallığı inkar etmək idi, belə ki, hər hansı eksperimental prosədə çoxlu sayda əlavə dəyişənlərin təsiri də mümkündür. İdeal eksperimentin tətbiqi heç də lazımi göstəricilərin əldə edilməsini təmin etmir və bu səbəbdən də bunu aparmaq məqsəduyğun deyil. Məhz qeyd olunanlar səbəbindən də klassik eksperiment metodları daha müasir eksperiment metodları ilə əvəzləndi.

Psixofizika metodlarının təsnifatı.

**Minimal dəyişikliklər (sərhəd) metodu.* Baxmayaraq ki, bu metodu elmə H.Fexner gətirib, əksər hallarda onu V.Vundtun adı ilə bağlayırlar. Çünki onunla daha çox işləyən və bu metodu təkmilləşdirən V.Vundt olmuşdur. Eksperimentin aparılması zamanı qıcıqlandırıcını lazımi istiqamətdə dəyişməklə (məsələn, ≈ 0 göstəricisindən yuxarı və ya aşağı etməklə) müəyyən sərhəd tapmaq və ya yaratmaq olar ki, məhz həmin sərhəddə hissetmə qabiliyyəti itir və ya hissetmə baş vermir (burada söhbət yalnız müxtəlifliyi sezmə (hissetmə) qabiliyyətindən gedə bilər). Elə bu səbəbdən də bu metoda əksər hallarda *sərhəd* metodu da deyilir.

**Orta səhvlər metodu.* Bu metod ilk dəfə differensial sensor həssaslığı ölçmək məqsədilə H.Fexner tərəfindən təklif edilmişdir və digər klassik metodlardan fərqli olaraq

elə bir dəyişikliyə məruz qalmayıb. Əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, ölçmələr eksperimentator tərəfindən deyil, tədqiq olunan tərəfindən aparılır. Ölçmələr zamanı buraxılan səhvlər əsasında differensial həssaslıq səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Bu metoda *ustanovkalar, qaçma-qovma, bərabərləşdirmə, təkrarlamalar* və ya qısaldılmış formada *səhvlər metodu* da deyirlər.

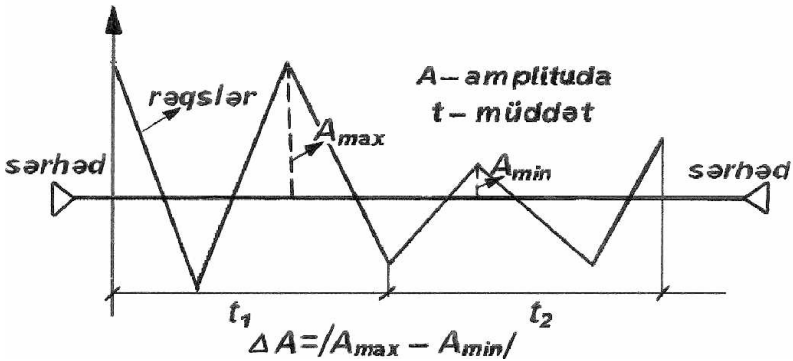
**Daimi qıcıqlandırıcılar metodu (və ya konstant metodu)*. Bu metod ilk dəfə H.Fexner tərəfindən tətbiq edilib, sonralar H.Müller, F.Urban tərəfindən təkmilləşdirilib. Əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu metodla mütləq və differensial həssaslıq ölçülür. Bu metoddan daha çox *müqayisələr şkalalarının* tərtibatında istifadə edilir.

**Balans metodu*. Bu metod *minimal dəyişikliklər* və müəyyən mənada *modulyasiya metodunun* bir qədər dəqiqləşdirilmiş formasıdır. Bu metod daha çox D.Bekeşin tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu metoddan istifadə zamanı eksperimental göstəricilər avtomatik olaraq özü hərəkət edən lentin köməyiylə qeydiyyatata alınır. Tədqiq olunan orada heç bir qeydiyyat aparmır, o, yalnız tumbləri idarə etməklə stimulun səviyyəsinin dəyişməsinə istiqamətləndirir. Beləliklə ziqzaqvari əyriyə alınır. Və bir neçə cüt əyriyə bir-birilə müqayisə etməklə subyektiv olaraq yaradılmış eyniliklər (bərabərliklər) müqayisə edilir. Və bununla da tədqiq olunanın sensor həssaslığının səviyyəsi haqqında məlumat əldə edilir.

**Amplitud modulyasiya metodu (və ya modulyasiya metodu)*. Modulyasiya metodu minimal ölçmələr metodunun analoji variantı hesab edilir. Bu metodda tədqiq olunan qıcıqlandırıcı və stimulların dəyişkən rəqsini izlə-

yərək özünə təsirini və bu təsirin kəsilməsi məqamlarını qeyd edir və bunun əsasında qrafik qurularaq amplitudalar arasındakı fərqlər müəyyənləşdirilir (məsələn, nümunə 4.10.1).

Nümunə 4.10.1

*Kvant metodu. Bu metod 1940-cı ildə S.S.Stivens, K.Morqan və C.Folkman tərəfindən tərtib edilmişdir. Metodun mahiyyəti daimi qıcıqlandırıcılar metoduna oxşardır və differensial həssaslığın ölçülməsi məqsədilə tətbiq edilir.

Müasir psixofizika metodlarına aid olanlar: 1) «hə-yox» metodu, 2) qiymətləndirmə metodu, 3) məcburi seçim metodu, 4) üç mühakimə metodu, 5) binar resepsiografiya metodu, 6) sərhədlərin təyin edilməsi metodu, 7) vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar, 8) potensialların aşkarlanmasının qeydiyyatına əsaslanmış metodlar, 9) elektroensefaloqrafik qeydiyyata əsaslanmış metodlar.

*«Hə - yox» metodu. Metod signalların aşkarlanması nəzəriyyəsinə əsaslanaraq mütləq və differensial həssas-

lığın tədqiqini həyata keçirir. Bu metoddan istifadə zamanı tədqiq olunana hər hansı stimullar verilir və bu stimulları onun aşkarlaması yoxlanır. Yoxlama prosesində tədqiq olunanın həqiqi həyəcanları ilə yalançı həyəcanları (stimullar tədqiq olunana təsir etmədikdə də o, stimulu hiss edir) arasında müqayisələr aparılmaqla həssashlıq təyin edilir. Metoda «*hə-yox*» adı da tədqiq olunanın stimulları hiss edib-etmədiyinə olan cavablarına əsasən qoyulub.

**Qiymətləndirmə metodu.* Bu metod da *siqnalların aşkarlanması nəzəriyyəsinə* əsaslanır. Qiymətləndirmə metodunun «*hə-yox*» metodundan fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki metodda tədqiq olunana siqnallar (stimullar) verilərək yalnız 2 kateqoriyalı cavab (yəni qəbulu hiss edib-etməməsi ilə bağlı) alınırıdısa, burada isə hissetmə ilə əlaqədar bir neçə cavab alınır. Və əldə olunmuş nəticələr arasında müqayisələr aparılır.

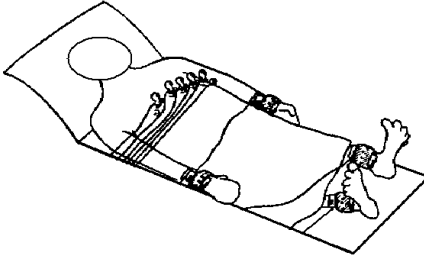
**Məcburi seçim metodu.* Metod H.Blekvelin fikirləri əsasında reallaşmışdır; konstant metoduna çox oxşardır. Fərq ondan ibarətdir ki, tədqiq olunana dəyişkən stimullarla yanaşı bir neçə «boş sınaqlar» da təklif olunur. Dəyişikliklər təxmini 1÷7 intervalında olur. Dəyişkən stimullar «boş sınaqlar»la təsadüfi ardıcılıqla qarışdırılır və daha dəqiq cavabların sayına əsasən differensial həssashlıq səviyyəsi təyin edilir.

**Üç mühakimə metodu.* Tədqiq olunana ardıcıl olaraq üç stimül təklif olunur: I - *təsiredici*, II - *test* və III – *müqayisə etalonu* rolunda çıxış edir. Etalon stimulu ilə test və təsiredici stimullara olan cavab reaksiyaları arasındakı müqayisələr fərqi müəyyənləşdirilir.

*Binar resepsioqrafiya metodu. Tədqiq olunana iki variantda qısa stimullar təqdim olunur (məsələn, işığın ani parlaması, səs impulsları, dəriyə toxunma və s.). Variantlardakı müxtəlif siqnallara olan reaksiyalar əsasında baş verən kəsişmələr müəyyənləşdirilir və onlar arasındakı intervallar təyin edilərək sensor effektivlik qiymətləndirilir.

*Sərhədlərin təyin edilməsi metodu. Bu metod mahiyyət etibarilə *binar resepsioqrafiya* metoduna oxşardır. Fərq ondan ibarətdir ki, burada sensor effektivliyin və həssaslığın dinamik titrəyişlərinin, tərpenişlərinin müqayisəsi həyata keçirilir.

*Vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar.

Şəkil 4.10.2.

Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, aparatların fiksasiyası əsasında vegetativ reaksiyalar haqqında məlumatlar əldə edilir (şəkil 4.10.2.).

Məsələn, dəri-qalvonik reaksiyaların Fere və Tarxanovun metodları ilə tədqiqi, ürək – damar sisteminin işinin və dəyişikliklərinin arterial təzyiqin ölçülməsi metodları ilə qeydiyyata alınması; elektrokardioqrafiya; göz hərəkətlərinin aktivliyinin elektrookuloqrafiya ilə qeydiyyatı və s.

* Potensialların aşkarlanmasının qeydiyyatına əsaslanmış metodlar. Adından da görüldüyü kimi, bu metodlar vasitəsilə mövcud potensiallar müəyyən qıcıqlandırıcılar, sti-

mullar vasitəsilə aşkara çıxarılaq onların qeydiyyatı aparılır.

*Elektroensefaloqrafik qeydiyyatı əsaslanmış metodlar.

Şəkil 4.10.3.

Bu metodlar vasitəsi ilə insan (lazım olduqda, heyvanın) baş beyninin bioritmlərinin qeydiyyatı aparılır; insanın əqli çatışmazlığı, emosional gərginlikləri, yuxu pozuntuları və digər yükləmələr sayəsində mövcud olan ritmlərdə baş verən hallar təyin edilir (şəkil 4.10.3.).

Mövzuya aid test sualları

1. Psixofizika nəyi öyrənir?

- A. psixi hadisələrin fiziki hadisələrdən asılılığına əsaslanaraq onların ölçülməsini həyata keçirən sahədir
- B. psixi hadisələrlə təbiət hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir
- C. sinir sisteminin psixi proseslərin baş verməsini və gedişatını təmin etməsinə əsaslanaraq onların ölçülməsini həyata keçirir
- D. psixofizioloji mexanizmləri öyrənir
- E. fiziki hadisələrin insan beyinə təsirindən yaranan qanunauyğunluqları öyrənir

2. Tədqiqatın mövzusunə görə psixofizika metodlarını nəçə yerə ayırmaq olar?

- A. 3
- B. 2
- C. 4
- D. 5
- E. 6

3. Müasir psixofizika metodlarına aid deyil:

- A. «hə-yox» metodu
- B. üç mühakimə metodu
- C. orta səhvlər metodu
- D. binar resepsioqrafiya metodu
- E. sərhədlərin təyin edilməsi metodu

4. Klassik psixofizika metodlarına aid deyil:

- A. «hə-yox» metodu
- B. minimal dəyişikliklər metodu
- C. orta səhvlər metodu
- D. daimi qıcıqlandırıcılar metodu
- E. balans metodu

5. Hansı metodlar vasitəsi ilə insan (lazım olduqda, heyvanın) baş beyninin bioritmlərinin qeydiyyatı aparılır?

- A. «hə-yox» metodu
- B. elektroensefaloqrafik qeydiyyata əsaslanmış metodlar

- C. vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar
- D. daimi qıcıqlandırıcılar metodu
- E. binar resepsioqrafiya metodu

6. Daimi qıcıqlandırıcılar metodu ilk dəfə kim tərəfindən tətbiq edilib?

- A. H.Müller
- B. F.Urban
- C. H.Fexner
- D. H.Blekvelin
- E. V.Vundt

7. Hansı metodda tədqiq olunanın həqiqi həyəcanları ilə yalançı həyəcanları arasında müqayisələr aparılmaqla həssaslıq təyin edilir?

- A. üç mühakimə metodu
- B. elektroensefaloqrafik qeydiyyatı əsaslanmış metodlar
- C. vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar
- D. daimi qıcıqlandırıcılar metodu
- E. «hə-yox» metodu

8. Hansı metodda mövcud potensiallar müəyyən qıcıqlandırıcılar, stimullar vasitəsilə aşkara çıxarılaraq onların qeydiyyatı aparılır?

- A. elektroensefaloqrafik qeydiyyatı əsaslanmış metodlar

- B. potensialların aşkarlanması qeydiyyatına əsaslanmış metodlar
- C. vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar
- D. daimi qıcıqlandırıcılar metodu
- E. sərhədlərin təyin edilməsi metodu

9. Sərhədlərin təyin edilməsi metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?

- A. sensor effektivliyin və həssaslığın dinamik titrəyişlərinin, tərpənişlərinin müqayisəsi həyata keçirilir
- B. insanın əqli çatışmazlığı, emosional gərginlikləri, yuxu pozuntuları və digər yükləmələr sayəsində mövcud olan ritmlərdə baş verən hallar təyin edilir
- C. vegetativ reaksiyalar qeydiyyata alınır
- D. tədqiq olunanın həqiqi həyəcanları ilə yalançı həyəcanları arasında müqayisələr aparılır
- E. qıcıqlandırıcılar arasındakı sərhədlər təyin edilir

10. Müasir psixofizika metodları neçə qrupa bölünür?

- A. 2
- B. 3
- C. 4
- D. 5
- E. 1

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A	B	C	A	B	C	E	B	A	A

4.11. Sosiometriya və referentometriya metodları

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji aspektdə tədqiqi prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, eləcə də müxtəlif sosial qruplarda şəxsiyyətin sosial mövqeyinin, statusunun psixodiagnostikası həyata keçirilərək lazımi elmi məlumatlar əldə edilir. Şəxsiyyətin sosial-psixoloji diaqnostikası metodlarına sosiometriya, referentometriya, şəxsiyyətin qrup tərəfindən qiymətləndirilməsi və Fidler metodunu misal göstərmək olar. Bu metodlar içərisində ən geniş tətbiq olunanları sosiometriya və referentometriya metodlarıdır.

Sosiometriya.

Sosiometriya və ya sosiometrik test (lat. societas – cəmiyyət və yunanca – metruin – ölçmək deməkdir) – şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsini həyata keçirən metoddur. Bu metod amerikalı psixiatr, sosial psixoloq Cekob Moreno tərəfindən kəşf edilmişdir.

Sosiometriyanın əsas vəzifələri:

- qrup daxilində birliyi və ayrı-seçkiliyi müəyyən etmək;
- sosiometrik mövqeləri aşkarlamaq (qrupdakı lideri, bəyənilməyən və s. insanları müəyyən etmək);
- qrup daxilindəki qruplaşmaları müəyyən etmək.

Sosiometriyanın metodikası.

Sosiometrik testlərdə növbəti səpkidə suallar qoyulur, məsələn, «Qrupunuzda kimə daha çox simpatiya bəsləyirsiniz?», «Mühazirələrdə kiminlə yanaşı oturmağı sevirsiniz?», «Qrupunuzda kimdən xoşun gəlir?», «Kiminlə tədbirlərə getməyi sevirsiniz?» və s. Suallar emosionallıq prinsipinə əsasən ünsiyyət və fəaliyyət üçün yoldaşı seçim etməni aşkarlamağa imkan verən ardıcılıq üzrə düzüləlidir. Cavablar tərtib edilmiş xüsusi kartlarda (anket-

lərdə, sorğu vərəqələrində və s.) qeyd edilir. Sosiometrik kartları çoxlu suallarla yükləmək məsləhət deyil. Suallar tərtib edilərkən onlar arasındakı məntiqi bağlılığa da diqqət yetirmək lazımdır. Daha dolğun məlumatlar əldə etmək məqsədilə kartlarda bir-birinə əks olan (təzkib və təsdiq), lakin sinonim cavabların əldə edilməsini təmin edəcək suallar yerləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

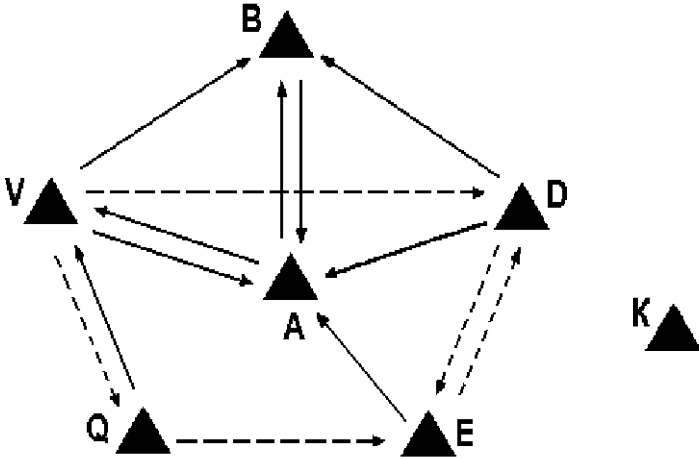
Nümunə 4.11.1.

Fərz edək ki, hər hansı bir qrupda (7 nəfərdən ibarət) şəxsiyyətlərarası münasibətləri təyin etmək məqsədilə sosiometrik sorğu keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edən adlar şərti olaraq baş hərfləri ilə işarə edilir və onların bir-birinə olan münasibətlərini əks etdirən cavablar əsasında sosiometrik matris qurulur (cədvəl 4.11.1.).

Cədvəl 4.11.1.

<i>Kim seçir</i>		<i>Kimi seçirlər</i>							<i>Qeydlərin sayı</i>		<i>Qeydlərin cəmi</i>
<i>No</i>	<i>adlar</i>	A	B	V	Q	D	E	K	+	-	
1	A	-	+	+	0	0	0	0	2	0	2
2	B	+	-	0	0	0	0	0	1	0	1
3	V	+	+	-	-	-	0	0	2	2	4
4	Q	+	0	+	-	0	-	0	2	1	3
5	D	+	+	0	0	-	-	0	2	1	3
6	E	+	0	0	0	-	-	0	1	1	2
7	K	0	0	0	0	0	0	-	0	0	0
<i>nəticə</i>	+	5	3	2	0	0	0	0	10		
	-	0	0	0	1	2	2	0		5	
<i>Seçimlərin cəmi</i>		⑤	3	2	①	2	2	①			15

Cədvəl 4.11.1-dən məlum olur ki, qrupda ən çox rəğbət bəslənən (lider) A-dır (seçimlərin sayı=5). Sevil-məyənlər isə, Q (seçimlərin sayı=1) və K-dır (seçimlərin sayı=0). Cədvəldən görünür ki, D və E arasında da münasibət pisdır. Və bu münasibət digər münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir və s. Cədvəl 4.11.1-ə əsasən sosiogram (şəkil 4.11.1.) qurmaq olar.

Şəkil 4.11.1.

Sosiogramdan qrup daxilindəki şəxsiyyətlərarası münasibətləri daha aydın görmək mümkündür (*düz xətlərlə pozitiv münasibətlər, qırıq xətlərlə neqativ münasibətlər əks olunub*).

Referentometriya.

Referentometriya – qrup üzvləri arasında nüfuzluluq keyfiyyətini aşkarlayan tədqiqat metodudur. Referentometriyanın sosiometriyadan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, sosiometriyada qrup üzvləri arasındakı pozitiv və neqativ

münasibətlər tədqiq olunursa, referentometriyada əsasən qrupdaxili münasibətlərin məqsədi və vəzifələri tədqiq olunur. Qrupda təsirə məruz qalan şəxs *referent münasibətlərin subyekti*, təsir edən isə *referent obyekt* adlanır. Referent obyekt rolunda ayrı-ayrılıqda şəxslər və ya bütövlükdə qrupun özü də iştirak edə bilər.

Referentometriyanın əsas vəzifələri:

- qrup daxilində ən çox təsir nüfuzuna malik şəxsi müəyyən etmək;
- qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin keyfiyyətini təyin etmək;
- qrup üzvlərinin bir-birinə qarşı məqsəd, vəzifə və mövqelərini təyin etmək.

Referentometriyaya olan əsas tələblər:

- prosedura tədqiq olunanlar üçün əhəmiyyət və maraq kəsb etməlidir;
- heç kəs bir-birinin cavabını bilməməlidir (anonimlik tam təmin olunmalıdır).

Referentometriya metodunun tətbiqi proseduru iki mərhələdə həyata keçirilir:

I. Qrupa daxil olan insanların ayrı-ayrılıqda hər hansı hadisə və ya mövzu haqqında fikirləri öyrənilərək ortaq əhəmiyyət kəsb edən məqamlar aşkarlanır. Bu mərhələdə tədqiqata ümumilikdə qrup bütöv halda cəlb olunur.

II. Referentometrik sorğu keçirilir.

Nümunə 4.11.2.

Fərz edək ki, hər hansı bir qrupda (7 nəfərdən ibarət) şəxsiyyətlərarası münasibətləri təyin etmək məqsədilə

referentometrik sorğu keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edən adlar şərti olaraq baş hərfləri ilə işarə edilir və onların bir-birinə olan münasibətlərini əks etdirən cavablar əsasında referentometrik matris qurulur (cədvəl 4.11.2.).

Cədvəl 4.11.2.

<i>Kim seçir</i>	<i>№</i>	1	2	3	4	5	6	7
	<i>Kimi seçirlər</i>	A.	B.	V.	Q.	D.	E.	C.
1. A	-	*	-	1	2	-	-	-
2. B	-	-	*	1	3	2	-	-
3. V	-	-	-	*	2	3	-	1
4. Q	-	2	3	1	*	-	-	-
5. D	-	-	3	1	-	*	-	2
6. E	-	-	1	-	2	-	*	3
7. C	-	-	1	2	-	3	-	*
<i>Seçimlərin cəmi</i>		1	4	5	4	3	0	3

Cədvəl 4.11.2-dən məlum olur ki, qrupun lideri V-dir (seçimlərin sayı=5), qrupdan təcrid olunan şəxs isə E-dir. Seçimlər zamanı qrafalara 1, 2, 3 rəqəmlərini yazmaqla seçim edən şəxs seçim etdikləri arasında nüfuz bölgüsü aparır, məsələn, A 1-ci yerdə V-ni, 2-ci yerdə isə Q-ni görür, və ya B 1-ci yerdə V-ni, 2-ci yerdə D-ni, 3-cü yerdə isə Q-ni görür və s. Sonrakı gedişatda sosioqramın qurulması qaydasına analogi olaraq referentoqramma qurulur və təhlillər aparılır.

Mövzuya aid test sualları

1. Şəxsiyyətin sosial-psixoloji diaqnostikası metodlarına aid deyil:

- A. sosiometriya
- B. referentometriya
- C. Fidler metodu
- D. sosioqramma
- E. qrup tərəfindən şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi

2. Sosiometriya metodunu kəşf edənin adı nədir?

- A. Osvald Kyulpe
- B. Vilhelm Vundt
- C. Stenli Xoll
- D. Frensis Halton
- E. Cekob Mareno

3. Sosiometriya nəyi öyrənir?

- A. şəxsiyyətlərarası münasibətləri
- B. cəmiyyəti
- C. şəxsi keyfiyyətləri
- D. sosial statusu
- E. etnik xüsusiyyətləri

4. Sosiometriyanın vəzifələrinə aid deyil:

- A. qrupdaxili mövqeləri müəyyən etmək
- B. qrup daxilindəki qruplaşmaları aşkar etmək
- C. qrupun liderini təyin etmək

- D. qrupda bəyənilməyən insanı təyin etmək
- E. qrupun sosial statusunu təyin etmək

5. Sosiometrik suallara verilən tələb deyil:

- A. suallar başa düşülən olmalıdır
- B. suallar düşündürücü olmalıdır
- C. suallar lazımi seçimi etməyə imkan verən ardıcılıq üzrə düzülməlidir
- D. suallar arasında məntiqi bağlılıq olmalıdır
- E. sualların sayı insanı yormamalıdır

6. Referentometriya aşkarlayır:

- A. qrupda nüfuzlu şəxsləri
- B. qrupun kollektivçilik xüsusiyyətini
- C. məsuliyyətliyi
- D. qrupda eqoist şəxsləri
- E. qrupda səmimi şəxsləri

7. Referentometriyanın tətbiqi prosesi əsasən neçə mərhələlidir?

- A. 1
- B. 3
- C. 2
- D. mərhələsi yoxdur
- E. 4

8. Referentometriyanın vəzifəsinə aid deyil:

- A. qrup daxilində ən çox təsir nüfuzuna malik şəxsi müəyyən etmək

- B. qrupdaxili şəxsiyyətlərəarası münasibətlərin keyfiyyətini təyin etmək
- C. qrup üzvlərinin bir-birinə qarşı məqsədini təyin etmək
- D. qrup üzvlərinin bir-birinə qarşı vəzifələrini və mövqelərini təyin etmək
- E. qrupdaxilindəki konfliktləri təyin etmək

9. Referentometriyanın tələbidir:

- A. anonimlik qorunmalıdır
- B. suallar maraqlı olmalıdır
- C. suallar düşündürücü olmalıdır
- D. suallarda elmilik olmalıdır
- E. validlik təmin olunmalıdır

10. Referentometrik sorğunun nəticəsinə əsasən nə qurulur?

- A. sosioqram
- B. referentometroqram
- C. referenoqram
- D. referentoqramma
- E. referoqramma

Testin cavabları.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
D	E	A	E	B	A	C	E	A	D

IV fəslə təkrarlamaq üçün suallar:

1. Müşahidə metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?
2. Müşahidə metodu hansı proses üzrə həyata keçirilir?
3. Müşahidənin həyata keçirildiyi şəraitləri necə qruplaşdırmaq olar?
4. Müşahidə metodunun hansı mənfi cəhətləri məlumdur?
5. Müşahidənin hansı növləri var?
6. Verbal-kommunikativ metodlar adı altında hansı üsullar cəmlənir?
7. Verbal-kommunikativ metodların əsas növləri necə adlanır?
8. Müsahibə və sorğu bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
9. Müsahibənin hansı növləri var?
10. Müsahibə zamanı dinləmə əməliyyatı hansı aspektlərdə həyata keçirilir?
11. Ünsiyyət baryerləri dedikdə, nə başa düşülür?
12. Sorğular hansı üsullarla həyata keçirilir?
13. İntervyu və anketlər bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
14. İntervyu və anketdə təqdim olunmuş suallara hansı tələblər irəli sürülür?
15. İntervyu və anket sualları əlamətlərinə görə hansı növlərə ayrılır?
16. Eksperimentin tərkib hissələri necə adlanır?
17. Eksperimentin prosedur qaydaları hansı əlaqəyə görə müəyyənləşdirilir?
18. Eksperimentin prosedurunun əsas elementləri hansılardır?
19. Asılı olmayan dəyişənlərə hansı təsirlər aid edilə bilər?

20. Asılı olmayan dəyişənlər kimi çıxış edən faktorları necə qruplaşdırmaq olar?
21. Əlavə dəyişənlərə hansı təsirlər aid edilə bilər?
22. Əlavə dəyişənləri necə qruplaşdırmaq olar?
23. Əlavə-xarici dəyişənlər qrupuna hansı təsirlər aid edilir?
24. Əlavə-daxili dəyişənlər qrupuna hansı təsirlər aid edilir?
25. Niyə asılı dəyişənin qeydiyyatı eksperimentin proseduru üçün vacib hesab edilir?
26. Eksperimentin qeydiyyatı hansı mərhələlər üzrə həyata keçirilir?
27. Psixoloji eksperimentləri hansı cəhətlərinə görə qruplaşdırmaq olar?
28. Psixoloji eksperimentlərin hansı növləri məlumdur?
29. Laborator, təbii, formalaşdırıcı, müəyyənədicə eksperimentlər bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
30. Eksperimentin fərdi, qrup, kəmiyyət və keyfiyyət adlandırılan növləri bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
31. Real, xəyali, ideal, sonsuz, nöqsansız, araşdırıcı və diaqnostik eksperiment növlərini bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqləndirmək olar?
32. Asılı olmayan dəyişənlərin və tədqiq olunanların sayına görə eksperimentin hansı növləri məlumdur?
33. Məqsədinə və asılı olmayan dəyişənlərin dəyişməsinin növünə görə eksperimentin hansı növləri mövcuddur?
34. Birfaktorlu və çoxfaktorlu eksperiment növlərini bir-birindən fərqləndirən cəhət nədən ibarətdir?
35. Yoxlayıcı, daxili və xarici eksperiment növləri bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?

36. Eksperiment növlərinin fərqli və oxşar olan ümumi cəhətləri hansılardır?
37. Psixoloji testləşdirmədən nə üçün istifadə edilir?
38. Psixoloji test dedikdə, nə başa düşülür?
39. Test terminini ilk dəfə elmə hansı alim daxil etmişdir?
40. Testləşdirmə prosesi hansı mərhələlərdə həyata keçirilir?
41. Əsas əlamətlərinə görə testlərin hansı növləri məlumdur?
42. Fərdi, qrup, verbal və qeyri-verbal testlər bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
43. Keyfiyyət, kəmiyyət, alternativ, qradual, ümumi və xüsusi testlər bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
44. Psixoloji testləri necə qruplaşdırmaq olar?
45. Subyektiv, obyektiv və proyektiv testləri bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqləndirmək olar?
46. Subyektiv testlər hansı cəhətlərinə görə fərqləndirilir?
47. Mövzu və vəzifəsinə görə obyektiv testləri necə qruplaşdırmaq olar?
48. Öyrənilənin reaksiyalarının xarakterindən asılı olaraq proyektiv testləri necə qruplaşdırmaq olar?
49. Kompüter testləşdirmələrinin müsbət və mənfi cəhətləri nədən ibarətdir?
50. Psixodiyagnostik testlərin işlənmə və aprobeasiyaları hansı mərhələlər üzrə həyata keçirilir?
51. Test blanklarının tərtibində hansı şərtlər gözlənilməlidir?
52. Modelləşdirmə metodunun istifadə zərurətini yaradan səbəb nədən ibarətdir?
53. İlk dəfə olaraq modelləşdirmə metodu elmə kim tərəfindən tətbiq edilmişdir?
54. Model anlayışı əsasən hansı variantlarda işlədilir?

55. Modellərin hansı funksiyaları mövcuddur?
56. Modellərin növlərini necə qruplaşdırmaq olar?
57. Reallaşdırma üsuluna görə modellərin hansı növləri məlumdur?
58. Obyektin orijinal tərəflərinin təsvir edilmə xarakterinə görə modellərin hansı növləri məlumdur?
59. Psixologiyada modelləşdirmənin hansı istiqamətləri məlumdur?
60. Psixikanın modelləşdirilməsi əsasən hansı istiqamətlərdə aparılır?
61. Psixoloji modelləşdirmə dedikdə, nə başa düşülür?
62. Psixoterapiyanın mahiyyəti nədən ibarətdir?
63. Hansı metodlara psixoterapevtik metodlar deyilir?
64. Hansı hallarda psixoterapevtik müdaxiləyə ehtiyac yaranır?
65. Şərti olaraq psixoterapiyanı hansı qruplara ayırmaq olar?
66. Psixoterapevtik təsirlər hansı formalarda həyata keçirilə bilər?
67. Psixoterapiya məqsədilə daha çox hansı metodlar istifadə olunur?
68. Hipnoterapiyadan hansı məqsədlə istifadə edilir?
69. Hipnotik vəziyyətin hansı mərhələləri məlumdur?
70. Hipnoz zamanı hansı əsas prinsiplər gözlənilməlidir?
71. Autohipnozla autogen məşqin oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?
72. Autogen məşq zamanı hansı əməliyyatların həyata keçirilməsi tələb olunur?
73. Rəşional və oyun psixoterapiyasını bir-birindən hansı cəhətlər fərqləndirir?

74. Psixoestetoterapiya və narkopsixoterapiya bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
75. Psixoestetoterapiyanın metodları hansı qrupa bölünür?
76. Bədən və sosial psixoterapiyadan hansı məqsədlə istifadə edilir?
77. Arxiv metodundan hansı məqsədlə istifadə olunur?
78. Arxiv metodunun müsbət və mənfi cəhətləri nədən ibarətdir?
79. Arxiv metodunda kontent–analizdən nə üçün istifadə edilir?
80. Kontent-analiz zamanı hansı əməliyyat aparılır?
81. Kontent-analizin nə kimi müsbət və mənfi cəhətləri məlumdur?
82. Psixoqrafologiya metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?
83. İnsanın şəxsi keyfiyyətlərinin xəttə görə diaqnostikası hansı istiqamətlərdə aparıla bilər?
84. Hər hansı yazı mətninin qrafoloji təhlili zamanı hansı cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır?
85. Nə üçün insan xətti stabil qalmır?
86. Cinsi mənsubiyyətə görə insan xətlərində hansı fərqləri aşkarlamaq mümkündür?
87. Bioqrafik metodlardan hansı məqsədlə istifadə edilir?
88. Bioqrafik məlumatlar hansı mənbələrdən əldə edilə bilər?
89. Nə üçün bioqrafik metodlara kontent-analiz tətbiq edilir?
90. Tədqiq olunan bioqrafik məlumatlar hansı üsullarla əldə edilə bilər?
91. Fəaliyyət məhsullarının təhlili dedikdə, nə başa düşülür?

92. Kauzometriya və psixobioqrafiyanın fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?
93. Formal bioqrafik anket metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?
94. Psixoloji avtobioqrafiya zamanı hansı əməliyyat aparılır?
95. İdarə olunan fantaziya üsulu vasitəsilə nə tədqiq olunur?
96. Bioqrafik metodların mənfi cəhəti nədən ibarətdir?
97. Praksimetrik metodlardan hansı məqsədlə istifadə edilir?
98. Praksimetrik metodların konseptual əsasını nə təşkil edir?
99. Praksimetrik metodlar ən çox hansı sahələrə tətbiq edilir?
100. Populyar hesab edilən praksimetrik metodlar hansılardır?
101. Hansı üsullar məcmusuna xronometriya deyilir?
102. Xronometriya metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?
103. Tsikloqrafiya metodundan hansı məqsədlə istifadə edilir?
104. Professioqrafiya dedikdə, nə başa düşülür?
105. Professioqrafiyanı xronometriya və tsikloqrafiyadan fərqləndirən əsas cəhət nədən ibarətdir?
106. Professioqram və psixogramlar bir-birindən hansı cəhətə görə fərqlənir?
107. Psixofizika nəyi öyrənir?
108. Tədqiqatın mövzusunə görə psixofizika metodlarını neçə yerə ayırmaq olar və onlar necə adlanır?

109. Klassik psixofizika metodları müasir psixofizika metodlarından hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
110. Hansı metodlar klassik psixofizika metodlar qrupuna aid edilir?
111. Minimal dəyişikliklər, orta səhvlər və daimi qıcıqlandırıcılar metodları hansı səbəbdən klassik psixofizika metodları hesab edilir?
112. Hansı metodlar müasir psixofizika metodlar qrupuna aid edilir?
113. Sərhəd, orta səhvlər və daimi qıcıqlandırıcılar metodları bir-birindən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
114. Balans, amplitud modulyasiya və kvant metodlarının fərqli cəhəti nədən ibarətdir?
115. Hansı cəhətinə görə «hə-yox» metodu digər metodlardan fərqlənir?
116. Vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlardan hansı məqsədlə istifadə olunur?
117. Sosiometriyanın əsas məqsədi nədən ibarətdir?
118. Sosiometriya necə həyata keçirilir?
119. Sosiometriyanı referentometriyadan fərqləndirən əsas cəhət nədən ibarətdir?
120. Referentometriyanın vəzifələrinə nə daxildir?
121. Referentometriyanın əsas məqsədi nədən ibarətdir?

IV fəslə aid ədəbiyyat

1. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Psixologiya, B.: Maarif, 2003.
2. *Əliyev R.İ.* Psixologiya. B.: Nurlan, 2008.
3. *Qurbanova L.M.* Psixodiyagnostikanın əsasları. B.– Sum.: Dərələyəz – M, 2009.
4. *Qurbanova L.M.* Ekspperimental psixologiyaya dair mü-hazirə mətnləri. B.-Sum: Dərələyəz –M, 2010.
5. *Архивный метод.* nesterona.on.ufanet.ru /.../0017.htm
6. *Биографические методы в психологии.* ru. wikipedia.org/.../
7. *Биографический метод.* dic. academic.ru /dic.nsf/ruwiki/98823
8. *Виды наблюдения.* мирсловарей.com /.../ VIDY-NABLJUDENIJA-5203.html
9. *Виды психологического эксперимента.* www. rusmedserver. ru. /med/.../16.html
10. *Джонсон Х.Х., Бил М.К.* Экспериментальная психология. СПб: прайм-Еврознак, 2001.
11. *Дружинин В.Н.* Экспериментальная психология. М.: Просвещение, 1997.
12. *Зароченцев К.Д., Худяков А.И.* Экспериментальная психология. М.: Проспект, 2005.
13. *Использование психологических тестов.* school 39.tgl.ru/ www/ino/eng/2.doc
14. *Классификация методов психотерапии.* Мирсловарей.com/.../классификация – методов – психотерапии – 560. щтмл.

15. *Классификации видов психологического наблюдения.*
nesterova. on. ufanet. ru/.../0035.html
16. *Корнилова Т.В. Экспериментальный метод в психологии и нормативы научного мышления.*
www. psychology-online. net/.../doc-1150.html
17. *Метод моделирование в психологии.*
www.chtivo.ru/chtivo=3\$bkid=388738.htm
18. *Методы психотерапии.*
www. akpsy.narod.ru/metod. Html
19. *Методы современной психологии.*
www.psy-help.ru/news/art-371. html.
20. *Моделирование в психологии.*
dic.academic.ru/dic.nsf/.../1086
21. *Моделирование в психологии.*
psylist.net/slovar//2a46.htm
22. *Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе. М.: Академический Проект, 2001.*
23. *Наблюдение как метод исследования.*
www. gos. ucoz. ru /news/2008-06-15-30.
24. *Немов Р.С. Психология. М.: Владос, 2001. Кн.3*
25. *Никандров В.В. Экспериментальная психология. СПб: Речь, 2007.*
26. *Особенности экспериментального метода в психологии.* otherreferats.allbest.ru
27. *Основные методы психофизики.*
www. bankreferatov. ru /.../

28. *Основные общенаучные исследовательские методы.*
[www. psychology-online. net/.../doc-601. html](http://www.psychology-online.net/.../doc-601.html)
29. *Праксиметрический метод психодиагностики.*
[www. hr-portal. ru/.../praksimetriceskii - metod- psikhodiaqnostiki](http://www.hr-portal.ru/.../praksimetriceskii - metod- psikhodiaqnostiki)
30. *Психографология.* [www. koob. ru/.../psygraphology.](http://www.koob.ru/.../psygraphology)
31. *Психологические тесты.* [www. infamed. com /psy/](http://www.infamed.com /psy/)
32. *Психологические тестирование.* [ru. wikipedia org/.../](http://ru.wikipedia.org/.../)
33. *Психотерапия.* [ru. wikipedia. org /wiki/](http://ru.wikipedia.org /wiki/)
34. *Психофизические методы.*
[магазине. mospsy. ru/.../digtionaru. php?](http://магазине.mospsy.ru/.../digtionaru. php?)
35. *Эксперимент (психология).* [ru. wikipedia. org/.../.](http://ru.wikipedia.org/.../)

Lamiyə Qurbanova

EKSPERİMENTAL PSİXOLOGİYA

Rəssam: Lamiyə Qurbanova

Nəşriyyatın direktoru: Ceyhun Xəlilov

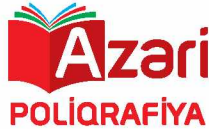
Dizayner: V sala Q ribova

Operator: D rdan  Qasımova

Texniki redaktor: İlah  L l yeva

*Müəllifin rəsmi razılıęı olmadan
kitabın və ya onun hər hansı hissəsinin
təkrar çapı, yayılması, elektron və ya
mexaniki üsulla surətinin çıxarılması
QADAĞANDIR!*

Qiyməti: 9 manat

Çapa imzalanmıřdır: 25.02.2021.

Kaęız formatı 60x84. Ofset  apı 1/16.

Fiziki  .v. 21,5. Tiraj: 500

Ünvan: Sumqayıt ř h., 13-c  mkr. Niyazi k  .

E-mail: bilik-2008@mail.ru

Tel.: (012) 408 39 51; (018) 656 50 42.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ƏQLİ MÜLKİYYƏT AGENTLİYİ**

Intellectual Property Agency of the Republic
of Azerbaijan

ƏSƏRİN QEYDİYYATI HAQQINDA

ŞƏHADƏTNAMƏ

№ 10846

BAKI

Əsərin adı "Eksperimental psixologiya"

Obyektiv forması yazılı (kitab)

Növü dərs vəsaiti

Açıqlanması 2014-cü il, Azərbaycan

Qeydiyyat
nömrəsi 04/C-10385-19

Qeydiyyat
tarixi 15.05.2019

Müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahib(lər)i
Lamiyə Mehdi qızı Qurbanova

Sifariş № Q-291-8

Şöbə müdiri N. Bədəlbayli

Mühəssisə yaranan hallarda, digər sübutlar olmadıqda, qeydiyyat haqqında Şəhadətnamə məhkəmə tərəfindən müəlliflik prezumpsiyası kimi tanınır ("Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 8, hissə 5)

"Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi barədə" 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Sərəncamı ilə verilən səlahiyyətlər əsasında Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyi

Müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahib(lər)inin soyadı, adı, atasının adı: Lamiyə Mehdi qızı Qurbanovanın

"Eksperimental psixologiya"
əsərini qeydiyyatdan keçirmiş və bu Şəhadətnaməni vermişdir.

SƏDR

K. İmanov